

Київ

6

1968

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Бойовий авангард українського народу (Добірка до 50-річчя Комуністичної партії України).
- З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів (добірка).
- Преса України та зміцнення єдності народу й армії.
- До 200-річчя народного повстання 1768 р. (добірка).
- Західноєвропейські автори кінця XVI — початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією (закінчення).

НОВІ КНИГИ

ДОВБНЯ О. — Заграва над Боровою, вид-во «Прапор», Харків, 1968, 176 с. з іл.

ЖУК В. Н., ОЛЕКСАШЕНКО Г. П. — Градизьк. Історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1968, 104 с. з іл.

Из истории дружбы украинского и узбекского народов. 1941—1945. Сборник документов и материалов, изд-во «Наукова думка», К., 1968, 147 с.

Книга для читання з історії Української РСР з 1917 року до наших днів, ч. III, вид-во «Радянська школа», К., 1968, 423 с.

ЛИЗОГУБ Ю. — Дружба серпа і молота, вид-во «Молодь», К., 1968, 58 с.

ЛЫСЕНКО Н. А. — Роль Коммунистической партии в решении проблемы сельскохозяйственных кадров (1951—1958 гг.), изд-во Киевского ун-та, К., 1968, 206 с.

МАХНЕВА О. А. — Неаполь скифский. Путеводитель, изд-во «Крим», Симферополь, 1968, 31 с. с илл.

Мы в походы ходили.. (Сборник очерков), изд-во «Маяк», Одесса, 1968, 239 с. с илл.

ОДЗАКІ Х. — Справа Зорге. (Нарис), вид-во «Каменярь», Львів, 1968, 116 с.

ПАВЛИК Г. — Шляхами незвіданими. (Записки сіл. комуніста), Політвидав України, К., 1968, 84 с. з іл.

Ромни. Історико-краєзнавчий нарис, вид-во «Прапор», Харків, 1968, 131 с. з іл.

Строки, обгагренне кровью. Последнее слово павших героев, изд-во «Крим», Симферополь, 1968, 335 с. с илл.

Твои освободители, Донбасс! Очерки, воспоминания. (2-е, доп. изд.), изд-во «Донбас», Донецк, 1968, 288 с. с илл.

Червоні. Спогади ветеранів Червоного козацтва, вид-во «Молодь», К., 1968, 242 с. з іл.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 6 (87)
ЧЕРВЕНЬ
1968

РІК ВИДАННЯ
ОДИНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПСР

З М І С Т

Бойовий авангард українського народу 3

СТАТТІ

До 50-річчя Комуністичної партії України

- Ф. Ю. Шерстюк — Перший з'їзд КП(б)У та його значення 12
І. І. Коломійченко — Комуністична партія України на чолі боротьби за
соціалізм 22
П. І. Денисенко — З історії партійного будівництва в роки Великої Вітчизняної війни 31
П. П. Бачинський — У боротьбі за здійснення ленінської національної політики 38
С. Д. Пількевич — 50 років архівного будівництва в УРСР 48

З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів

- В. П. Бондар (*Костянтинівка Донецької області*) — Інтернаціональні зв'язки
робітничого класу України в 30-х роках 55
М. К. Козибаєв (*Алма-Ата*) — Зміцнення братерської дружби українського
та казахського народів у 1941—1945 рр. 63
А. В. Кудрицький — Трудова українська еміграція і французький рух Опору
Юліан Тобіаш (*Польща*) — Василь Войченко — партизанський командир
у Польщі 70
78

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Я. С. Калакура (*Івано-Франківськ*) — З діяльності парторганізацій України
по розгортанню соціалістичного змагання в 1959—1965 рр. 81
А. С. Золотухін (*Одеса*) — Преса України та зміцнення єдності народу
й армії (1961—1967 рр.) 87

До 200-річчя народного повстання 1768 р.

- Г. Ю. Храбан (*Умань*) — З історії гайдамаччини 96
В. В. Грабовецький (*Львів*) — Відгук гайдамацького руху на західноукраїнських землях 104

ЗАМІТКИ

- В. Ф. Байдак (*Тернопіль*) — Про результати соціологічного дослідження громадської активності трудящих на підприємствах Тернополя 111
О. М. Вербило — Всенародна допомога сім'ям фронтовиків та інвалідам Вітчизняної війни 114
В. О. Каменева — З історії енергетики Житомира до 1917 р. 117

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»

Академія Наук УРСР
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. З. Вдовик — Поширення передового досвіду серед металургів України (1961—1966 рр.)	120
В. Г. Роїк — Діяльність КП України по організаційному зміцненню комсомолу в 1925—1930 рр.	121
І. І. Васильєв — Трудовий подвиг шахтарів Підмосков'я в роки Великої Вітчизняної війни	124

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Д. М. Чернишов (<i>Чернігів</i>) — Військово-патріотичний клуб «Прикордонник» у Чернігові	126
---	-----

СПОГАДИ

С. М. Винарський (<i>Львів</i>) — Партизанськими стежками	129
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Є. М. Склярєнко — Непохитний більшовик (До 80-річчя з дня народження В. В. Куйбишева)	132
М. П. Савичев — П. І. Пестель і Україна (До 175-річчя з дня народження)	134
М. І. Павленко — До 100-річчя з дня народження Джеймса Коннолі	137

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Д. С. Наливайко (<i>Ніжин</i>) — Західноєвропейські автори кінця XVI — початку XVII ст. про роль українських козаків у боротьбі з турецькою агресією	139
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. В. Санцевич — В. Ф. Панібудьласка. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР	148
О. В. Маркевич (<i>Львів</i>) — Соціологія на Україні	149
І. В. Ганевич (<i>Одеса</i>), В. М. Романюк (<i>Одеса</i>) — О. А. Макаренко. Провал імперіалістичних замірів щодо України (1924—1929 рр.)	150
Г. Л. Нікольников — Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні	152
О. С. Родичев (<i>Одесса</i>), А. Г. Горбунов (<i>Одесса</i>) — А. Д. Савчук. Історія заводу ім. Октябрьской революції	153
В. О. Маркіна — І. О. Гуржій. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст.	154
Ю. Ю. Сливка (<i>Львів</i>) — Науковий збірник музею української культури у Свіднику	155

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Г. І. Загребельний (<i>Черкаси</i>) — Ювілей Черкаського музею	157
С. Я. Дем'яничук (<i>Ровно</i>) — Університет юного марксиста	157

ДОДАТОК

Українська РСР у міжнародних відносинах у післявоєнний період (бібліографія)	159
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко, І. В. Лупандін (відповідальний секретар), І. Д. Назаренко, А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, Ф. П. Шевченко, П. М. Шморгун (заст. головного редактора)

Адреса редакції: Київ, 1, Кірова, 4, телефон: 29-71-31.

Украинский исторический журнал, № 6, 1968.

Выходит ежемесячно
(на украинском языке)

Технічний редактор Л. А. Стражник

Коректори З. К. Калуга, О. М. Ставнійчук

БФ 01797. Зам. К-89. Тираж 8490. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,92. Здано до складання 27. IV 1968 р. Підписано до друку 11. VI 1968 р.

Київ, облдрукарня, вул. Леніна, 19.

Статті

БОЙОВИЙ АВАНГАРД УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

У липні 1968 р. минає 50 років з часу I з'їзду Комуністичної партії України, який об'єднав більшовицькі організації у всеукраїнському масштабі, організаційно оформив Компартію України — бойовий загін КПРС, побудований на непорушних принципах демократичного централізму і пролетарського інтернаціоналізму, нерозривно зв'язаний з КПРС єдністю Програми і Статуту, спільною генеральною лінією.

Комуністична партія України була створена на основі об'єднання більшовицьких організацій, що виникли на її території на початку XX ст. як організації єдиної більшовицької партії. Єдність мети і марксистсько-ленінської ідеології, керівництво з боку єдиного центра сприяли тому, що більшовицькі організації України разом з усією ленінською партією пройшли велику школу боротьби, навчилися використовувати різні форми і методи роботи. Вийшовши з надр пролетаріату України, будучи його провідною силою, революційна соціал-демократія України невтомно працювала в складі єдиної РСДРП під безпосереднім керівництвом її вождя — В. І. Леніна. Більшовицькі організації вирости і зміцніли в огні трьох революцій, загартувалися в боротьбі проти численних ворогів робітничого класу. Незважаючи на жорстокі репресії і переслідування з боку царизму, вони не припиняли своєї діяльності протягом усіх дореволюційних років.

Велика Жовтнева соціалістична революція, знищивши на одній шостій земної кулі лад експлуатації і гноблення, відкрила епоху загального революційного оновлення світу. Вперше в історії в Росії було розв'язане національне питання, Радянська влада проголосила рівноправність націй та їх право на самовизначення. Великий Жовтень став поворотним пунктом у житті українського народу. Робітничий клас і бідніше селянство України в союзі з усіма народами нашої країни самовіддано боролись за повалення влади капіталістів і поміщиків, за встановлення диктатури пролетаріату. В ході цієї боротьби зазнали цілковитого краху спроби української буржуазно-націоналістичної контрреволюції ідейно роззброїти українських трудящих, посягти розбрат між ними і трудящими Росії. У ході боротьби за владу Рад невпинно зростав авторитет більшовицьких організацій серед широких мас українського народу. Більшовики на Україні виявилися єдиною партією, якій вдалося всупереч шаленому опору контрреволюції згуртувати навколо себе мільйони робітників, селян і солдатів.

Захищаючи соціальні і національні інтереси робітників та бідного селянства, прагнучи до створення української радянської державності, більшовики України виступили з ініціативою утворення Української Радянської республіки як федеративної частини Радянської Росії. Ця ідея дістала схвалення ЦК РСДРП(б) і широку підтримку трудящих України. I з'їзд Рад України, що відбувся 11—12 (24—25) грудня 1917 р., проголосив Україну Радянською республікою

і висловився за федеративну форму зв'язку з Російською Радянською республікою. Це винятково важливе рішення забезпечувало державне самовизначення України шляхом утворення суверенної Української робітничо-селянської республіки і водночас створювало умови для якнайтіснішого зв'язку та співробітництва між українським і російським народами у складі єдиної держави.

Перемога Великого Жовтня поклала початок новому етапу як у національно-державному, так і в партійному будівництві. Інтереси створення і зміцнення Української радянської держави, її захисту від зазіхань буржуазно-націоналістичної контрреволюції, інтереси правильного проведення в життя ленінської національної політики, зміцнення союзу робітничого класу і селянства владно вимагали якнайтіснішого згуртування більшовицьких сил всієї України і створення єдиного партійного центру. Необхідність такого центру стала особливо очевидною в обстановці тяжких випробувань, які випали на долю українського народу у зв'язку з австро-німецькою окупацією України і нав'язаною Радянській Росії грабіжницькою Брестською угодою.

5—12 липня 1918 р. в Москві відбувся I, установчий, з'їзд Комуністичної партії України. Його робота проходила під безпосереднім керівництвом В. І. Леніна і ЦК РКП(б). З'їзд обрав Володимира Ілліча своїм почесним головою. Історичне значення Першого з'їзду полягає в тому, що він завершив багатогранну роботу по об'єднанню більшовицьких організацій, створив Комуністичну партію (більшовиків) України, як один із загонів єдиної РКП(б), розробив для всіх організацій єдину політичну лінію, єдину тактику боротьби за встановлення влади Рад, визначив завдання партійного будівництва, обрав єдиний партійний орган — Центральний Комітет КП(б)У. Комуністична партія України оформилась на ленінських ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципах. Її утворення було новим яскравим виявом всеперемагаючої сили ідей марксизму-ленінізму, пролетарського інтернаціоналізму.

Створення КП(б)У як однієї з організацій РКП(б) було важливим кроком у проведенні в життя ленінської національної політики, спрямованої на розвиток державності і суверенітету раніш пригноблених і залежних народів та націй царської Росії. Процес оформлення національних компартій, початок якому поклав I з'їзд КП(б)У, давав можливість успішно поєднати інтернаціональне й національне в політиці партії і завдяки цьому відіграв виняткову роль у партійному будівництві. Утворення КП(б)У мало величезне значення для розгортання успішної боротьби українського народу проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, за відновлення Радянської влади і здійснення соціалістичних перетворень, за зміцнення зв'язків партії з масами, союзу робітничого класу і селянства. Створення Комуністичної партії України стало можливим завдяки безпосередній допомозі ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна.

Кровно зв'язана з народом, користуючись його безмежним довірям і підтримкою, Комуністична партія України, керована ЦК РКП(б), В. І. Леніним, у важких і складних умовах громадянської війни зуміла підняти і згуртувати робітників і селян України на боротьбу проти іноземних інтервентів, білогвардійської й буржуазно-націоналістичної контрреволюції, внесла величезний вклад у справу боротьби партії за зміцнення Радянської влади в нашій країні.

Партійні організації України брали активну участь у формуванні регулярних частин Червоної Армії. Полки, бригади, дивізії, корпуси і армії під командуванням талановитих воєначальників — вихідців з народних мас вписали немало героїчних сторінок в історію україн-

ського народу. Безсмертною славою вкрили себе червоні війська під командуванням В. О. Антонова-Овсієнка, В. П. Боженка, К. Є. Ворошилова, Г. І. Котовського, Ю. М. Коцюбинського, М. Г. Кропив'янського, І. С. Локотша, О. Я. Пархоменка, М. І. Подвойського, В. М. Примакова, М. О. Руднева, І. Ф. Федька, Ю. П. Щаденка, М. О. Щорса, І. Е. Якіра та багатьох інших.

Успішне завершення громадянської війни, повний розгром іноземної воєнної інтервенції означали не лише збройну перемогу першої в світі країни Рад, але й ідейний та політичний крах дрібнобуржуазних партій, банкрутство їх антинародної політики. Роки громадянської війни були періодом торжества ідеології і політики Комуністичної партії — справжнього вождя й виразника інтересів трудящих мас. В той період КП України проявила себе бойовим і надійним загоном КППРС. Виконавчий Комітет Комінтерну дав високу оцінку діяльності Компартії України в період громадянської війни. В його рішенні, прийнятому в лютому 1920 р., вказувалося, що Комуністична партія України «об'єднала найстійкіші елементи українського пролетаріату і своєю героїчною боротьбою проти загарбників-імперіалістів вписала кращу сторінку слави в історію визвольної боротьби всесвітнього пролетаріату».

Вигнання іноземних інтервентів і переможне закінчення громадянської війни перед партією і народом відкрили широкі можливості для зосередження зусиль на розв'язанні головного завдання революції — будівництві соціалістичного суспільства. Історична заслуга Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним полягає в тому, що вона озброїла радянський народ науковим планом побудови соціалізму, який враховував економічні та соціальні умови країни.

У відбудовний період Комуністична партія України спрямувала зусилля трудящих республіки на подолання розрухи, викликаной імперіалістичною та громадянською війнами, на здійснення нової економічної політики, розробленої В. І. Леніним. Очолюваний партією, робітничий клас України, долаючи величезні труднощі, проявляв справжні чудеса трудового героїзму, відновлюючи промисловість республіки. Великого поширення набули соціалістичні суботники й недільники як початкова форма соціалістичного змагання. Велика робота проводилася по піднесенню сільського господарства. Завдяки здійсненню ленінської національної політики було досягнуто значних успіхів і в культурному будівництві.

Українська РСР була одним з ініціаторів створення багатонаціональної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Комуністична партія України очолила об'єднавчий рух українського народу за утворення Радянського Союзу на основі здійснення принципів пролетарського інтернаціоналізму, добровільності й повної рівноправності всіх радянських народів. У цьому братерстві Україна знайшла гарантію цілісності й незалежності своєї держави, сприятливі умови для розвитку економіки і культури республіки, консолідації і розвитку української нації.

Партійна організація України провела велику роботу по здійсненню рішень історичного XIV з'їзду ВКП(б), який, виходячи з накреслень ленінського плану побудови соціалізму, виробив генеральний курс партії на соціалістичну індустріалізацію країни. Здійснення ленінського плану ГОЕЛРО і перших п'ятирічних народногосподарських планів забезпечило бурхливий економічний розвиток республіки. В 1940 р. продукція важкої промисловості України перевищила обсяг 1913 р. у 10 разів, 92% усієї продукції промисловості вироблялось на нових і реконструйованих підприємствах.

Комуністична партія України провела напружену організаторську й виховну роботу по втіленню в життя ленінського кооперативного плану, по перебудові сільського господарства на соціалістичних началах. Як підкреслюється в Тезах ЦК КПРС, це було «найскладніше і найважче завдання після завоювання влади пролетаріатом»¹. Уже на кінець другої п'ятирічки колективізація на Україні була в основному завершена. Колгоспи об'єднували 96,1% селянських дворів і 99,7% посівних площ.

Велику турботу проявляв Центральний Комітет Компартії України про здійснення культурної революції, із завершенням якої Радянська Україна стала республікою суцільної письменності. Значно розширилась мережа науково-дослідних і культурних установ. Під керівництвом партійних організацій великих творчих успіхів досягли українська література й мистецтво, вся українська культура, національна за формою, соціалістична за змістом. Із надр трудового народу виросла когорта нової, радянської інтелігенції.

Здійснюючи соціалістичне будівництво, Комуністична партія України виховала велику плеяду новаторів виробництва, ініціаторів походу за високу продуктивність праці. Імена М. Ізотова, О. Стаханова, П. Кривоноса, М. Мазая, М. Демченко, М. Гнатенко, Г. Кошової воскрешають у народній пам'яті дерзновенні звершення і творчий пафос перших п'ятирічок.

У пам'яті народній вічно житимуть імена комуністів ленінського гарту, які прославили партію і народ у героїчній боротьбі за утвердження Радянської влади і перемогу соціалізму на Україні. Трудящі України з великою повагою називають імена В. П. Затонського, Е. І. Квірінга, С. В. Косіора, Д. З. Мануїльського, Г. І. Петровського, Ф. А. Сергеева (Артема), М. О. Скрипника, В. Я. Чубаря та інших видатних партійних і державних діячів.

Під керівництвом Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу Компартія України відстоювала і проводила курс на будівництво соціалізму в запеклій класовій боротьбі з недобитками повалених експлуататорських класів, з капіталістичними елементами в місті й на селі, з троцькістами, які сіяли невір'я в сили робітничого класу, в можливість перемоги соціалізму в нашій країні, з правими опортуністами, які відображали ідеологію експлуататорських, куркульських верств села, виступали проти високих темпів індустріалізації, проти колективізації сільського господарства та ліквідації куркульства як класу.

У братній сім'ї народів СРСР під керівництвом ВКП(б) і її бойового загону — КП(б)У Радянська Україна перетворилась на високорозвинуту індустріально-колгоспну республіку. Напередодні Великої Вітчизняної війни економіка України давала 50,5% загальносоюзного видобутку вугілля, 64,7% виплавки чавуну, 48,8% виплавки сталі, 67,6% видобутку залізної руди, 25,7% виробництва електроенергії і 67,5% виробництва металургійного устаткування. У 1940 р. колгоспи і радгоспи республіки дали державі понад 20% загальносоюзного виробництва товарного хліба, 73% — цукру, майже 20% м'яса і 15% масла.

В боротьбі за соціалізм Компартія України ідейно й організаційно зросла, зміцнила свої зв'язки з масами, стала одним з найбільших загонів Комуністичної партії Радянського Союзу. Якщо на час утворення Української Радянської держави в партійних організаціях республіки налічувалось 70 тис. комуністів, то в 1941 р. понад 565 тис.

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 14.

Суворим випробуванням сили і міцності радянського суспільного ладу, перевіркою правильності політики Комуністичної партії була Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти німецького фашизму. І вони ці випробування і перевірку витримали з честю. Підсумки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу якнайпереконливіше показали, що у світі немає таких сил, які змогли б знищити соціалізм, поставити на коліна народ, вірний ідеям марксизму-ленінізму, відданий соціалістичній Батьківщині, згуртований навколо лєнінської партії.

Гідний вклад у всенародну перемогу над фашизмом вніс керований Компартією України український народ, мобілізувавши всі сили і засоби для відсічі фашистської навали. У роки війни в діючій армії перебувало понад 240 тис. комуністів і понад 1 млн. комсомольців. Українці становили майже п'яту частину особового складу Збройних Сил СРСР і нищили гітлерівських загарбників пліч-о-пліч з представниками всіх національностей нашої країни.

Комуністична партія України виступила організатором всенародної боротьби в тилу ворога. У партизанських загонах і підпіллі боролось 600 тис. комуністів, комсомольців і безпартійних радянських патріотів. Увесь український народ мужньо боровся проти економічних, політичних і військових заходів загарбників.

Комуністична партія і Радянській уряд високо оцінили вклад українського народу в перемогу над ворогом. Близько 2,5 млн. воїнів-українців нагороджено орденами й медалями і понад 2 тис. удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни трудящі України під керівництвом партійних організацій приступили до дальшого здійснення планів мирного будівництва. Успіхи Української РСР у відновленні і розвитку народного господарства вражають тим більш, що вона була однією з республік, які особливо потерпіли від гітлерівської навали.

Післявоєнні успіхи в розвитку радянського суспільства наочно довели правильність політичної, практичної і теоретичної діяльності партії. В ці роки Компартія України багато зробила для дальшого зміцнення і розвитку суспільного та державного ладу, зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності робітників, селян, інтелігенції, зміцнення дружби народів Радянського Союзу. Важливою віхою в діяльності партії, в житті всього народу став XX з'їзд КПРС, який прийняв важливі рішення, спрямовані на неухильне і послідовне здійснення лєнінських норм і принципів в усіх галузях життя, на дальше піднесення політичної активності народу. Під керівництвом лєнінської партії радянський народ завершив будівництво першого в світі соціалістичного суспільства. «Повна, остаточна перемога соціалізму — головний підсумок революційно-перетворюючої діяльності радянського народу під керівництвом Комуністичної партії»². Створились усі необхідні політичні, економічні й духовні передумови для переходу до будівництва комуністичного суспільства.

На початок 60-х років Радянська країна підійшла до нового рубежу — до розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. У своїй Програмі, прийнятій на XXII з'їзді, КПРС визначила головні завдання комуністичного будівництва: створення матеріально-технічної бази комунізму, формування комуністичних суспільних відносин, виховання нової людини. Дальше всебічне обґрунтування і розвиток цих завдань було дано в рішеннях XXIII з'їзду, жовтневого (1964 р.) і наступних Пленумів ЦК партії.

² 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тези ЦК КПРС, стор. 24.

Період розгорнутого будівництва комунізму характеризується далшим зростанням ролі і значення Комуністичної партії в житті суспільства. Разом з усією партією Компартія України бере активну участь у розробці теоретичних і практичних питань комуністичного будівництва, найактуальніших проблем міжнародного розвитку, виступає активною силою в боротьбі за зміцнення співдружності соціалістичних країн, єдності і згуртованості міжнародного руху. Найважливішою проблемою у всій її багатогранній діяльності є створення матеріального фундаменту комунізму. «Створення матеріально-технічної бази комунізму на основі розвитку науки і техніки, механізації і автоматизації, безперервного зростання продуктивності праці,— вказується в Тезах ЦК КПРС,— головне економічне завдання радянського суспільства»³. В цьому партія вбачає ключ до розв'язання соціально-політичних та ідеологічних завдань періоду розгорнутого будівництва комунізму.

50-річчя Компартії України республіка зустрічає в повному розквіті своїх матеріальних і духовних сил. За роки Радянської влади вона перетворилась у могутню індустріально-колгоспну державу, в найважливішу паливно-енергетичну і металургійну базу всієї країни, в республіку високорозвинутого машинобудування, великої хімії, багатогалузевої харчової промисловості, механізованого сільського господарства. Порівняно з 1913 р. випуск промислової продукції в республіці збільшився у 48 разів, продукції сільського господарства — майже втричі. Радянська Україна, на долю якої припадає менш як 0,5% території і 1,4% населення земної кулі, дає нині 7—10% світового виробництва сталі, чавуну, тракторів, цукру, вугілля.

Гордістю українського народу є робітничий клас — спадкоємець героїчних революційних, бойових і трудових традицій народу, провідна творча сила нового суспільства. Відбуваються корінні зміни і у виробничій кваліфікації радянських робітників, їх технічному і культурному рівні, у змісті і характері їх праці. Нині кожний другий робітник у республіці має середню або вищу освіту. Робітничий клас України завжди виступав і виступає ініціатором патріотичних починань. Далеко йде добра слава про шахтарів С. І. Воротнікова, А. В. Степанова, І. І. Стрельченка, металургів М. С. Гонди, В. В. Холявка, М. Т. Кінебаса, будівельників П. О. Степанчука, Й. О. Галенка та багатьох інших.

Український народ із законною гордістю пишається своїм соціалістичним сільським господарством, озброєним сучасною технікою. Широка механізація, електрифікація і хімізація колгоспного й радгоспного виробництва, впровадження високої культури землеробства дали можливість трудівникам полів збільшити виробництво всіх видів сільськогосподарської продукції.

З розвитком продуктивних сил у сільському господарстві поступово стираються соціально-економічні та культурно-побутові відмінності між містом і селом. Колгоспний лад викликав до життя нові професії. Центальною фігурою став механізатор широкого профілю, який втілює в собі новий тип сільського трудівника. Колгоспне селянство виступає активною силою в будівництві комунізму. Всенародною пошаною користуються імена знатних трудівників сільськогосподарського виробництва М. Д. Білоуса, С. Є. Бешулі, О. Г. Бузницького, П. П. Ведути, С. Д. Виштак, О. В. Гіталова, Є. О. Долинюк, В. М. Кабуна, М. Х. Савченко, М. О. Посмітного та тисяч інших.

Важливою складовою частиною програми комуністичного будівни-

³ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції, Тези ЦК КПРС, стор. 29.

цтва є план дальшого підвищення матеріального і культурного рівня життя трудящих. Створюються найкращі умови для всебічного розвитку людської особи, цієї найвищої в світі цінності. Все для людини, на благо людини — таким є лозунг партії. З кожним роком цей лозунг все повніше втілюється в життя. Небаченого розвитку набула народна, вища і середня спеціальна освіта. На передові позиції світового прогресу вийшла наука Радянської України. Радянська інтелігенція, яка вийшла з лав робітничого класу і селянства, самовіддано служить соціалістичній Батьківщині, була, є і буде вірною переможному прапору марксизму-ленінізму.

Великим завоюванням соціалізму є непорушна дружба радянських народів, міцним фундаментом якої виступає спільність їх економічних, політичних і духовних інтересів, відданість ідеям марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму. Чуття єдиної родини стало невід'ємною рисою кожної людини, яка усвідомлює себе не тільки представником своєї нації, а й членом великого радянського братерства наших народів. Комуністи, український народ, як зніщю ска, бережуть свою соціалістичну Батьківщину — Радянський Союз, братерську дружбу народів, вбачаючи в них велетенську, нездоланну силу в боротьбі за комунізм.

Комуністична партія і Радянський уряд гідно відзначили трудові звершення та ратні подвиги українського народу. Всі двадцять п'ять областей республіки нагороджені вищою урядовою нагородою — орденом Леніна. На червоному прапорі республіки — два ордени Леніна. А в дні святкування 50-річчя Радянської влади на Україні, слідом за Москвою, Ленінградом і Російською Федерацією Батьківщина відзначила Україну третьою високою нагородою — орденом Жовтневої революції. Понад 2 400 Героїв Соціалістичної Праці і 25 двічі Героїв трудиться в республіці, понад півмільйона чоловік нагороджено орденами й медалями. Україна, всі її області і 184 колективи підприємств, організацій, радгоспів і колгоспів переможців у соціалістичному змаганні в честь 50-річчя Великого Жовтня нагороджені Пам'ятними прапорами ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

Все величне і найдорожче у своєму житті трудящі України пов'язують з Комуністичною партією Радянського Союзу. Враховуючи, якою складною і багатогранною є боротьба за створення нового суспільства, В. І. Ленін підкреслював величезну роль партії у суспільному житті: «Без партії, залізної і загартованої в боротьбі, без партії, що користується довір'ям всього чесного в даному класі, без партії, що вміє стежити за настроєм маси і впливати на нього, вести успішно таку боротьбу неможливо»⁴. Життя повністю підтвердило і підтверджує правильність цих вказівок вождя.

Увібравши в себе все найкраще, що є в українському народі, ставши живим втіленням його невичерпної енергії, Комуністична партія України є керівною силою українських трудящих, їх бойовим авангардом, учителем і вождем. Мета партії, її ідеологія й політика стали метою, ідеологією й політикою всього українського народу. Керівництво партії, найтісніший зв'язок її з масами — джерело героїчних бойових і трудових звершень нашого народу, запорука його майбутніх перемог на фронті комуністичного будівництва.

П'ятдесятиріччя Комуністичної партії України — це свято всього українського народу, всіх трудящих Радянського Союзу. Її півстолітня історія — це триумф ленінської національної політики Комуністич-

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 26.

ної партії, шлях героїчної боротьби й перемог, невтомної організаторської діяльності комуністів-ленінців, що вбачають у служінні народові весь смисл свого життя.

В усіх досягненнях Радянської України — величезна частка самовідданих зусиль комуністів України, всіх партійних організацій — від Центрального Комітету до первинних. У Комуністичній партії України нараховується понад 57 тис. первинних парторганізацій, які об'єднують понад 2,1 млн. членів і кандидатів у члени КПРС. Партійні організації створені на всіх підприємствах, в усіх колгоспах і радгоспах, вони є безпосередніми провідниками політики партії, основними ланками зв'язку партії з масами, школою виховання і загартування комуністів.

Зараз, коли наша країна вступила в період розгорнутого будівництва комунізму, партія звернула особливу увагу на поповнення своїх рядів за рахунок безпосередніх виробників матеріальних благ, насамперед робітників — найбільш організованої частини суспільства. Поповнюючи ряди за рахунок кращих представників трудящих і одночасно очищаючись від тих, хто не виправдує високого звання комуніста, партія стає ще сильнішою і монолітнішою.

Компартія України багато дбає про дальше удосконалення стилю і методів партійної роботи. У діяльності партійних комітетів зміцнів принцип колективності керівництва. Характерним для більшості партійних комітетів став вдумливий, реалістичний підхід до важливих проблем економіки і політики. Партійні організації республіки послідовно тримають курс на те, щоб основна частина комуністів була зайнята безпосередньо в сфері виробництва, на практиці здійснювала свою авангардну роль. Відповідно до ленінського положення про те, що «основне для всієї роботи — це в доборі людей і в перевірці виконання»⁵, у Комуністичній партії України утвердився дух глибокого довіря до кадрів, об'єктивний, всебічний підхід до оцінки їх діяльності.

Надзвичайно важливою ланкою партійної роботи є керівництво масовими громадськими організаціями, які виступають активними провідниками політики партії, допомагають їй дедалі тісніше згуртовувати навколо себе мільйони трудящих, постійно зміцнювати соціально-політичну та ідейну єдність радянського народу.

Особливу увагу Компартія України приділяє роботі Рад депутатів трудящих — найбільш важливої форми суспільної організації мас. Нині до місцевих Рад депутатів трудящих обрано понад 420 тис. депутатів, серед них 67% — робітники й колгоспники. Провідне місце в роботі Рад займають питання господарського і культурного будівництва, поліпшення побутового обслуговування населення.

Справжньою школою управління, господарювання, школою комунізму для мільйонів трудящих стали профспілки, в рядах яких нараховується майже 16 млн. членів. Під керівництвом партійних організацій вони беруть діяльну участь у розгортанні соціалістичного змагання і руху за комуністичну працю, в здійсненні економічної реформи, в поліпшенні організації праці і відпочинку трудящих.

Важливе місце в житті нашого суспільства належить молоді. Радянська Україна — це республіка молодих, половина її населення — люди віком до тридцяти років. Під керівництвом партійних організацій великою школою життя і виховання молоді став чотирьохмільйонний ленінський комсомол України, де найширші маси молоді вчаться ленізму, стають свідомими громадянами суспільства, активними будівниками комунізму, надійними помічниками і резервом

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 265.

Комуністичної партії. Комсомольці, вся радянська молодь ідуть дорогою батьків, продовжують їх революційні, бойові й трудові традиції.

Величезні економічні, соціально-політичні і культурні перетворення зумовили глибокі зміни в суспільній свідомості людей. Разом з ідеологічною роботою партії вони привели до утвердження соціально-політичної та ідейної єдності радянського народу. Робітничий клас, колгоспне селянство та інтелігенція набагато зблизились між собою в економічній, соціально-політичній і культурній галузях. Все це створило необхідні умови для виховання людини комуністичного суспільства.

Спрямовуючи ідеологічну роботу на розв'язання практичних завдань комуністичного будівництва, Комуністична партія України посилила пропаганду марксизму-ленізму в масах, ще ширше розгорнула роботу по комуністичному вихованню трудящих, веде неперемінну боротьбу проти будь-яких проявів реакційної буржуазної ідеології, насамперед українського буржуазного націоналізму.

За останні роки партійні організації республіки значно поліпшили зміст і збагатили форми ідейно-виховної роботи. Широку популярність здобули жовтневі та ленінські читання, популярні лекторії, групи політінформаторів, теоретичні конференції тощо. У роз'ясненні політики партії й актуальних питань марксистсько-ленінської теорії особисту участь беруть члени та кандидати в члени Політбюро ЦК КП України, члени і кандидати в члени ЦК України, керівники республіканських міністерств, відомств і організацій, партійний і радянський актив областей, міст і районів республіки.

Вся піввікова діяльність Комуністичної партії України присвячена беззавітному служінню народу, процвітанню і розвитку української соціалістичної нації, неухильному зростанню економіки і культури республіки. У братній сім'ї радянських народів Українська РСР добилася соціально-економічного і культурного процвітання. У привітанні Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР у зв'язку з п'ятидесятиріччям встановлення Радянської влади на Україні вказувалось, що «на прикладі Радянської України, яка стала протягом півстоліття могутньою індустріально-колгоспною республікою, весь світ переконується в життєвій силі ленінської національної політики Комуністичної партії»⁶.

Всіма своїми успіхами Комуністична партія України, український народ зобов'язані мудрому керівництву Комуністичної партії Радянського Союзу та її ленінського Центрального Комітету. Як і на всіх етапах боротьби за соціалізм, Центральний Комітет КПРС у ході комуністичного будівництва з великою увагою керує і спрямовує діяльність Комуністичної партії України, невинно піклується про зростання і зміцнення її рядів, про розширення її зв'язків з масами.

Своє п'ятидесятиріччя Комуністична партія України зустрічає як ніколи міцною, єдиною і монолітною, тісно згуртованою навколо ленінського Центрального Комітету КПРС. Вона завжди була і буде вірною опорою Комуністичної партії Радянського Союзу в боротьбі за торжество великих принципів пролетарського інтернаціоналізму і зміцнення непорушної дружби народів нашої країни, за непохитну єдність рядів партії, за чистоту і творчий розвиток марксизму-ленізму, за перемогу комунізму.

⁶ Матеріали урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченого 50-річчю Української Радянської Соціалістичної Республіки, К., 1968, стор. 4.

До 50-річчя Комуністичної партії України

Ф. Ю. ШЕРСТЮК

ПЕРШИЙ З'ЇЗД КП(б)У ТА ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

У липні 1968 р. минає 50 років з часу Першого з'їзду більшовицьких організацій України, на якому було утворено Комуністичну партію України — один з бойових загонів Комуністичної партії Радянського Союзу.

Історія Комуністичної партії України нерозривно зв'язана з історією єдиної ленінської партії. Комуністична партія України виникла в результаті об'єднання більшовицьких організацій, які діяли на Україні і виросли з марксистських гуртків та перших соціал-демократичних організацій, що виникли наприкінці XIX ст.

Разом з усією партією більшовики України пройшли під керівництвом великого Леніна бойову школу революційного гарту в боротьбі проти царського самодержавства, поміщиків і капіталістів, зміцнили й загартувались у вогні трьох революцій — буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р., Великої Жовтневої соціалістичної революції 1917 р.

В. І. Ленін приділяв велику увагу більшовицьким організаціям України. Він особисто і через своїх соратників підтримував зв'язок з ними і спрямовував їх діяльність, піклувався про їх ідейне й організаційне зміцнення, що відображено в листуванні Володимира Ілліча з більшовицькими організаціями України¹.

Керівництво їх роботою безпосередньо здійснював Центральний Комітет партії.

Дальше зростання революційного руху робітничого класу, керованого Комуністичною партією, привело до виходу її з підпілля у лютневі дні 1917 р. Партійні організації України, незважаючи на свою нечисленність і організаційну слабкість, що було результатом репресій з боку самодержавства, очолили революційне піднесення трудящих. Особливо активну діяльність розгорнули більшовики після приїзду В. І. Леніна в Росію і його настанов, викладених у Квітневих тезах, а також рішень VII (Квітневої) конференції та VI з'їзду РСДРП(б). Вони провадили велику політичну й організаторську роботу в масах, згуртовуючи і мобілізуючи їх на боротьбу за перемогу соціалістичної революції.

Партійні організації України працювали в складних умовах. Вони водночас вели боротьбу як проти буржуазного Тимчасового уряду, так і проти українських буржуазних і дрібнобуржуазних націоналістичних партій та їх Центральної ради, створеної невдовзі після Лютневої революції.

Більшовицькі організації України, розгортаючи боротьбу за перехід влади до рук Рад, активізували свою внутріпартійну діяльність, прагнучи до об'єднання трудящих на здійснення соціалістичної рево-

¹ Переписка В. І. Леніна з керівними органами партії та з керівними органами партійних організацій України (1901—1905 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1964.

люції. На початку березня 1917 р. відбулася нарада Катеринославської організації РСДРП(б) з участю представників більшовицьких організацій Донецького басейну, 15—17 квітня нарада в Києві, в якій взяли участь партійні організації Київської, Волинської, Полтавської, Чернігівської та Могильовської губерній. На Київській нараді був обраний тимчасовий окружний партійний комітет Південно-Західного краю² для координації дій місцевих партійних організацій.

Обласні партійні організації Південно-Західного краю та Донецько-Криворізького басейну остаточно оформилися влітку 1917 р.³ Перша з них (секретар Є. Б. Бош) об'єднувала більшовиків Київської, Волинської, Кам'янець-Подільської, Полтавської, Чернігівської губерній, а друга (секретар Ф. А. Сергеев) — Катеринославської (до складу якої входив Донбас) і Харківської. Крім того, вони включали і партійні комітети суміжних з Україною районів: Південно-Західна — Гомельський район Могильовської губернії (Білорусія), а Донецько-Криворізька — Ростовську, Новочеркаську і Таганрозьку організації.

ЦК РСДРП(б) рекомендував більшовикам України створити партійне об'єднання Південного району з входженням до нього Одеси, Херсонської, Таврійської губерній і Бессарабії⁴.

В ході боротьби за завоювання Жовтня місцеві партійні організації все гостріше відчували необхідність створення всеукраїнського партійного центру. В зв'язку з переходом влади на Україні до рук Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, проголошенням Української Радянської держави та Радянського уряду республіки ще актуальнішим ставало завдання організації Комуністичної партії України. Це відповідало і ленінській національній політиці партії.

Місцеві партійні організації першими виявили ініціативу щодо створення Комуністичної партії України, поставивши це питання перед Центральним Комітетом РСДРП(б). Так, обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю писав до ЦК партії 11 листопада 1917 р.: «Постійні перешкоди в нашій роботі у вигляді шовінізму і розкладницького впливу українських соціалістичних партій* і Центральної ради, що породжують незгоди серед пролетаріату України і підбурюють один на одного частини його, примушують нас серйозно задуматись про створення соціал-демократії України на противагу Української соціал-демократичної робітничої партії... Просимо ваших санкцій і директив...». 3 подібним листом до ЦК партії 12 листопада 1917 р. звернувся Полтавський комітет більшовиків⁵. Місцеві працівники висловлювали думку, що більшовицька партія України повинна бути не відокремленою, а одним з загонів єдиної РСДРП(б), входити до неї як частина в ціле⁶. Це відповідало інтересам трудящих.

Центральний Комітет РСДРП(б) підтримав ініціативу більшовицьких організацій України. 29 листопада 1917 р. Пленум ЦК доручив бюро виробити остаточне рішення⁷ про необхідність створення в сере-

² Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (март — ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов, К., 1957, стор. 193—213.

³ Там же, стор. 393—397.

⁴ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.). Сборник документов, М., 1957, стор. 62.

* Мова йде про дрібнобуржуазні націоналістичні партії.

⁵ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)... (ноябрь 1917 — февраль 1918 гг.), стор. 250, 257.

⁶ «Пролетарская мысль», 9 листопада 1917 р.

⁷ Протоколы Центрального Комитета РСДРП(б). Август 1917 — февраль 1918, М., 1958, стор. 155, 157.

дині партії партійної організації України⁸ з своїм Центральним Комітетом, який повинен діяти на правах обласного комітету РСДРП(б). З приводу цього рішення, ЦК партії 18 грудня 1917 р. писав Полтавському комітету РСДРП(б): «Питання вирішено так: Україна, як самостійна одиниця, може мати свою самостійну соціал-демократичну організацію, а тому може іменувати себе соціал-демократична робітнича партія України, але оскільки вони (партійні організації України — Ф. Ш.) не хочуть виділятися з загальної партії, то існують на тих же правах, як самостійний район»⁹.

Першим практичним кроком на шляху до створення Комуністичної партії (більшовиків) України став обласний з'їзд партійних організацій Південно-Західного краю, що відбувся в Києві 3—5 грудня 1917 р. На ньому було представлено 24 партійні організації від 7 губерній — Київської, Катеринославської, Херсонської, Чернігівської, Полтавської, Волинської, Подільської — і 2 військові. Вони об'єднували 18021 члена партії. Серед ряду актуальних питань з'їзд зробив спробу об'єднати більшовиків України. Він проголосив утворення всеукраїнського об'єднання партійних організацій під назвою «РСДРП(б). Соціал-демократія України» і обрав Головний комітет у складі дев'яти членів і чотирьох кандидатів. До нього ввійшли Є. Бош, В. Затонський, О. Горвіц, І. Кулик, Я. Гамарник та ін.¹⁰. Однак ініціатива обласного комітету Південно-Західного краю про об'єднання партійних організацій не знайшла підтримки з боку деяких керівних працівників Донецько-Криворізької і Південно-Західної організацій РСДРП(б). Тимчасом, це питання настійно ставилось життям. Необхідно було згуртувати робітників і селян під прапором української радянської державності для боротьби проти об'єднаних сил буржуазно-націоналістичної контрреволюції і іноземних інтервентів. Особливо важливу роль мали відіграти партійні організації Харкова, Катеринослава, Донбасу, допомога яких була потрібна для посилення пролетарського впливу на переважно аграрні райони Правобережжя України та інших губерній. В роботі серед селян тут партія зустрічала особливо вперту протидію націоналістичної контрреволюції.

Становище ускладнилося ще й тим, що після розгрому української буржуазно-націоналістичної контрреволюції і встановлення Радянської влади Центральна рада, не примирившись з своєю поразкою, вступила, на догоду буржуазії, в зговір з німецьким імперіалізмом, який разом з габсбурзькою австро-угорською монархією кинув на Україну півмільйонну армію. Героїчний опір нечисленних червоногвардійських загонів та інших частин не міг стримати значно переважаючі сили добре озброєних, вимуштрованих окупаційних орд. Іноземні загарбники та їх українсько-націоналістичні пособники встановили режим кривавої диктатури на Україні. В нових умовах ще гостріше відчувалась потреба створення всеукраїнського партійного центру. Треба було згуртувати партійні організації, очолити боротьбу мас проти окупантів та їх прислужників.

Між РРФСР і кайзерівською Німеччиною був укладений мирний договір в Бресті. Хоч умови його для Російської Федерації були тяжкими, але Радянському урядові довелось їх прийняти в інтересах збереження завоювань Жовтня. Одна з цих умов зобов'язувала РРФСР

⁸ История КПСС, т. 3, кн. 2, М., 1968, стор. 128.

⁹ Переписка Секретариата ЦК РСДРП(б)... (ноябрь 1917 — февраль 1918 гг.), стор. 112.

¹⁰ «Летопись революции», 1926, № 5, стор. 82.

вступити в переговори про мир з «урядом» Центральної ради. РКП(б) як правляча партія Російської Федерації несла політичну відповідальність за додержання статей Брестського договору. Тому більшовики України, організуючи боротьбу проти окупантів та їх прислужників, повинні були зважати на міжнародне становище Республіки Рад, не дати приводу прибічникам воєнних авантур в Німеччині для «походу на Москву». Вони підтримали ленінський курс на мирну передишку і, гостро засуджуючи противників Брестського миру, схвалили вихід Радянської Росії з війни. По державній лінії Українська Радянська Республіка, яка вела збройну боротьбу з ворогом, була визнана незалежною від РРФСР державою. Другий Всеукраїнський з'їзд Рад (17—19 березня 1918 р.) ухвалив: «Робітничий клас і всі трудящі маси України розглядали Українську Народну Республіку як Радянську республіку, що об'єднує всіх трудящих, які проживають на території України незалежно від їх національності, і тісно зв'язану федеративними узами з Всеросійською робітничо-селянською республікою.

Тепер мирний договір, насильно нав'язаний німецьким імперіалізмом Російській Федерації, формально припиняє федеративний зв'язок України з усією Радянською Федерацією. Українська Народна Республіка стає самостійною Радянською республікою. Але по суті відносини радянських республік залишаються попередніми»¹¹.

В нових умовах постало питання про форми зв'язку створюваної КП(б)У з РКП(б). Треба було, щоб більшовики України керували боротьбою проти німецького імперіалізму від власного імені, незалежно від РКП(б), не порушуючи тим самим Брестського договору.

Нові складні завдання партійних організацій України в обстановці окупації республіки були обговорені на партійних нарадах в Таганрозі і Києві, які відбулися незалежно одна від одної.

Таганрозька нарада (19—20 квітня 1918 р.) стала важливим етапом на шляху до створення Комуністичної партії України і вироблення правильної тактики боротьби проти окупантів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. На ній були представлені Київська, Харківська, Катеринославська, Одеська, Луганська, Горлівська, Херсонська, Єлисаветградська, Полтавська, Вінницька, Чернігівська та інші організації. Учасники наради обговорили питання про об'єднання всіх більшовицьких сил України в Комуністичну партію більшовиків України. Вони одностайно визнали необхідність створення КП(б)У і обрання всеукраїнського партійного центру, але коли зайшла мова про назву партії, про її взаємовідносини з РКП(б), то виявилися різні погляди. Група делегатів на чолі з М. О. Скрипником внесла пропозицію назвати партійну організацію республіки «Комуністична партія (більшовиків) України». Від імені катеринославських представників Е. І. Квірінг запропонував дати найменування «Російська комуністична партія на Україні». Ця пропозиція не відповідала ленінським принципам державного будівництва в Радянській багатонаціональній державі та умовам того часу, вона відкрито декларувала належність створюваної КП(б)У до РКП(б) і нарада її відхилила. Не була прийнята і пропозиція лівих українських соціал-демократів про найменування партії «Українська комуністична партія», що суперечило інтернаціональному характерові партії¹². Нарада прийняла

¹¹ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 70—71.

¹² История КПСС, т. 3, кн. 2, стор. 130.

рішення про створення на Україні самостійної партії під назвою «Комуністична партія (більшовиків) України», яка мала бути зв'язаною з РКП(б) через міжнародну комісію (III Інтернаціонал)¹³. Рішення Таганрозької наради було тимчасовим тактичним заходом. На ділі комуністи і партійні організації України твердо стояли на позиціях найтіснішого зв'язку з РКП(б). «Російська Комуністична партія,— говорив М. О. Скрипник на I з'їзді КП(б)У, — є тим джерелом, звідкіль ми здобуваємо досвід революції і звідкіль ми всі, звідки робітники і бідніші селяни на Україні одержують кожний приклад, як їти, яким шляхом вести боротьбу... І, зрозуміло, все, що повинні мати для своєї діяльності, ми, товариші, насамперед, візьмемо з Російської комуністичної партії. Ось чому фактичне становище залишається попереднім. Підкреслюю: фактично перед нами буде Російська комуністична партія з її центральними установами і ми будемо в ній будуватися»¹⁴.

Таганрозька нарада, виходячи з аналізу політичного становища на тимчасово окупованій території, визначила завдання по організації боротьби за знищення контрреволюційної диктатури і окупаційного режиму¹⁵.

Нарада обрала Організаційне бюро в складі А. Бубнова, Я. Гамарника, В. Затонського, І. Крейсберга, С. Косіора, Г. Пятакова і М. Скрипника. Основним завданням Організаційного бюро була підготовка Першого з'їзду більшовицьких організацій України. 3 травня 1918 р. Пленум ЦК РКП(б) схвалив рішення Таганрозької наради про створення КП(б)У, записавши, що «Центральний Комітет РКП, обговоривши питання про виділення окремої Української Комуністичної партії з Російської Комуністичної партії, не знаходить ніяких заперечень проти створення Української Комуністичної партії, оскільки Україна являє собою самостійну державу»¹⁶.

Постанова ЦК РКП(б) повністю відповідала тій обстановці, що склалася після Брестського миру з Німеччиною та її союзниками, і зберігала свою силу аж до розторгнення Брестського договору. Цей факт ще раз переконує в неспроможності твердження окремих істориків про настрої сепаратизму і відчуженості від РКП(б), що нібито мали місце серед керівної частини більшовиків України. Згадана постанова санкціонувала створення окремої від РКП(б) Комуністичної партії (більшовиків) України, що зумовлювалося тодішньою обстановкою і зовсім не свідчило про чісь бажання відокремити КП(б)У від Російської компартії.

Потреба у всеукраїнському об'єднанні більшовиків настільки нагріла, що незалежно від Таганрозької наради і створеного нею тимчасового республіканського партійного центру — Організаційного бюро — у Києві 26 травня 1918 р. відбулася Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій. На ній були представлені Київська, Харківська, Катеринославська, Одеська, Полтавська, Чернігівська та інші організації. Нарада заслухала й обговорила доповіді з місць і обрала Тимчасовий Всеукраїнський комітет Робітничої комуністичної партії, якому було доручено скликати конференцію більшовиків України для створення республіканського об'єднання¹⁷. До

¹³ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 83.

¹⁴ ПА ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 2, арк. 181.

¹⁵ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 гг.), стор. 85—86.

¹⁶ «Правда», 9 травня 1918 р.

¹⁷ «Коммунист», 1918, № 1—2, стор. 36.

складу Тимчасового комітету увійшли Л. Картвелішвілі, М. Майоров, С. Хлевний, Пирогов, Амосов, Реут та ін.¹⁸

Постійну увагу справам України і особливо створенню КП(б)У приділяв В. І. Ленін. Після приїзду з Таганрога до Москви українського радянського повстанського центру, так званої дев'ятки, вождь партії прийняв його. Згадуючи про це, В. П. Затонський писав, що прямо з дороги вони прийшли до В. І. Леніна і були негайно прийняті ним. Ілліч запитував, як у нас поводитися «ліві комуністи» (він цією справою дуже цікавився), розпитував про настрої українського селянина, цікавився, як думаємо розгортати роботу на Україні, схвалював ідею утворення українського партійного центру і підкреслив, що це давно треба було зробити¹⁹. Перед відкриттям з'їзду Володимир Ілліч прийняв групу делегатів і обговорив разом з ними проекти резолюцій, підготовлених для внесення на з'їзд*.

Один з учасників цієї зустрічі П. І. Буценко писав: «Нас глибоко схвилювала любов В. І. Леніна до українського народу, його піклування про партію, покликану керувати боротьбою трудящих за перемогу соціалізму, про відновлення Радянської влади на Україні і Української Радянської держави, про дружбу і взаємодопомогу українських і російських робітників і селян. Поради В. І. Леніна стали теоретичною і практичною основою розв'язання питань будівництва і діяльності КП(б) України»²⁰.

Організаційне бюро і Тимчасовий всеукраїнський комітет провели в ході підготовки до з'їзду велику роботу по налагодженню зв'язків з місцевими партійними організаціями, відновленню розгромлених більшовицьких осередків, зміцненню партійного підпілля на тимчасово окупованій території України. Вони налагодили видання листівок і прокламацій, розповсюдили Маніфест ЦВК України до робітників і селян. За короткий час було створено 46 міських, 26 районних і підрайонних і близько 100 первинних організацій²¹. Так в ході боротьби з іноземними загарбниками та їх прислужниками йшли консолідація і зміцнення більшовицьких організацій України.

Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України відбувся 5—12 липня 1918 р. у Москві. З'їзд не зміг зібратися на Україні тому, що вона знаходилася під п'ятою австро-німецьких окупантів і буржуазно-поміщицької диктатури. В роботі його взяли участь 65 делегатів з ухвальним і 147 з дорадчим голосом від 45 партійних організацій, що налічували 4364 члени партії²². Тут були представники майже від усіх найбільших міст і промислових центрів республіки: Донбасу, Катеринослава, Києва, Полтави, Харкова, Херсона, Чернігова та ін.

З'їзд розглянув такі питання: 1) звіт Організаційного бюро; 2) звіт фракції комуністів (більшовиків) Народного Секретаріату; 3) політичне становище і завдання партії; 4) ставлення до інших партій; 5) організаційні питання. Почесним головою Першого з'їзду КП(б)У було обрано В. І. Леніна.

Комуністів України вітали представники соціал-демократії Польщі і Литви, німецької, угорської, чехословацької, румунської, бесса-

¹⁸ Спогади про Перший з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 58, 78.

¹⁹ Там же, стор. 12.

* До складу групи входили В. Затонський, Я. Гамарник, Е. Квірінг, М. Скрипник, Я. Яковлев, М. Майоров, П. Слинько, П. Буценко та ін.

²⁰ Спогади про Перший з'їзд КП(б)У, стор. 41.

²¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 237.

²² Там же, стор. 129, 191.

рабської, югославської комуністичних груп²³. Від імені федерації іноземних груп РКП(б) виступив відомий діяч міжнародного комуністичного руху Бела Кун.

Делегати заслухали звіти Організаційного бюро (М. О. Скрипника) і Тимчасового всеукраїнського партійного комітету (М. М. Майорова), схвалили ініціативу Таганрозької наради та комуністів-підпільників щодо створення цих органів для підготовки й скликання з'їзду, і позитивно оцінили їх діяльність²⁴.

І з'їзд КП(б)У відбувся в надзвичайно складній обстановці, в умовах гострої боротьби трудящих проти провокаційних вилазок есерів, які вели запеклу боротьбу проти Брестського договору, за зрив мирної передишки, намагаючись втягнути молоду Країну Рад у війну з Німеччиною. На V Всеросійському з'їзді Рад, який відбувався в цей час, «лівий» есер Александров, демагогічно виступаючи в ролі непростеного «рятівника» України, без повноважень українського народу, але зухвало від його імені, вимагав від уряду РРФСР негайно подати допомогу Україні, тобто виступити проти Німеччини. І, нарешті, «ліві» есери підняли повстання в Москві проти Радянської влади. V Всеросійський з'їзд Рад засудив ці контрреволюційні дії і доручив органам влади прифронтової смуги ретельно слідкувати за підозрілими особами, які, всіляко маскуючись, їдуть на український фронт для агітації за негайний виступ проти Німеччини. «Таких агітаторів слід арештовувати і карати за законами воєнного часу»²⁵.

Перший з'їзд КП(б)У засудив ворожі вилазки «лівих» есерів. Він прийняв спеціальну відозву, в якій закликав робітників і селян Росії не піддаватися на провокації ворогів революції, рішуче боротися проти тих, хто намовляє на зрив мирної передишки, як зіницю ока берегти завоювання Жовтня — Радянську владу, оплот боротьби всіх трудящих за свободу. «Бережіть і будуйте вашу соціалістичну Батьківщину, — говорилося у відозві. — Вона є і наша Батьківщина; вона Батьківщина всіх експлуатованих і знедолених; в ній наша надія»²⁶. Ця відозва була оголошена на V з'їзді Рад РРФСР.

Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок, делегати Першого з'їзду КП(б)У взяли активну участь у ліквідації лівоесерівського за-
колоту в Москві.

Про діяльність фракції комуністів у Народному Секретаріаті (повстанський центр, «дев'ятка») доповів А. С. Бубнов. Він відзначив, що Народний Секретаріат провів велику роботу по організації на Україні повстанського руху проти окупаційного терористичного режиму. Тут була створена ціла сітка зв'язаних з партійними організаціями військово-революційних комітетів, штабів, розповсюджувались комуністичні листівки і література. В результаті дедалі більше ширилося полум'я боротьби проти іноземних окупантів та буржуазно-поміщицької диктатури²⁷.

Одним з головних на з'їзді було питання про політичне становище і завдання партії, що тісно пов'язувалось з підготовкою збройного повстання на Україні. Такий характер обговорення диктувався необхідністю визначити стратегію і тактику партії у визволенні України від гніту окупантів і терористичного режиму буржуазно-поміщицької геть-

²³ Протоколи I съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины, М., 1918, стор. 8—9.

²⁴ КП України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 7.

²⁵ Съезд Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях, М., 1939, стор. 84.

²⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, стор. 22.

²⁷ Там же, стор. 7—8.

манщини, дати оцінку соціально-класових сил, покликаних бути рушіями в боротьбі за відновлення Радянської влади.

Під час розгляду цих питань виявилися незгоди. Погляди однієї частини делегатів (переважно з партійних організацій, що раніше об'єднувались Київським обласним комітетом) були відображені в доповідях Г. Пятакова про політичне становище і завдання партії, А. Бубнова про збройне повстання та у виступах їх прихильників («ки-ян»). Точку зору іншої частини учасників з'їзду, так званих «катеринославців», виклали у співдовіді Я. Яковлев, Е. Квірінг та ін.

Окремі представники перших переоцінювали рівень розвитку повстанського руху на Україні, недооцінювали сили ворога, вирішального значення зміцнення Радянської Росії у визволенні України від німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції. Вони применшували також роль партійних організацій в керівництві повстанським рухом, не приділяли достатньої уваги організації робітничого класу — головної сили революційної боротьби, намагалися нав'язати лінію на передчасне збройне повстання без врахування конкретної обстановки і співвідношення класових сил.

Ті, що висловлювали протилежну думку, як і раніше, переоцінювали сили ворога, недооцінювали роль повстанського руху на Україні, особливо селянського, помилково характеризували його як переважно середняцький, а тому ненадійний. На з'їзді вони в принципі не заперечували проти організації повстання на Україні, але практичне його здійснення, на їх думку, не можна ставити до повного визрівання революційних сил пролетаріату. Повстання на Україні вони ставили у зв'язок з розвитком революції в Західній Європі. «Основне завдання наше, — говорив Я. Яковлев, — погодити те повстання, яке розвивається на Україні, з процесом повстання в Австрії, а потім в Німеччині»²⁸.

Ця тактика вичікування прирікала партійні організації на пасивність і була неприйнятна.

Відкинувши ці помилкові погляди, з'їзд у резолюції «Про поточний момент» дав всебічний аналіз політичного становища на Україні і визначив завдання комуністів республіки. В ній вказувалося, що основним завданням партії «є організація збройного повстання робітничо-селянських мас проти їх гнобителів». З'їзд засудив думку про те, що зі збройними виступами можна почекати, що нібито спочатку слід організувати міцну нелегальну партію, а потім вже розгортати повстанський рух. Підкреслювалося, що «зміцнення і розширення класової партії пролетаріату на Україні в теперішній момент може відбуватись тільки в самому ході практичної роботи оволодіння стихійним повстанням робітничо-селянських мас»²⁹.

Одним з основних завдань партійних організацій з'їзд вважав посилення серед окупаційних військ пропаганди ідей пролетарського інтернаціоналізму і т. д.

Щоб домогтися успіху в боротьбі з ворогом, необхідно було розробити конкретні організаційні форми військово-технічного керівництва повстанським рухом. Про це писалось в спеціальній резолюції «Про збройне повстання», говорилося, що партія повинна спрямувати всі свої зусилля на створення військово-революційних комітетів — спеціальних органів керівництва рухом, підпорядкованих партійним організаціям. Для координації дій місцевих, районних і обласних військово-революційних комітетів створювався Центральний військово-рево-

²⁸ Протоколи I-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины, стор. 33.

²⁹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, стор. 13.

люційний комітет, який діяв під керівництвом ЦК КП(б)У. При цих органах мали створюватись штаби, які повинні були здійснювати військово-технічне керівництво повстанням³⁰.

Важливе значення мала резолюція з'їзду «Україна і Росія» про взаємовідносини обох республік. У ній викривався буржуазно-націоналістичний лозунг «самостійності України», як ширма, використовувана ворогами українського народу для того, щоб відірвати Україну від революційної Росії, перешкодити споконвічним зв'язкам між двома братніми народами, які походять від одного кореня. Відзначивши, що повстання на Україні розгортається під лозунгом відновлення революційної єдності з Росією, з'їзд закликав партійні організації «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки...»³¹.

На Україні йшла боротьба за відновлення влади Рад робітничих і селянських депутатів. Ідея влади Рад міцно оволоділа свідомістю мас. Це добре розуміли вороги трудящих. Тому на Україні в умовах буржуазно-поміщицької диктатури подекуди існували легальні ради як витвір буржуазних і дрібнобуржуазних партій — меншовиків, есерів тощо. Вони існували для обману мас. В окремих випадках у них брали участь більшовики. В спеціальній резолюції «Про ставлення до так званих «Рад» вказувалось: «Легально існуючі нині організації, які називають себе «радами робітничих і селянських депутатів», якнайрізкіше відрізняються від справжніх Рад, а тимчасом своєю назвою поширюють ілюзію, нібито в окремих місцях Ради ще існують». З'їзд ухвалив заборонити членам Комуністичної партії брати в них будь-яку участь і «рекомендувати всюди, де тільки буде можливість, утворювати справжні революційні Ради робітничих і селянських депутатів, не спиняючись перед межами легальності»³².

Для діяльності партійних організацій важливе значення мала постанова з'їзду про ставлення до інших партій. Оскільки в ході революції дрібнобуржуазні партії російських меншовиків і есерів, українських есерів, українських соціал-демократів, бунду і т. д. викрили себе як вороги трудящих, з'їзд заявив про неприпустимість ніяких союзів і співробітництва з ними, про необхідність нещадної боротьби з угодовцями³³.

Водночас було ухвалено прийняти до партії лівих українських соціал-демократів, які сумлінно працювали з більшовиками, давно порвавши зв'язок з офіційною УСДРП. Їх представник брав участь у роботі Організаційного бюро по скликанню I з'їзду.

Головним питанням роботи з'їзду було об'єднання більшовиків республіки в єдину Комуністичну партію (більшовиків) України, необхідність якої визнавалась всіма партійними організаціями.

В зв'язку з тим, що на час з'їзду міжнародна обстановка значно змінилась, чіткіше визначились перспективи розвитку революції в країнах Західної Європи, особливо в Німеччині і Австро-Угорщині, дедалі помітніше проступали риси близького краху німецького імперіалізму і його окупаційного режиму на Україні, змінився і підхід до питання про взаємовідносини між КП(б)У і РКП(б). У резолюції про партію

³⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, стор. 14—15.

³¹ Там же, стор. 16.

³² Протоколи 1-го съезда Коммунистической партии (большевиков) Украины, стор. 78.

³³ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, стор. 17—18.

підкреслювалось, що на Україні боротьба за соціалізм нерозривно зв'язана з боротьбою російського пролетаріату, що при відмінності конкретних умов основні завдання, які стоять перед партійними організаціями України і Росії, тісно переплітаються. З'їзд постановив: «Об'єднати партійні комуністичні організації України в автономну, в місцевих питаннях, Комуністичну партію України з своїм Центральним Комітетом і своїми з'їздами, але яка входить в єдину Російську Комуністичну партію з підпорядкуванням у питаннях програмних загальним з'їздам Російської Комуністичної партії, а в питаннях загальнополітичних — ЦК РКП»³⁴.

З'їзд вирішив назвати партію «Комуністична партія (більшовиків) України», центральний орган КП(б)У — «Коммунист», який мав видаватися українською і російською мовами³⁵.

Резолюція «Про партію», що визначила нерозривний зв'язок КП(б)У з РКП(б), зважаючи на обставини того часу, не була опублікована. В повідомленні ЦК про з'їзд зазначалося: «Тепер формально закріплена самостійність українських організацій в питаннях української роботи, що стала фактом вже давно. Різниця в міжнародному становищі і відмінність політичних завдань насильно відірвали українських комуністів від Російської комуністичної партії. Але створення окремо Української партії — не завоювання для українських комуністів, а тяжка необхідність. Боротьба за воз'єднання України з Російською Соціалістичною Республікою є для нас водночас боротьбою за найтісніше об'єднання з Російською комуністичною партією»³⁶. Зміст цього документа виходив з інтересів політичної лінії РКП(б), з позицій формальної самостійності КП(б)У.

З'їзд обрав Центральний Комітет КП(б)У в кількості 15 членів і 6 кандидатів. До складу ЦК КП(б)У увійшли І. А. Амосов, А. С. Бубнов, П. І. Буценко, Ш. А. Грузман, В. П. Затонський, Л. Й. Картвелішвілі, Е. І. Квірінг, С. В. Косіор, П. Л. Ровнер, І. І. Шварц та ін.

Перший з'їзд КП(б)У відіграв велику роль в історії партії і трудящих України. Його історичне значення полягає в тому, що він об'єднав більшовицькі організації в масштабі всієї республіки і створив Комуністичну партію України, побудовану на непорушних засадах демократичного централізму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Утворення КП(б)У становило неодмінну умову перемоги робітничого класу, трудового селянства і всіх трудящих республіки в громадянській війні, в захисті завоювань Жовтня, у будівництві соціалізму і комунізму.

Комуністична партія України була і є «одним з активних загонів великої лєнінської партії. В усіх досягненнях Радянської України — величезна частка самовідданих зусиль комуністів України — від Центрального Комітету до первинних організацій на заводах, в установах, у колгоспах і радгоспах», — говорив Л. І. Брежнев на урочистому засіданні ЦК КП України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому 50-річчю Української Радянської Соціалістичної Республіки. Під керівництвом ЦК КПРС, під прапором Леніна український народ, очолюваний Комуністичною партією України, досяг великих успіхів у розвитку економіки й культури і впевнено йде вперед до нових звершень у побудові комунізму.

³⁴ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, стор. 19.

³⁵ Извещение о 1-м съезде Коммунистической партии (большевиков) Украины, М., 1918, стор. 8.

³⁶ Там же, стор. 4.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ НА ЧОЛІ БОРОТЬБИ ЗА СОЦІАЛІЗМ

Радянський народ перший в історії проклав людству шлях до соціалізму. Нелегко дісталася ця перемога над незвіданим. Адже навиків державного управління і досвіду побудови нового суспільства в умовах капіталістичного оточення не було. Наша партія йшла на розв'язання проблем соціалістичного будівництва, усвідомлюючи всю їх новизну і грандіозність, не відступаючи перед труднощами, тимчасовими невдачами. В доповіді «П'ятдесят років великих перемог соціалізму», проголошеній на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради Союзу РСР та Верховної Ради РРФСР 3 листопада 1967 р. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев в зв'язку з цим вказував: «Нам ні в кого було вчитися. Комуністична партія, озброєна теорією марксизму-ленізму, знала загальний напрям шляху, що веде до соціалізму. Але вона не знала і не могла знати всіх проблем, які постануть на кожній ділянці цього шляху. І тим більше вона не могла мати їх готових розв'язань»¹.

Комуністичній партії і радянському народові довелося долати не тільки успадковану від царизму техніко-економічну і культурну відсталість, а й зміцнювати обороноздатність республіки Рад. Незважаючи на визнання Радянського Союзу рядом країн, відносини між СРСР і капіталістичним світом залишилися напруженими. Буржуазні уряди, не приховуючи ворожого ставлення до першої держави робітників і селян, намагались розв'язати свої протиріччя за рахунок СРСР, виношували проти нього агресивні заміри. В цих інтервенціоністських планах особливе місце займала Радянська Україна. Імперіалісти не тільки зазіхали на її багатства, але й хотіли перетворити її в плацдарм для дальшої агресії проти Радянської Росії.

Якщо до цього додати, що здійснення соціалістичної реконструкції зустрічало одчайдушний опір з боку залишків капіталістичних елементів всередині країни, то стане очевидним, наскільки складною і відповідальною була робота комуністів республіки по втіленню в життя ленінського плану соціалістичного будівництва. Куркульство в сільському господарстві, спекулянти в торгівлі, буржуазні спеціалісти в промисловості докладали всіх зусиль, щоб перешкодити революційним перетворенням в промисловості та сільському господарстві, відстояти позиції капіталізму, підірвати зсередини молоду Радянську державу.

В цій обстановці Комуністична партія повинна була проводити мудру, прозору політику, проявляти непохитну стійкість і організованість, твердо вірити в свої сили, в сили народу. Перед нею стояло завдання в дуже складних міжнародних умовах, в країні з економікою, зруйнованою війною, при відносно слабкій промисловій базі і переважанні дрібнотоварного виробництва взяти вірний курс будівництва соціалізму і забезпечити його перемогу.

Партія виявилася на висоті цього історичного завдання. Під керівництвом В. І. Леніна вона розробила план побудови соціалізму, визначила основні шляхи створення комуністичного суспільства. Індустріа-

¹ Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 13.

лізація країни, кооперування сільського господарства, культурна революція — такі основні ланки ленінського плану докорінних перетворень в усіх галузях економіки та культури.

Разом з усією партією комуністи України виявили максимум енергії і самовідданості в проведенні цієї політики. У виробленні генеральної лінії на побудову соціалізму, програми економічного і культурного розвитку країни, в будівництві багатонаціональної Радянської держави, зміцненні союзу робітничого класу і селянства, братньої дружби народів СРСР, у боротьбі за єдність партії — скрізь комуністи України йшли в перших рядах, віддаючи всі свої сили цій справі.

Ключовим завданням програми соціалістичного будівництва була індустріалізація. На необхідності переважного розвитку важкої індустрії неодноразово наголошував В. І. Ленін. Так, зокрема, навесні 1918 р. це питання було всебічно обґрунтовано Володимиром Іллічем у праці «Чергові завдання Радянської влади»² і з особливою силою підкреслені у виступі на IV Конгресі Комінтерну в листопаді 1922 р., в якому він вказував на те, що «без врятування важкої промисловості, без її відбудови ми не зможемо побудувати ніякої промисловості, а без неї ми взагалі загинемо, як самостійна країна»³.

Соціалістична індустріалізація передбачала реконструкцію всього народного господарства, забезпечувала оборонну могутність країни, умови для зростання робітничого класу і ще більшого зміцнення його союзу з трудовим селянством, для підвищення матеріального і культурного рівня трудящих. Головна її мета полягала в тому, щоб створити матеріально-технічну базу соціалізму, розвивати і зміцнювати соціалістичні виробничі відносини.

В індустріальному розвитку Радянської держави велика роль належала Україні, продуктивні сили якої займали одне з провідних місць у народному господарстві Союзу РСР. Виконуючи заповіді В. І. Леніна, Комуністична партія України, розв'язавши основні завдання відбудови народного господарства, всю свою увагу зосередила на здійсненні накресленої програми, яка передбачала перетворення республіки в один з найбільших промислових центрів країни.

На початку соціалістичної індустріалізації КП(б)У складалася з 41 окружної і однієї обласної (Молдавська АРСР) партійних організацій. У її рядах на час IX з'їзду (грудень 1925 р.) налічувалось 167 604 комуністи⁴, об'єднаних у 4042 партійних осередках і 468 кандидатських групах⁵. Найбільшими окружними парторганізаціями, в складі яких налічувалось від 10 до 17 тис. членів, були Харківська, Сталінська, Артемівська, Луганська, Одеська, Київська та Дніпропетровська. Близько половини комуністів України вступили до лав партії в дореволюційний час, у період Жовтневої революції і громадянської війни (до 1920 р. включно)⁶. Ця славна когорта більшовицької гвардії очолила найбільш складні й відповідальні ділянки партійної, державної і господарської роботи. До складу керівного ядра Комуністичної партії України входили такі видатні діячі, як І. О. Акулов, М. Ф. Володимирський, В. П. Затонський, А. В. Іванов, І. Є. Клименко, С. В. Косіор, О. В. Медведєв, Г. І. Петровський, П. П. Постишев, А. Ф. Радченко, О. К. Сербиченко, М. О. Скрипник, К. В. Сухомлин, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер, Й. Є. Якір та ін. Окружні та районні партійні організа-

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 203—241.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 376.

⁴ Дев'ятий съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенографический отчет, Харьков, 1926, стор. 329.

⁵ ВКП в цифрах, вип. шостий, Харків, 1927, стор. 12—13.

⁶ Підсумки партперепису 1927 року, Харків, 1928, стор. 79.

ції очолювались досвідченими організаторами мас, більшість яких пройшла велику школу політичного гарту ще в дореволюційний період.

Курс на індустріалізацію, проголошений XIV з'їздом ВКП(б), лєнінська лінія, розрахована на перемогу соціалізму в одній країні, знайшли одностайне схвалення комуністів, всіх трудящих України. В резолюції I Всеукраїнської конференції КП(б)У (жовтень 1926 р.) підкреслювалось, що «ми маємо всі дані для побудування соціалізму в нашій країні, навіть при зятяжці перемоги міжнародної революції»⁷.

Новий етап соціалістичного будівництва вимагав від партії великого напруження в роботі, постійної уваги до проблем нового життя. Жоден з'їзд, конференція чи пленум ЦК КП(б)У не проходили без того, щоб на них поряд з питаннями внутріпартійного життя не розглядались плани соціальних перетворень, господарського будівництва. З кінця 1925 р. по 1940 р. відбулося сім з'їздів, три загальнопартійних конференції і сорок пленумів ЦК КП(б)У. На них визначались шляхи проведення соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції. Ці ж питання були в центрі уваги місцевих партійних організацій.

Насамперед партія висунула завдання розгорнути роботу по нагромадженню коштів для корінної реконструкції старих і будівництва нових фабрик, заводів, шахт, електростанцій. Завдяки великій політичній і організаторській діяльності КП(б)У, спрямованій на широке запровадження режиму економії, раціоналізації виробництва, підвищення продуктивності праці, скорочення адміністративно-управлінських витрат, було досягнуто значних успіхів. Вже в перші роки індустріалізації сума нагромаджених коштів у народному господарстві України перевищила рівень нагромаджень всієї дореволюційної Росії не менше ніж в два рази⁸. Це дало змогу збільшувати капіталовкладення у розвиток важкої індустрії. Лише у 1926/27 господарському році в республіці розпочалося спорудження 374 нових промислових підприємств⁹. За період 1926—1929 рр. трудящі України збудували і реконструювали 829 заводів і фабрик¹⁰.

Це був лише початок великих робіт по перетворенню республіки в могутню індустріальну державу. Особливо широкого розмаху вони набрали в роки довоєнних п'ятирічок. Партійна організація республіки, керуючись настановами ЦК ВКП(б), втілюючи в життя лозунг партії «Лицем до виробництва!», посилила свій вплив на господарське будівництво. Була здійснена перебудова партійної роботи на промислових підприємствах з метою зосередження уваги комуністів на виробничих питаннях. Це сприяло поліпшенню партійно-масової і виробничої діяльності безпосередньо в бригадах, цехах, підвищило авангардну роль комуністів, забезпечило правильну розстановку партійних сил на вирішальних ділянках.

Велику увагу дальшому розвитку промисловості приділяли генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, голова ВУЦВК Г. І. Петровський, голова Ради Народних Комісарів УРСР В. Я. Чубар, його заступник О. К. Сербиченко. На початку соціалістичної реконструкції на відповідальний пост голови ВРНГ України було призначено загартованого лєнінця, досвідченого господарника К. В. Сухомлина. Найвідповідальніші промислові трести очолили Г. І. Ломов, С. П. Бірман,

⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 322.

⁸ Контрольні цифри народного господарства УРСР на 1928—1929 рр., Харків, 1928, стор. 30.

⁹ ПА ІІІ КП України, ф.1, оп. 1—63, од. зб. 95, арк. 12.

¹⁰ Процеси реконструкції в українській промисловості, Харків, 1930, стор. 10.

І. С. Доценко, С. В. Іванов, які мали не лише великий досвід політичної роботи в масах, але й зарекомендували себе чудовими організаторами промислового будівництва. Керівництво великими новобудовами, підприємствами, які підлягали корінній реконструкції, також доручалось випробуваним більшовикам, знавцям цієї справи. Серед них особливо відзначились І. Т. Кирилкін, Я. С. Гугель, Ф. К. Логейко, Я. П. Іванченко, М. Д. Струков, М. Л. Ветчинкін, Д. М. Велігура та ін.

Небачене в історії України промислове будівництво викликало велике трудове й політичне піднесення серед трудящих республіки. Ентузіазм мас, всенародний розмах соціалістичного змагання стали джерелом руху тисяч і тисяч передовиків виробництва — ударників, стахановців, найкращих представників робітничого класу. Їх трудові подвиги, цінні починання, що давали можливість достроково виконувати і перевиконувати накреслені партією плани, знайшли велике поширення. На початку 1930 р. армія ударників у промисловості України досягла 250 тис. чоловік, переважну більшість яких становили робітники провідних галузей¹¹.

Комуністи республіки роз'яснювали трудящим суть і життєву необхідність якнайшвидшого здійснення соціалістичної індустріалізації, виховували в них стійкість у подоланні труднощів, особистим прикладом запалювали на самовіддану працю. В роки першої п'ятирічки всій країні стали відомі імена прославлених героїв — Г. В. Марусіна — старого більшовика, бригадира бетонників, що встановили світовий рекорд замісів бетону, комуніста А. Л. Мікуніса — керівника бригади мулярів, члени якої перевершили всі відомі норми кладки цегли під час спорудження Харківського тракторного заводу. Як справжні організатори мас проявили себе секретар парткому цього об'єкта Р. Я. Потапенко, начальник будівництва П. І. Свистун, головний інженер А. Д. Брускін. За досягнуті успіхи всі вони були нагороджені найвищою відзнакою — орденом Леніна. В роки другої п'ятирічки виник і швидко поширився славний рух новаторів, названий за ім'ям його зачинателя — вибійника О. Г. Стаханова. Цей почин був підготовлений всією попередньою діяльністю партії, спрямованою на дальший розвиток соціалістичного змагання, і являв собою новий, вищий етап. На шахті «Центральна-Ірміно» (Кадіївський район), де зародився стахановський рух, велику роботу провели комуністи цього підприємства, очолені парторганізатором шахти К. Г. Петровим і партторгом дільниці М. Д. Дюкановим. Вони не тільки мобілізували гірників на високопродуктивну працю, але й особистим прикладом сприяли досягненню блискучих результатів. Зокрема М. Д. Дюканов і комсомолец Д. М. Концедалов домоглися ще вищого, ніж О. Г. Стаханов, видобутку вугілля.

Робітники шахт, заводів, фабрик, новобудов, оголосивши себе ударниками, прискореними темпами споруджували гігантські промислові підприємства, боролися за розвиток і зміцнення нових галузей виробництва, домагалися високої продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Геніальне передбачення великого Леніна про те, що «соціалізм не тільки не гасить змагання, а навпаки, вперше створює можливість застосувати його дійсно *широко*, дійсно в *масовому* розмірі...»¹², яскраво підтверджувалось життям.

Створені в роки довоєнних п'ятирічок такі промислові гіганти загальносоюзного значення, як Дніпровська гідроелектростанція імені В. І. Леніна, Новокраматорський машинобудівний і Харківський тракторний заводи, Горлівський і Дніпродзержинський азотнотукові заводи,

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—13, од. зб. 333, арк. 5.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 365.

металургійні велетні в Запоріжжі, Жданові, Кривому Розі та багато інших підприємств свідчили про зростання індустріальної могутності України. Вже на кінець першої п'ятирічки промислова продукція республіки майже в 2,5 раза перевищила рівень 1913 р. Ще більшими успіхами ознаменувалось виконання другої п'ятирічки. Поставлене партією завдання — завершити технічну реконструкцію народного господарства — в основному було розв'язане. В 1937 р. новозбудовані і повністю реконструйовані підприємства України виробляли 80% промислової продукції республіки. Валова продукція більше ніж у п'ять раз перевищила рівень 1913 р.¹³

Соціалістична індустріалізація створила необхідну матеріальну базу для зміцнення економічної самостійності нашої країни, технічної реконструкції всіх галузей народного господарства, для переведення сільського господарства на нову, соціалістичну основу. Практичний перехід до колективного землеробства, вказував В. І. Ленін, можна забезпечити лише тоді, «...коли маєш дуже сильну велику промисловість, здатну дати дрібному виробникові такі блага, що він побачить на практиці перевагу цього великого господарства»¹⁴.

Хоча наявність певної матеріально-технічної бази була важливим елементом соціалістичних перетворень на селі, цим не вичерпувались їх передумови. Вирішальною політичною передумовою колективізації сільського господарства було встановлення диктатури пролетаріату. Партія завжди дбала про зміцнення союзу робітничого класу з селянством, вбачаючи в цьому запоруку успіхів соціалістичного будівництва. Політика Радянської держави була спрямована на обмеження й витіснення капіталістичних елементів на селі та всебічний розвиток соціалістичних форм землекористування. Комуністична партія нашої країни і зокрема її бойовий загін КП(б)У твердо керувалися положенням В. І. Леніна про те, що «комуни, артільний обробіток, товариства селян — ось де порятунк від не вигід дрібного господарства, ось у чому засіб піднесення й поліпшення господарства, економії сил і боротьби з куркульством, дармоїдством і експлуатацією»¹⁵.

Важливою історичною віхою у здійсненні ленінського кооперативного плану був XV з'їзд партії, що увійшов у літопис перемог радянського народу як з'їзд колективізації сільського господарства і підготовки наступу соціалізму по всьому фронту. Виконуючи його рішення, КП(б)У рядом політичних та економічних заходів створила умови для масового колгоспного руху. Поліпшилась організаційно-партійна та ідеологічна робота на селі. Активізувались постійно діючі наради з питань розвитку сільського господарства при окружках і райкомах партії, при ЦК КП(б) України та окружках були створені відділи по роботі на селі, широко практикувалось призначення куткових парторганізаторів, які вели агітацію серед селян певної вулиці чи частини села. Для зміцнення сільських партійних організацій направлялись кадри з міст, до лав партії залучалися активні працівники сільських Рад, члени комітетів незаможників, сільськогосподарські робітники, наймити й бідняки.

В усіх цих заходах КП(б)У виходила з вказівки В. І. Леніна, що проводять ту чи іншу політичну лінію люди і тому «гвоздь становища — в людях, в доборі людей»¹⁶. Велику увагу керівництву кооперативним рухом, особливо в період підготовки і здійснення суцільної

¹³ Досягнення Радянської України за 40 років. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 25; Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 432.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 157.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 153.

¹⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 262.

колективізації, приділяли генеральний секретар ЦК КП(б)У С. В. Косіор, секретар ЦК КП(б)У І. Є. Клименко, який відав у ці роки справами керівництва сільським господарством, голова РНК УРСР В. Я. Чубар, всеукраїнський староста Г. І. Петровський — голова Центральної Комісії незаможних селян України, Нарком земельних справ УРСР, видатний діяч Комуністичної партії О. Г. Шліхтер, голова правління сільськогосподарської кооперації («Сільський господар»), член партії з дореволюційним стажем, досвідчений організатор мас О. В. Одінцов.

Одночасно партійна організація України дбала про розширення виробництва сільськогосподарських знарядь і машинної техніки для села. За 1925—1929 рр. сільське господарство республіки одержало машин на суму понад 170 млн. крб. Нова техніка владно входила в життя села. Вона не лише полегшувала сільськогосподарські роботи, сприяла підвищенню врожайності, але і була активним чинником в справі колективізації одноосібних господарств. Комуністи постійно піклувалися про поліпшення роботи сільськогосподарської кооперації, покращення виробничих показників та організаційне зміцнення перших колгоспів і радгоспів, машинно-тракторних станцій, які наочно переконували селян у перевагах колективної праці, застосування машинної техніки. Позитивну роль у цій справі відіграв проведений з ініціативи ЦК КП(б)У навесні 1928 р. II Всеукраїнський з'їзд колгоспників, а також скликані на початку 1929 р. нарада з питань будівництва нових колгоспів, Всеукраїнський з'їзд сільських товариств взаємодопомоги та I Всеукраїнська нарада жінок, селянок-ініціаторів колгоспного руху.

Комуністи, комсомольці, комнезамівці, сільські активісти виступили заспівувачами соціалістичних виробничих відносин на селі. Історія колективізації в республіці зберігає імена фундаторів перших колективних господарств: Ф. І. Дубковецького, М. К. Дудченка, Л. Л. Васильєва, Я. В. Жестовського, Я. Л. Іванченка, К. І. Каллера, С. А. Кузнеця, С. Є. Лисенка, А. К. Листопада, М. О. Посмітного, Г. С. Могильченка, П. О. Желюка, О. М. Шульги, В. С. Романченка та багатьох інших зачинателів колгоспного руху.

Передбачена лінією партії соціалістична реконструкція сільського господарства на новій суспільній і технічній основі при рішучому наступі на куркуля і додержанні добровільного принципу об'єднання в колгоспи знаходила все більший відгук і підтримку в найширших бідняцьких і середняцьких масах українського села. Тільки за чотири місяці (червень — вересень) 1929 р. у республіці виникло понад 1600 колгоспів, а кількість селянських господарств у них збільшилась майже в два рази¹⁷. Це було важливим досягненням КП(б)У в становленні соціалістичних виробничих відносин на селі. 1929 рік став роком великого перелому не тільки в галузі підвищення продуктивності праці, розвитку соціалістичної промисловості, але й в утвердженні колгоспного ладу. Цей процес знаменував початок розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту.

На кінець першої п'ятирічки в результаті рішучого повороту бідняцько-середняцьких мас до соціалізму панівне становище в сільськогосподарському виробництві зайняли колгоспи і радгоспи. У 1932 р. на Україні налічувалося 25,3 тис. колгоспів, 2274 радгоспи, 592 МТС¹⁸. «Перехід радянського села до великого соціалістичного господарства, — говорить в Програмі КПРС, — означав **велику революцію в економічних відносинах, в усьому укладі життя селянства**»¹⁹.

¹⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964, стор. 368.

¹⁸ Там же, стор. 408.

¹⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 12.

Здійснення соціалістичної індустріалізації і колективізації сільськогосподарства означали побудову в країні фундаменту соціалістичної економіки. Це була велика перемога ленінської політики партії.

Успішне будівництво соціалізму неможливе без піднесення культурного рівня і свідомості мас. Культурна революція в нашій країні мала ту істотну особливість, що вона відбувалася в багатонаціональній державі і таким чином в СРСР складалася культура соціалістична за змістом, але різноманітна за національними формами. Створення її, безумовно, було складною справою, потребувало великої уваги і зусиль партії. Комуністична партія, В. І. Ленін по-батьківському піклувалися про гармонійний розвиток культур усіх народів Радянського Союзу, зокрема їх мов, кращих національних традицій. Особливого значення надавалось культурному будівництву в республіках, народи яких раніше зазнавали національного гніту з боку царизму.

Ще точились бої за Радянську владу на Україні, коли В. І. Ленін писав: «Зважаючи на те, що українська культура (мова, школа і т. д.) на протязі століть придушувалася російським царизмом і експлуаторськими класами, ЦК РКП ставить в обов'язок всім членам партії всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури»²⁰. Ці ленінські настанови стали дороговказом для комуністів України. Керована Центральним Комітетом партійна організація республіки розуміла, що успіх культурної революції безпосередньо залежить від участі в ній широких народних мас, від їх активної творчої діяльності. В своїй повсякденній роботі комуністи сприяли якнайширшому залученню робітників, селян, інтелігенції до створення радянської української культури. Керівні пости в галузі культурного будівництва Комуністична партія України доручала своїм досвідченим, політично загартованим діячам. В роки соціалістичної реконструкції Народний Комісаріат освіти, який в той час фактично спрямовував діяльність всіх ідеологічних і культурно-освітніх установ та організацій республіки, очолювали М. О. Скрипник і В. П. Затонський. Роботою Всеукраїнської надзвичайної комісії по боротьбі з неписьменністю, створеної ще в перші роки відбудовного періоду, керував голова ВУЦВК Г. І. Петровський.

Повсякденну увагу КП(б)У зосереджувала на організації однієї з найважливіших ланок в культурному розвитку суспільства — системи народної освіти. Багато зусиль партія доклала до подолання неписьменності, цієї тяжкої спадщини царизму. Під керівництвом комуністів колективи підприємств, комітети незаможних селян, комсомольські та профспілкові організації відкривали школи лікнепу. Для ширшого залучення трудящих до боротьби за грамотність на Україні було створено добровільне товариство «Геть неписьменність».

Напружена робота партійної організації, всієї громадськості республіки дала відчутні наслідки. Процент письменних вже у 1927 р. зріс у місті, порівнюючи з дореволюційним часом, майже в 2 рази — з 42 до 70%, а на селі більше ніж у 3 рази — з 15,5 до 50%²¹. Минуло небагато часу і в результаті успішного виконання першої п'ятирічки в галузі культурного будівництва неписьменність на Україні була майже цілком ліквідована. На кінець другої п'ятирічки УРСР перетворилася в республіку суцільної письменності. На основі наступних рішень партії сталися серйозні зрушення в організації семирічної і середньої освіти. Напередодні Великої Вітчизняної війни в республіці вже діяло близько

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141.

²¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, стор. 395.

11 тис. неповних середніх і понад 4,4 тис. середніх шкіл, в той час як до Жовтневої революції їх налічувалось відповідно 386 і 577²².

Для успішного виконання планів соціалістичного будівництва, дальшого розвитку науки і культури необхідно було підготувати десятки і сотні тисяч нових спеціалістів. В. І. Ленін вже наприкінці 1921 р. поставив завдання — «у найкоротший строк створити кадри спеціалістів в усіх галузях з середовища селян і робітників»²³. У період соціалістичної реконструкції на Україні, як і в усьому Радянському Союзі, на базі окремих факультетів ряду вузів, деяких технікумів виникають десятки нових технічних, сільськогосподарських та інших вищих учбових закладів. За десять довоєнних років (1929—1938 рр.) вони підготували 130 тис., а технікуми — 230 тис. спеціалістів²⁴.

Велику роль у здійсненні культурних перетворень відіграли культурно-освітні заклади. Книжковий фонд лише масових бібліотек України в 1940 р. у 15 разів перевищував рівень 1913 р. Якщо до Жовтневої революції на Україні майже зовсім не існувало клубів, то напередодні Великої Вітчизняної війни їх було понад 25 тис. Відповідно збільшилась кількість музеїв — з 36 до 173²⁵.

Важливою складовою частиною культурної революції є розвиток науки, літератури і мистецтва. В них найбільш повно й систематично сконцентровані всі найцінніші результати творчої діяльності партії і народу. В. І. Ленін неодноразово підкреслював виняткове значення цих галузей духовного життя для побудови соціалістичного суспільства.

Великий вклад у справу розвитку радянської науки внесли вчені республіки. Ще під час громадянської війни була організована і розгорнула дослідницьку роботу Українська Академія наук. В перші роки свого існування три відділи Академії об'єднували 3 інститути, 26 кафедр, ряд комісій та комітетів²⁶. КП(б)У, здійснюючи вказівки Володимира Ілліча, постанови ЦК ВКП(б), твердо і послідовно створювала якнайсприятливіші умови для розквіту науки. Напередодні Великої Вітчизняної війни АН УРСР об'єднувала роботу 26 науково-дослідних інститутів, ботанічної станції, 2 обсерваторій, бібліотеки²⁷.

Зараз вчені республіки успішно продовжують кращі традиції української радянської науки, літопис якої прикрашають імена Д. К. Заболотного, В. І. Липського, О. О. Богомольця, І. П. Бардіна, Д. О. Граве, В. І. Вернадського, О. В. Палладіна, В. П. Філатова, Є. О. Патона, М. М. Крилова, Г. І. Сухомела, М. Д. Стражеска, О. Г. Шліхтера, В. Я. Юр'єва.

Є ким пишатися Радянській Україні і в галузі літератури, мистецтва, кіно. Це насамперед такі видатні діячі культури, як П. Г. Тичина, М. Т. Рильський, В. М. Сосюра, О. П. Довженко, М. С. Самокиш, Г. П. Юра, М. М. Крушельницький, В. С. Косенко, П. О. Козицький. Вони першими перенесли пафос пролетарської революції на сторінки книг, художні полотна, сцени театрів і кіноекрани, поклали його на музику. Їх творчість живе і вічно житиме в серці народу.

Великою подією в історії українського народу було возз'єднання в 1939—1940 рр. Західної України, Північної Буковини та Акерманського і Хотинського повітів Бессарабії, загарбаних у свій час буржуазно-поміщицькою Польщею та боярською Румунією, в єдиній Україн-

²² Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1967, стор. 426.

²³ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 149.

²⁴ Народное образование в СССР, М., 1957, стор. 571.

²⁵ Ленінським шляхом, К., 1960, стор. 364—395.

²⁶ Історія Академії наук Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 94.

²⁷ Там же, стор. 126.

ській Радянській державі. Цей акт радо зустріли всі трудящі нашої багатонаціональної Батьківщини. Перед населенням воз'єднаних областей відкрились широкі можливості соціалістичного будівництва в дружній сім'ї радянських народів.

Глибокі зміни в житті країни, що сталися за роки побудови нового суспільства, істотно вплинули на класовий склад населення Радянського Союзу. В результаті ліквідації експлуататорських елементів в СРСР залишились робітничий клас, селянство і інтелігенція. Але в ході боротьби за соціалізм і вони зазнали корінних змін. Робітничий клас СРСР, визволений від усякої експлуатації, зайняв провідне становище в суспільстві і спрямовує його розвиток вперед, до комунізму. Селянство з перемогою колгоспного ладу також позбулось злиднів і поневіряння. Його праця стала колективною, основою на суспільній власності. Спільність двох форм соціалістичної власності (загальнонародної і колгоспно-кооперативної) зблизила робітничий клас і колгоспне селянство, зміцнила цей союз, зробила їх дружбу непорушною. Виникла нова радянська інтелігенція. Вона вийшла з надр трудового народу і віддана йому, тоді як стара в своїй масі служила експлуататорським класам.

Внаслідок спільності інтересів робітників, селян, інтелігенції утворилась нерушима соціально-політична та ідейна єдність радянського народу.

Виришальні успіхи соціалізму в економіці країни і в її суспільному устрої дістали законодавче закріплення в новій Конституції СРСР, затвердженій у грудні 1936 р. на Надзвичайному VIII Всесоюзному з'їзді Рад. У Конституції проголошувалось, що соціалістична система утвердилася в усіх галузях народного господарства. Соціалістична власність на засоби виробництва стала міцною економічною основою суспільства.

XVIII з'їзд ВКП(б), який відбувся в березні 1939 р., відзначив, що перемога соціалізму ще більше зміцнила радянський лад, союз робітничого класу з селянством і братерські зв'язки між народами СРСР. З'їзд націлив партію на розв'язання завдань, зумовлених вступом СРСР у новий період розвитку, період завершення будівництва соціалізму і поступового переходу до комунізму.

За роки будівництва соціалізму Комуністична партія України загартувалася політично, зміцніла організаційно. На 1 квітня 1940 р. в її рядах налічувалося понад 521 тис. комуністів, об'єднаних у 26 502 первинних партійних організаціях²⁸. Комуністи республіки, разом з усією партією, не тільки відстояли ленінський план будівництва соціалізму у гострій боротьбі з маловірами і капітулянтами, троцькістами, правими опортуністами, націонал-ухильниками, але й зуміли мобілізувати трудящих України на здійснення цього плану.

Історичне значення перемоги соціалізму в СРСР полягає в тому, що в досвіді нашої партії і народу марксистсько-ленінське вчення про побудову нового суспільства дістало широке і незаперечне підтвердження. Радянське суспільство на практиці показало, що перетворення в життя наукової теорії марксизму-ленізму цілком відповідає корінним інтересам робітників і селян, усіх трудящих, що всебічний суспільний прогрес можливий тільки на шляхах соціалістичного розвитку, що тільки цей лад несе народам соціальне і національне визволення, справжню демократію, міцний мир і свободу.

²⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 463.

П. І. ДЕНИСЕНКО

З ІСТОРІЇ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу вписала героїчну сторінку в історію нашого народу і його Комуністичної партії. Вона, вказується в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», «була найтяжчою і найжорстокішою з усіх воєн, будь-коли пережитих нашою Батьківщиною»¹. На полях битв вирішувалася доля не тільки народів Радянського Союзу, але і світової цивілізації. Відстоюючи свободу і незалежність Батьківщини, захищаючи завоювання Жовтня, радянські люди, очолені Комуністичною партією, розгромили фашистську Німеччину та її сателітів. Гідний внесок у цю перемогу вніс український народ і його авангард — Комуністична партія України.

У післявоєнні роки історики республіки провели значну роботу по вивченню історії Комуністичної партії у період Великої Вітчизняної війни. Велике значення для висвітлення діяльності партійних організацій республіки в роки боротьби з гітлерівськими загарбниками має фундаментальна колективна праця, підготовлена Інститутом історії партії ЦК КП України з участю науковців Інституту історії АН УРСР, викладачів вузів республіки і воєнних істориків «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», перший том якої вийшов напередодні ювілею Великої Жовтня. В даній статті висвітлюються лише окремі питання діяльності КП України в період Великої Вітчизняної війни, зв'язані з партійним будівництвом.

Напередодні Великої Вітчизняної війни Комуністична партія України налічувала у своєму складі 35 953 первинних партійних організацій (в тому числі 2 678 кандидатських і партійно-комсомольських груп), 68 райкомів у містах і 746 у сільській місцевості, 77 міських та 23 обласних комітети. З 565 тис. членів КП(б)У в промисловості і на транспорті було зайнято 228 454 комуністи, у сільському господарстві — 131 841². Все це давало змогу охопити партійним впливом всі сторони життя українського народу. Перед початком війни КП України являла собою загартовану, згуртовану під прапором марксизму-ленінізму, монолітну політичну організацію, здатну з честю виконати будь-які завдання Центрального Комітету ВКП(б) і Радянського уряду.

Віроломний напад фашистської Німеччини на Радянську країну перервав мирну працю нашого народу. Комуністична партія закликала радянський народ мобілізувати всі сили на відсіч ворогу, відстояти свободу і незалежність Вітчизни. Партія пам'ятала вказівки В. І. Леніна про те, що «раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»³.

¹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС, Тези ЦК КПРС. К., 1967, стор. 18.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп.19, од. зб. 10, арк. 7.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 107.

З перших днів гітлерівської навали комуністи України, як і вся партія, проводили велику організаційно-партійну та масово-політичну роботу, вживаючи невідкладних заходів, спрямованих на мобілізацію всіх сил для відсічі ворогу. 7 липня Президія Верховної Ради, Рада Народних Комісарів УРСР і Центральний Комітет КП(б)У звернулись до трудящих республіки з відозвою. «Настав час,— вказувалось у ній.— коли кожний, не шкодуючи життя, повинен до кінця виконати свій священний обов'язок перед Батьківщиною, перед своїм народом! Де б не появився ворог — він повинен знайти собі могилу! Нехай кожна хата і дім, нехай кожне місто і село несуть смерть гітлерівським розбійницьким бандам»⁴.

На заклик партії трудящі України, як і всього Радянського Союзу, піднялись на захист Батьківщини. Вже в перші дні боїв близько 80% комуністів Львівської обласної партійної організації добровольцями влилось до лав Червоної Армії⁵. З 37-тисячної Київської міської партійної організації пішло на фронт у перші місяці війни 16 тис. чоловік⁶. У другому півріччі 1941 р. 37 350 з 83 тис. комуністів Сталінської області і 24 574 чоловіки з 49 тис. комуністів Ворошиловградщини стали воїнами Червоної Армії⁷. Всього Україна протягом першого року війни дала частинам діючої армії і флоту понад 236 тис. членів партії⁸.

В умовах війни значно зросла роль партійного апарату, якому доводилося вирішувати багато невідкладних питань. Завдання його у цей період були визначені у постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р., яка вимагала, щоб партійні і радянські органи стали взірцем оперативного і конкретного керівництва всіма сторонами політичного, військового і господарського життя країни. «Апарат партійного органу — обкому, крайкому, міськкому, райкому,— писала «Правда» у ті дні,— повинен працювати як апарат військового часу»⁹. Парткоми нагадували у ці дні військові штаби. В багатьох містах України працівники партійного апарату були переведені на казармене становище.

Незважаючи на великі труднощі і складні умови роботи в ході війни партійні організації України неухильно дотримувались статуту партії. Скликались пленуми обкомів, міськкомів і райкомів, збори партійно-господарського активу, де обговорювались найважливіші питання партійної діяльності, накреслювались заходи по їх виконанню. Так, 27—28 серпня 1941 р. відбулись збори партійного активу міських райкомів м. Одеси, на яких обговорювалось питання «Про завдання комуністів в захисті міста»¹⁰. З липня по вересень 1941 р. на 14 засіданнях бюро Сталінського обкому КП(б)У було розглянуто 104 питання, Ворошиловградський обком з липня 1941 р. по липень 1942 р. провів два пленуми і три активи обласної партійної організації¹¹. Це сприяло розвитку політичної активності комуністів, підносило їх організаторську роль у масах.

Була проведена велика робота по зміцненню первинних партійних організацій, від боездатності яких залежав успіх справи. Мобілізація

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1961, стор. 458.

⁵ Львівська обласна партійна організація, Львів, 1961, стор. 105.

⁶ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, К., 1963, стор. 51.

⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 17, арк. 5, 18.

⁸ І. І. Слинко. Непохитна єдність українського народу в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.— «Український історичний журнал», 1959, № 4, стор. 56.

⁹ «Правда», 10 липня 1941 р.

¹⁰ З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962, стор. 379.

¹¹ Г. Емченко. Годы суровых испытаний, Луганск, 1961, стор. 48.

великої кількості комуністів у лави Червоної Армії вимагала по-новому розставити партійні кадри на всіх вирішальних ділянках роботи тилу. У серпні 1941 р. в ряді партійних організацій були проведені вибори секретарів і членів бюро. При цьому враховувалась необхідність і надалі поповнювати збройні сили країни, тому в багатьох випадках секретарями партбюро обирались жінки. Одночасно були об'єднані за територіально-виробничим принципом ті організації, в яких залишилась незначна кількість комуністів. Внаслідок цього кількість парторганізацій скоротилась. Так, у серпні 1941 р. в Одесі їх залишилось 189 замість 800, що існували до початку війни¹². У Ворошиловградській області на 1 січня 1942 р. нараховувалось 909 первинних осередків і партійно-комсомольських груп замість 2 217¹³.

Партійні органи вживали термінових заходів по зміцненню таких парторганізацій. Передусім їх поповнювали за рахунок перестановки кадрів. У Ворошиловградській області за перші три місяці війни для роботи на шахтах і металургійних заводах було направлено 2 123 комуністи й комсомольці¹⁴.

Завдяки докладним зусиллям вдалось забезпечити високий рівень партійного керівництва в усіх галузях військово-мобілізаційної, партійно-політичної і господарської роботи.

Війна вимагала від партії посилити ідейно-політичне виховання трудящих. Комуністи керувались в цій діяльності ленінськими настановами про те, що «...держава сильна свідомістю мас. Вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свіdomo»¹⁵. Партія розгорнула широку масово-політичну роботу серед населення.

За вказівками ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У партійні кабінети міськкомів і райкомів були перетворені на агітпункти. Для ведення агітації і пропаганди залучались широкі кола партійного і радянського активу, інтелігенції. На заводах і шахтах, у колгоспах та радгоспах, в агітпунктах і на літніх площадках відбувались мітинги й збори. Перед трудящими з лекціями і доповідями виступали працівники апарату ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У. Восени 1941 р. за рішенням ЦК ВКП(б) у Донбас для читання лекцій приїжджали Є. М. Ярославський, П. О. Юдін, Г. М. Панкратова та ін.¹⁶

Пропагандисти та агітатори, керуючись працями В. І. Леніна, в яких висвітлювались питання оборони країни, директивою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. та іншими програмними документами, роз'яснювали характер війни, завдання, які стоять перед трудящими в боротьбі з фашистською навалою.

В міру просування гітлерівських військ на схід у діяльності Комуністичної партії України та її Центрального Комітету дедалі більшої ваги набирає розгортання партійної роботи на тимчасово окупованій ворогом території республіки. Члени Політбюро та секретарі ЦК КП(б)У, керівники обласних, міських і районних комітетів партії безпосередньо займались організацією партійного підпілля, доборою і розстановкою кадрів, формуванням партизанських загонів та забезпеченням їх всім необхідним.

Діяльність партії у тилу ворога очолювалась підпільними обкомами, міськкоматами і райкоматами КП(б)У, на які покладалось завдання керівництва всіма формами народної боротьби на окупованій терито-

¹² З історії Одеської партійної організації, стор. 380.

¹³ ПА ІІП ЦК КП України, ф.1, оп. 18, од. зб. 17, арк. 9; оп. 9, од. зб. 10, арк. 9.

¹⁴ «Ворошиловградская правда», 5 жовтня 1941 р.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 220.

¹⁶ Г. Емченко. Годы суровых испытаний, стор. 53.

рії. Вони спрямовували роботу підпільних партійних і комсомольських організацій, а також груп, серед яких були розвідувальні, диверсійні і винищувальні. Тисячі комуністів і комсомольців самотійно виконували завдання партії у тилу гітлерівських військ.

При комплектуванні підпільних обкомів ЦК КП(б)У особливу увагу приділяв добору кадрів. Секретарі партійних комітетів (крім перших) закріплювались за певними районами і несли повну відповідальність за організацію там бойової і політичної роботи. У Харківській області, наприклад, було створено чотири групи районів¹⁷. За таким же принципом діяли Кіровоградський, Полтавський, Сумський та ряд інших підпільних обкомів КП(б)У.

На Чернігівщині обов'язки між секретарями розподілялись по певних ланках роботи. Тут секретарі підпільного обкому партії займали пости командира та комісара партизанського загону області, а також начальника обласного штабу партизанського руху. Це дозволяло поєднувати бойові дії партизанів з масово-політичною роботою серед населення. Враховуючи специфічні умови підпільної діяльності в Донбасі, у Ворошиловградській області територіальні секретарі обкому КП(б)У С. Є. Стеценко та І. М. Яковенко здійснювали партійне керівництво, перебуваючи в партизанських загонах¹⁸.

Структура підпільних міськкомів і райкомів партії у своїй основі мало чим відрізнялась від структури обкомів КП(б)У. Вони формувались з «трійок»: першого секретаря та двох територіальних секретарів. Іноді замість останніх призначався заступник секретаря. В кожному міськкомі чи райкомі затверджувався секретар і члени запасного підпільного партійного комітету. Підпільні партійні осередки створювались на підприємствах, в селах і установах. Товариші, що залишались для підпільної роботи, у своїй більшості до війни працювали на відповідальних посадах і користувались великим авторитетом серед населення.

На окупованій території республіки було створено 23 підпільних обкоми, 67 міськкомів, 618 райкомів КП(б)У та 4 316 партійних організацій і груп. Всього в підпіллі працювало понад 26 тис. комуністів, у тому числі: у Вінницькій області — 1 307, Ворошиловградській — 1 200, Дніпропетровській — 2 278, Київській — 2 734, Сталінській — 2 297, Харківській — 2 271, Чернігівській — 2 479 і т. д.¹⁹

Велику роботу проводили партійні організації партизанських з'єднань і загонів України. З поширенням партизанського руху вони росли й міцніли, поліпшувалась їх структура, форми і методи діяльності. В з'єднаннях під командуванням С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, С. Ф. Малікова, В. С. Ушакова, С. О. Олексенка, В. А. Бегми, С. М. Новікова, М. І. Наумова, М. Г. Салая, Д. С. Хижняка, Л. Я. Іванова, І. М. Бовкуна, І. О. Хитриченка, І. С. Скубка, М. І. Тарануценка, О. М. Грабчака з нечисленних партійних груп виросли великі організації, які на серпень 1943 р. налічували 3 211 комуністів²⁰.

В міру їх зростання і ускладнення бойових завдань змінювалась і структура. Наприклад, у сабуровців вона була такою: комісар з'єднання, партійна комісія (партійний комітет), помічник комісара по комсомолу, редакція партизанської газети; у загонах: комісар загону,

¹⁷ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны, стор. 234—235.

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 1, арк. 3.

¹⁹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. І, К., 1967, стор. 305.

²⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9-а, од. зб. 52, арк. 238—239.

партійне бюро, комсомольське бюро; у ротах: політрук, партгрупорг, комсорг, редактор бойового листка²¹. Найважливішим завданням партійної роботи в партизанських загонах було забезпечення високого бойового духу особового складу. Результати її оцінювались кількістю знищених окупантів, пущених під укіс залізничних ешелонів, ліквідованих чи виведених з ладу військово-економічних об'єктів.

У ході визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, зразу ж відновлювалась структура і діяльність партійних організацій на місцях. З цією метою ще задовго до розгортання наступальних операцій на території республіки ЦК КП України провів підготовчу роботу по відбудові партійного і державного апарату. Велику допомогу в цій справі подавав Центральний Комітет ВКП(б). Вже в січні — лютому 1943 р. уповноваженими ЦК ВКП(б) і представниками ЦК КП(б)У при активній участі партійних організацій східних областей РРФСР і ЦК компартій союзних республік було відібрано для роботи на визволеній території України близько 5 тис. чоловік. До квітня 1943 р. сюди прибуло близько 3 тис. чоловік²². Крім того, в Москві та Саратові зосереджувались резервні кадри, з яких ЦК КП(б)У надсилав необхідну кількість працівників на Україну в міру очищення її від ворога. Для підготовки і перепідготовки керівних партійних і радянських кадрів у квітні 1943 р. були організовані курси з шестимісячним строком навчання. Комсомольський актив і пропагандисти проходили перепідготовку на двомісячних курсах.

Наприкінці 1942 р. ЦК КП(б)У надіслав у розпорядження Південно-Західного, Донського, Сталінградського і Південного фронтів велику групу партійних, радянських, комсомольських та господарських працівників. До її складу входили члени ЦК та члени ревізійної комісії ЦК КП(б)У, наркоми і їх заступники, секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії, голови і заступники голів виконкомів обласних Рад депутатів трудящих, начальники управлінь, спеціалісти промисловості та сільського господарства. До визволення областей і районів, куди вони отримали призначення, їх використовували для роботи в оперативних групах фронтів, армій, корпусів та дивізій.

На 1 червня 1943 р. відділи ЦК КП(б)У виявили адреси 152 676 комуністів, які працювали у східних областях країни, перебували в армії, партизанських загонах та в підпіллі. З цієї кількості комуністів було відібрано 50 тис. для укомплектування апаратів партійних, радянських та господарських установ²³. У 1943—1945 рр. призначення на роботу в республіканських, обласних, міських, районних організаціях України одержали близько 300 тис. чоловік, в тому числі 47 858 чоловік надіслав ЦК ВКП(б)²⁴.

В основу практичних заходів по відродженню партійних органів та осередків на Україні були покладені рішення ЦК КП(б)У від 20 серпня 1943 р. «Про організаційне упорядкування роботи міськкомів, обкомів і ЦК КП(б)У» і від 1 листопада 1943 р. «Про створення парторганізацій у визволених від німецької окупації районах України і поліпшення керівництва ними». Так, згідно з рішенням від 20 серпня значних змін зазнала структура апарату ЦК КП(б)У, обкомів і міськкомів. Було вирішено за доцільне мати п'ять секретарів ЦК і обкомів партії. Замість секретарів ЦК КП(б)У, що відповідали за окремі галузі народного господарства, були затверджені заступники секретарів

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 65, оп. 1, зб. 1, арк. 157.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 348, арк. 2, 31.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 144, од. зб. 139-а, арк. 84—85.

²⁴ Там же, оп. 14, од. зб. 2649, арк. 134.

ЦК КП(б)У по машинобудуванню, транспорту, будівництву і будівельних матеріалах, металургійній, електротехнічній, нафтовій, легкій і харчовій промисловості, які одночасно займали пости завідуючих відповідними галузевими відділами. В обкомах і міськкомах також вводились заступники секретарів по промисловості, транспорту і сільському господарству²⁵.

Структура партійного апарату на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни постійно вдосконалювалась. 12 березня 1945 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову «Про створення Управління кадрів ЦК КП(б)У»²⁶. 15 березня 1945 р. з метою поліпшити керівництво розвитком культурного життя в республіці було ухвалено створити три постійно діючі комісії Політбюро ЦК КП(б)У по друку і видавництву, культурі й літературі, науці²⁷. Дещо пізніше, 5 серпня 1945 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про створення Управління пропаганди і агітації ЦК КП(б)У». Ці заходи по вдосконаленню структури центрального апарату Компартії України сприяли оперативному керівництву господарським і культурним будівництвом у республіці в ході війни.

До моменту повного визволення території Радянської України від німецько-фашистських окупантів тут відновили діяльність всі обкоми, міськкоми та райкоми КП(б)У. За станом на 1 січня 1945 р. у партійній організації України налічувалось 12 726 первинних осередків, у яких стояло на обліку 164 733 комуністи²⁸.

Велика робота була проведена в справі поновлення в партії комуністів, які залишались на окупованій території і чесно й самовіддано в складних умовах ворожого тилу виконували свій партійний обов'язок. З метою прискорення розгляду персональних справ ЦК КП(б)У 13 грудня 1943 р. вирішив створити при обкомах партколегії, які займались розглядом апеляцій комуністів²⁹.

В ході відновлення діяльності партійних організацій України постійно зростали лави КП(б)У як за рахунок повернення членів партії з рядів Радянської Армії, партизанських загонів та евакуації, так і за рахунок нового поповнення. За 1944—1945 рр. до лав партії було прийнято близько 37 тис. чоловік, які на ділі довели свою відданість справі ленінської партії в боротьбі проти гітлерівських загарбників. Герої Радянського Союзу П. П. Вершигора і Л. М. Павлюченко, знатні шахтарі Донбасу М. М. Афонін та І. І. Панащатенко, ланкові О. С. Хобта і Г. А. Пармузіна, академік О. О. Богомолець і народний художник СРСР В. І. Касіян, поети П. Г. Тичина і М. Т. Рильський, народні артистки СРСР Н. М. Ужвій і М. І. Литвиненко-Вольгемут та багато інших пов'язали свою долю з ленінською партією в тяжкі роки Вітчизняної війни.

Протягом 1945 р. партійна організація республіки зроста майже в два рази проти 1944 р. і налічувала в своїх рядах 320 307 комуністів (56,7% довоєнного складу), об'єднаних у 20 413 первинних організаціях і 1 161 кандидатській і партійно-комсомольській групах³⁰.

Збільшення кількості первинних партійних організацій йшло як за рахунок зростання чисельності членів, так і за рахунок більш продуманого, чіткого розподілу партійних кадрів, переміщення їх на

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 437, арк. 65—66.

²⁶ Там же, арк. 81—83.

²⁷ Там же, од. зб. 494, арк. 61—63.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1510, арк. 57—60.

²⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 336, арк. 21—26.

³⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 509.

найбільш відповідальні ділянки роботи, безпосередньо на заводи, фабрики, шахти, в колгоспи, МТС, радгоспи, на транспорт.

У справі організаційного зміцнення партійних рядів важливу роль відіграли перші після визволення республіки від ворожої окупації вибори керівних партійних органів, проведені за рішенням ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У в грудні 1944 — лютому 1945 рр. Вони пройшли при великій активності комуністів, в обстановці дійової критики і самокритики, під знаком мобілізації зусиль партійних організацій на боротьбу за успішне розв'язання воєнно-політичних і господарських завдань, за найшвидшу ліквідацію наслідків німецько-фашистської окупації, відбудову народного господарства. Вибори сприяли дальшому піднесенню організаційної, культурної і масово-політичної роботи. Це було показником того, що партійні організації України за короткий час значно зміцніли, набули позитивного досвіду діяльності у складних умовах війни і відбудови народного господарства.

Внаслідок перевиборів до керівництва парторганізаціями прийшло багато нових працівників. Склад міськкомів і райкомів оновився на 53%. 84% обраних секретарів мали довоєнний партстаж. 48,8% їх були з вищою і середньою освітою.³¹ Все це позитивно вплинуло на внутріпартійне життя і виконання завдань, що стояли перед партією та народом.

Одночасно з відбудовою і зміцненням первинних організацій ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У багато уваги приділяли розгортанню партійно-політичної роботи. Важливою її умовою було підвищення ідейно-теоретичного рівня партійних кадрів. В 1945 р. в цілому по республіці різними формами партійної освіти було охоплено 515 466 чоловік, у тому числі 163 450 комуністів.³²

В основу навчальної програми всіх форм партійної освіти було покладено вивчення марксистсько-ленінської теорії, історії Комуністичної партії, найважливіших питань зовнішньої і внутрішньої політики СРСР, героїчної боротьби радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Це озброювало слухачів знанням законів суспільного розвитку, зміцнювало впевненість у перемозі над ворогом, обумовлювало ідейне зростання комуністів, сприяло підвищенню їх авангардної ролі в боротьбі за успішне здійснення настанов партії.

Важливе значення в період Великої Вітчизняної війни мала партійна преса. Незважаючи на складні умови воєнного часу, недостатню матеріальну базу, на Україні в 1945 р. виходило 879 газет, 32 журнали. Поступово налагоджувалось книгодрукування. В останній рік війни в республіці вийшло в світ 1028 назв книг загальним тиражем 19 061 тис. примірників.³³

Керований Комуністичною партією радянський народ у жорстокій битві з тітлерівським фашизмом здобув всесвітньо-історичну перемогу. В роки Великої Вітчизняної війни «Комуністична партія України, — вказував Л. І. Брежнев у виступі на мітингу з приводу вручення містугерою Києву Золотої Зірки, — вписала ще одну чудову сторінку в літопис боротьби великої армії комуністів»³⁴. Вони показували виняткові приклади героїзму і самовладання, запалювали народ на нові бойові й трудові подвиги, мобілізували зусилля трудящих на розгром ненависного ворога та відбудову зруйнованого війною господарства.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 731, арк. 12—13; од. зб. 276, арк. 2, 16—18.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 439, 440.

³³ Народне господарство Української РСР, К., 1957, стор. 467.

³⁴ «Радянська Україна», 24 жовтня 1965 р.

П. П. БАЧИНСЬКИЙ

У БОРОТЬБИ ЗА ЗДІЙСНЕННЯ ЛЕНІНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ

Всесвітньо-історичною заслугою Комуністичної партії Радянського Союзу є розв'язання національного питання в нашій країні, інтернаціональне згуртування трудящих для побудови нового, комуністичного суспільства. Програма розв'язання національного питання була вироблена В. І. Леніним і проголошена Комуністичною партією ще задовго до здійснення соціалістичної революції. Вона рішуче заперечувала будь-яке гноблення національностей, визнавала рівність і суверенність народів у справі побудови свого життя, вказувала, що тривке об'єднання народів можливе тільки на началах співробітництва та добровільності і здійснити його можна тільки в результаті повалення влади капіталу.

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила шлях до розв'язання національного питання. Зруйнувавши «тюрму народів», якою була царська Росія, Жовтень приніс визволення всім національностям, які населяли її. Головними напрямками в здійсненні ленінської програми в національному питанні були: забезпечення правової рівноправності всіх націй і народностей; створення і зміцнення їх радянської національної державності; згуртування радянських народів в єдину соціалістичну державу; ліквідація фактичної нерівності націй, їх історичних відмінностей в економічному і культурному рівні, успадкованих від старого ладу; виховання трудящих у дусі дружби і пролетарського інтернаціоналізму для побудови комунізму.

В українській історико-партійній літературі боротьба Комуністичної партії України за здійснення ленінської національної політики висвітлена слабо. Безпосередньо цій темі присвячено лише три монографії¹. Перша — це узагальнююча праця, авторський колектив якої ставив собі за мету показати досягнення Радянської України в галузі державного, економічного, національно-культурного будівництва за 50 років. В монографії В. Ю. Маланчука висвітлюється здійснення ленінської національної політики в західних областях України. Монографія А. В. Лихолата охоплює лише період громадянської війни. Отже, дана проблема чекає на дослідників.

У період проведення Жовтневої революції головними завданнями більшовицьких організацій України були повалення влади Тимчасового уряду, викриття контрреволюційності націоналістичної буржуазії, розгром Центральної ради, створення Української Радянської держави, згуртування трудящих усіх національностей для її зміцнення. 25 грудня 1917 р. скликаний з їх ініціативи Перший Всеукраїнський з'їзд Рад створив вільну і суверенну Українську Радянську державу. З'їзд урочисто проголосив встановлення найтіснішого федеративного зв'язку України з Радянською Росією. В той час партійні організації України подолали недооцінку деякими керівниками значення національного пи-

¹ Торжество ленінської національної політики на Україні, К., 1967; В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики, Львів, 1963; А. В. Лихолат. Здійснення ленінської національної політики на Україні, 1917—1920, К., 1967.

тання в революційній боротьбі пролетаріату, необхідності будівництва української держави.

Створення УРСР нерозривно пов'язане з ім'ям великого Леніна. І в теоретичних працях, і в практичній діяльності вождя партії і народу Україна завжди займала визначне місце. В. І. Ленін подавав їй всебічну підтримку: допомагав організувати оборону, керував здійсненням соціальних і національних перетворень.

У 1918 р. КП(б)У спрямувала всі зусилля комуністів на ліквідацію страшних наслідків зради українських буржуазних націоналістів, які за допомогою німецьких та австро-угорських армій відновили владу експлуататорських класів, перетворили Україну в іноземну колонію. Глибоко усвідомлюючи, що вільна Україна можлива лише при єдиній дії пролетарів українських і великоруських, КП(б)У на своєму Першому з'їзді в липні 1918 р. проголосила генеральним напрямком в здійсненні національно-державного будівництва лозунг встановлення і зміцнення найтіснішого союзу України з РСФРР. Партійні організації України згуртували трудящі маси на боротьбу проти іноземних інтервентів, націоналістичної Директорії і за допомогою народів Радянської Росії відновили Українську Радянську державу.

Надзвичайно велике значення в оформленні української радянської державності мало прийняття у березні 1919 р. III Всеукраїнським з'їздом Рад проекту Конституції УСРР. Це була перша за всю багатовікову історію України Конституція, яку український народ одержав у результаті перемоги Жовтневої соціалістичної революції, втілення в життя ленінської національної політики Комуністичної партії.

Конституція законодавчо закріпила всі соціальні і національні завоювання українського народу, проголосила повну рівність прав трудящих незалежно від їх расової приналежності. Встановлення чи застосування будь-яких привілеїв однієї нації щодо іншої, спроби щонайменшого пригноблення національних меншостей, обмеження їх рівноправності оголошувалися несумісними з Основним Законом республіки. Конституція навечно закріплювала союз УСРР з існуючими радянськими республіками, насамперед з РСФРР. Це була велика перемога ленінської національної політики, ідей пролетарського інтернаціоналізму над українським буржуазним націоналізмом.

Важливим елементом у будівництві української радянської державності була організація збройних сил республіки, об'єднання їх зусиль з усією Червоною Армією для спільної боротьби з контрреволюцією. Заслугою КП(б)У є те, що УСРР однією з перших подала ініціативу створення військово-політичного союзу, звернувшись навесні 1919 р. до РСФРР та інших республік з пропозицією створити міцне військово-політичне об'єднання для захисту завоювань соціалістичної революції. Радянські народи підтримали цю ініціативу, і 1 червня 1919 р. був створений військово-політичний союз радянських республік² — одна з вирішальних умов перемоги трудящих нашої країни над сб'єднаними силами внутрішньої контрреволюції та іноземних інтервентів.

КП(б)У провела значну роботу по зміцненню української радянської державності, по створенню органів влади на місцях, по залученню трудящих мас до керівництва державним і національно-культурним будівництвом. Проте в період громадянської війни та іноземної інтервенції частина керівників КП(б)У і уряду республіки (Г. Пятаков, Х. Раковський та ін.) як і доти недооцінювали значення правильного розв'язання національного питання на Україні, недостатньо залучали до

² Сборник узаконений РСФСР, 1919, ст. 264.

органів влади українське трудяще населення, прогресивних представників української інтелігенції, зневажливо ставились до української мови і культури. Більше того, вони намагались навіть звинуватити В. І. Леніна і ЦК РКП(б), нібито, в надмірному вип'ячуванні національного питання на Україні³. Це свідчило про нерозуміння ними суті ленінської національної політики, глибини її теоретичних положень і надзвичайно великого значення накреслених партією практичних заходів по її здійсненню.

В. І. Ленін повів рішучу боротьбу з недооцінкою національного питання на Україні. Він особисто підготував проект історичної резолюції ЦК РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», в якій виклав широку програму заходів по зміцненню Української Радянської держави, розвитку української мови і культури, залученню широких мас трудящих до державного, господарського і національно-культурного будівництва в республіці⁴. Ленінська резолюція «Про Радянську владу на Україні» була програмним документом для КП(б)У протягом усього періоду соціалістичного будівництва. Вона не втратила практичного значення і в сучасних умовах. На VIII конференції РКП(б) (грудень 1919 р.) В. І. Ленін у заключному слові з питання про Радянську владу на Україні піддав гострій критиці тих українських працівників, які недооцінювали національне питання, вказав шляхи зміцнення союзу робітничого класу з українським селянством, усунення помилок у проведенні національної, земельної й продовольчої політики⁵.

Важливе значення в справі зміцнення Української Радянської держави мали рішення IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) і IV Всеукраїнського з'їзду Рад (травень 1920 р.). Вони висловились за всемірне зміцнення дружби і союзу українського й російського народів. Державний союз Радянської України з РСФРР був законодавчо оформлений на IV Всеукраїнському з'їзді Рад. В одностайно прийнятій резолюції вказувалося, що «УСРР, зберігаючи свою самостійну державну Конституцію, є членом Всеросійської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, об'єднаної єдністю політичного і соціального устрою, спільністю боротьби в минулому проти царя, поміщиків і капіталістів та спільною боротьбою в сучасному за своє існування»⁶.

Для успішного здійснення соціалістичних перетворень в республіці дуже важливо було правильно розв'язати питання про ставлення до дрібнобуржуазних націоналістичних партій, про використання в інтересах соціалістичної революції процесу розкладу в їх рядах, який на той час уже цілком виявився. В. І. Ленін не раз указував керівникам КП(б)У на необхідність залучення на бік Радянської влади тих груп і партій, які заявили, що вони стоять на радянській платформі. Мова йшла переважно про різні ліві відгалуження партій есерів, українських соціал-демократів і єврейських дрібнобуржуазних партій.

Найбільшою з дрібнобуржуазних партій в той час була партія українських лівих есерів-боротьбистів, у рядах якої налічувалось близько 15 тис. чоловік⁷. Серед боротьбистів були представники як сільськогосподарського пролетаріату, сільської бідноти і середнього селянства, так і націоналістично настроєної української інтелігенції, міщанства і т. п. До неї примазалось чимало контрреволюційних петлюрівських елементів. Боротьбисти в роки громадянської війни боро-

³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 101, од. зб. 22, арк. 1.

⁴ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141—143.

⁵ Там же, стор. 169—170.

⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Харків, 1932, стор. 73.

⁷ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 5, од. зб. 332, арк. 10.

лися проти німецьких окупантів, гетьманщини, денікінщини, співробітничали з Радянською владою. Але вони вели агітацію за створення відокремленої від Радянської Росії Української Радянської держави з своєю Червоною Армією і т. п., тобто фактично тримали курс на розкол єдиного революційного фронту трудящих України і Росії, що в умовах капіталістичного оточення об'єктивно було контрреволюційною справою.

Менш численною і впливовою була дрібнобуржуазна партія лівих есерів-борьбистів. Це був один із уламків лівого крила російської партії есерів, яка розвалювалася в зв'язку з відходом від неї селянських мас. На початок 1920 р. в партії боротьбистів налічувалось 7000 чоловік⁸. Зовсім нечисленними були дрібнобуржуазна націоналістична Українська комуністична партія (УКП) і різні єврейські націоналістичні партії. Практичні дії всіх дрібнобуржуазних партій — боротьбистів, боротьбистів, укапістів, бундівців тощо підривали єдиний фронт революційної боротьби трудящих України, послаблювали Радянську владу. Але в рядах цих партій було багато справді революційних елементів, одурманених націоналістичною пропагандою.

Завданням КП(б)У було викриття контрреволюційності націоналістичної агітації дрібнобуржуазних партій, розгортання непримиренної ідейної боротьби з ними з метою залучення на бік Радянської влади всіх революційних елементів. Проте в цій боротьбі окремі керівні працівники допускали помилки. Наприклад, весною 1919 р. під тиском Пятакова і Раковського КП(б)У на своєму III з'їзді висловилися проти будь-яких угод з дрібнобуржуазними партіями. З ініціативи В. І. Леніна 25 березня 1919 р. ЦК РКП(б) скасував цю помилкову резолюцію⁹.

Володимир Ілліч вимагав від комуністів України проведення гнучкої тактики щодо дрібнобуржуазних націоналістичних партій, розрахованої на залучення на бік Радянської влади всіх справді революційних елементів у цих партіях і тієї частини трудящих, яка ще була під їх впливом. Виконуючи вказівки В. І. Леніна, КП(б)У, нещадно викриваючи контрреволюційність націоналізму всіх мастей, ввела представників партій боротьбистів і боротьбистів до складу Всеукрревкому і допустила їх у місцеві ревкоми. Послідовне здійснення ленінської національної політики посилює процес розпаду дрібнобуржуазних партій на Україні.

Після гострої внутріпартійної боротьби першою заявила про саморозпуск у березні 1920 р. партія боротьбистів. Після перереєстрації цієї партії понад 4 тис. колишніх боротьбистів були прийняті в КП(б)У¹⁰. Ліквідацію партії боротьбистів В. І. Ленін розцінював як велику перемогу більшовиків¹¹. За його вказівкою до ЦК КП(б)У були введені представники колишніх боротьбистів¹². Незабаром, у липні 1920 р., про самоліквідацію заявила також партія боротьбистів. Всіх її кращих революційних елементів було прийнято в КП(б)У, а двох — введено до складу ЦК КП(б)У¹³.

Так завдяки мудрому ленінському керівництву безболісно припинили існування дві найбільші дрібнобуржуазні партії.

Розпалися також майже всі єврейські дрібнобуржуазні націоналістичні партії. Дещо пізніше, на початку 1925 р., зійшла з політичної

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 28, арк. 3.

⁹ Історія КП(б)У в матеріалах і документах, вип. 2, Харків, 1934, стор. 459—460.

¹⁰ Двенадцатый съезд Российской Коммунистической партии (большевиков). Стенографический отчет, М., 1923, стр. 524.

¹¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 426.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 28, арк. 20.

¹³ Там же.

сцени остання українська дрібнобуржуазна партія УКП. Після ряду організаційних розколів вона ухвалила рішення про саморозпуск. Кращі елементи цієї партії стали членами КП(б)У. На липень 1926 р. в парторганізаціях України було на обліку 126 колишніх укапістів¹⁴. Комуністична партія України терпляче виховувала вихідців з дрібнобуржуазних партій. Багато з них працювало у відповідальних партійних, державних, господарських, культурно-освітніх установах. Згодом дехто з них, наприклад, В. М. Блакитний, Г. Ф. Гринько, П. П. Любченко, стали видатними діячами КП(б)У і Українського Радянського уряду.

Великою заслугою Комуністичної партії України є також те, що з її ініціативи Україна однією з перших порушила питання про утворення СРСР. Цю ідею палко підтримали всі радянські республіки. В грудні 1922 р. вони добровільно об'єдналися в єдину соціалістичну державу. Утворення СРСР, закріплене в Радянській Конституції 1924 р.,— подія величезного історичного значення¹⁵, що поклала початок нового етапу в розвитку економіки і культури Країни Рад загалом і кожної радянської національної республіки зокрема. «Утворення СРСР,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев,— було торжеством інтернаціоналізму, проявом політичної мудрості Комуністичної партії, робітничого класу, всіх трудящих союзних республік, які розглядали об'єднання своїх сил як вирішальну передумову для здійснення цілей революції, захисту її завоювань»¹⁶.

Важливою віхою в розв'язанні українського національного питання було возз'єднання всіх українських земель, про що віками мріяв український народ. Тільки спираючись на силу Радянського Союзу, український народ зміг об'єднати всі свої землі в єдиній Українській Радянській державі. 1939 р. в лоно України було повернуто її західні області, 1940 р.— Північна Буковина й Ізмаїльщина, 1945 р.— Закарпаття. А 1954 р. на ознаменування 300-річчя возз'єднання України з Росією Україні був переданий зв'язаний з нею історично і економічно Крим. Сьогодні Україна — одна з найбільших держав Європи. Вона займає площу більшу за Англію, Італію і Данію, разом взяті. Населення республіки — понад 46 млн. чоловік. Це більше, ніж населення таких країн, як Австрія, Греція, Голландія, Данія, Норвегія і Португалія, разом взяті.

В період соціалістичного будівництва однією з важливих ділянок роботи КП(б)У по здійсненню ленінської національної політики була українізація всього громадсько-політичного життя в республіці, передусім державного і партійного апарату. Програмними документами для КП(б)У в цій справі стали історична ленінська резолюція «Про Радянську владу на Україні», рішення X і XII з'їздів РКП(б) з національного питання.

Українізація державного і партійного апарату спершу йшла надзвичайно повільно. Основною причиною був впертий опір ухильників у бік великодержавного шовінізму та недооцінка цього важливого процесу частиною керівників КП(б)У та уряду республіки. Цим користувались українські націоналісти. Багато нашкодила так звана «теорія боротьби двох культур», яку пропагували в РКП(б) Зінов'єв, Ваганян та інші, а на Україні — Д. З. Лебідь. Вони намагалися довести, нібито на Україні точиться боротьба між українською і російською культурами, називали українську культуру селянською, відсталою, дрібнобуржуазною, а російську — пролетарською, яка врешті переможе, асимілює українську культуру. Вони вимагали, щоб Комуністична партія

¹⁴ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 75, арк. 75, 78—80.

¹⁵ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 16.

¹⁶ Л. І. Брежнев. 50 років великих перемог соціалізму, К., 1967, стор. 18.

України не допомагала розвитку української культури, чинили всілякі перешкоди українізації. XII з'їзд РКП(б) засудив цю антимарксистську, великодержавно-шовіністичну теорію.

Проте українізація була предметом гострої боротьби на конференціях, з'їздах КП(б)У, пленумах ЦК, у місцевих партійних організаціях протягом усієї першої половини 20-х років. У червні 1926 р. пленум ЦК КП(б)У відзначив, що «тільки з великим напруженням при безпосередній участі товариша В. І. Леніна і до того далеко не відразу, а поступово вдалося переламати недооцінку національного питання та неправильне його розуміння серед керівної частини партії»¹⁷. Впертий опір здійсненню українізації чинили не партійні маси, а деяка частина керівників. Головну роль у справі прискорення українізації партійного і державного апарату відіграли такі видні діячі партії і Радянської держави, як В. Я. Чубар, Г. І. Петровський, Е. І. Квірінг, М. О. Скрипник, М. В. Фрунзе, С. В. Косіор, В. П. Затонський, П. П. Постишев, О. Г. Шліхтер, М. М. Попов, Г. Ф. Гринько, П. П. Любченко та інші. Питання здійснення ленінської національної політики не сходили з пов'істки денної багатьох пленумів ЦК і з'їздів КП(б)У протягом всього періоду соціалістичного будівництва. Долаючи опір ухильників, КП(б)У розгорнула велику роботу по залученню в свої ряди і до державного апарату передових робітників і селян — українців. Вже в 20-х роках органи влади вели документацію українською мовою.

Комуністичній партії України довелося вести рішучу боротьбу не тільки проти ухильників у бік великодержавного шовінізму, але й проти ухилу в бік місцевого націоналізму. В другій половині 20-х років КП(б)У засудила прояви місцевого націоналізму М. Хвильового і О. Шумського. Останній пропонував штучно форсувати темпи українізації, примусово українізувати робітників інших національностей. Письменник Хвильовий проголосив націоналістичний лозунг «Геть від Москви», пропагував орієнтацію української культури на буржуазний Захід. Були засуджені також націоналістичні погляди Волобуєва, який заперечував доцільність економічного співробітництва України з усіма народами СРСР. Об'єктивно ці погляди були спрямовані на підрив і послаблення дружби народів СРСР. КП(б)У викрила їх, і вони не одержали підтримки з боку трудящих республіки.

Здійснюючи ленінську національну політику, Комуністична партія провела надзвичайно велику роботу в галузі розвитку української економіки і культури. Незважаючи на те, що дореволюційна Україна виробляла майже чверть усієї промислової продукції Росії, вона залишалася фактично напівколонією. Її економіка мала аграрний характер, три чверті населення було зайнято в сільському господарстві¹⁸. Радянський уряд виділяв великі кошти на розвиток української промисловості, якій приділялась важлива роль в здійсненні плану індустріалізації СРСР. При цьому треба мати на увазі, що на Україні дуже швидкими темпами розвивалась важка промисловість. У здійсненні величних планів соціалістичного будівництва український народ одержував велику допомогу з боку братнього російського народу і всіх інших народів СРСР. Гіганти промисловості на Україні будувала вся країна. Все це дало змогу Україні наздогнати і випередити вже в 30-х роках багато розвинених європейських держав по виробництву найважливіших видів промислової продукції. В світовому виробництві чавуну Україна 1936 р.

¹⁷ Від IX з'їзду до I конференції КП(б)У. Резолюції та постанови Пленумів. Харків, 1932, стор. 44.

¹⁸ «Радянська Україна», 6 листопада 1967 р.

зайняла третє місце, випередивши ряд індустріально розвинутих капіталістичних країн. Того року її металургійні заводи виплавляли чавуну в 1,4 раза більше, ніж Франція, в 4 рази більше, ніж Японія; сталі — в 7 раз більше, ніж Польща, і майже вдвоє більше, ніж Бельгія і Польща, разом взяті. Великих успіхів було досягнуто в розвитку кам'яновугільної і гірничорудної промисловості, машинобудування, у виробництві електроенергії, цукрової промисловості та інших галузей народного господарства.

Економічна політика Радянської влади створила сприятливі умови для швидкого росту національних кадрів робітничого класу на Україні. Якщо серед усіх робітників і службовців промисловості України 1929 р. українці становили 47,9%, то 1934 р. — 59,7%. А якщо взяти тільки робітників, то 1934 р. в промисловості України працювало 60,8% українців, в тому числі в металургії — 54% і в машинобудівній промисловості — 63%¹⁹.

Індустріалізація країни, приплив у міста робочої сили з села змінили національний склад робітничого класу. Ці зміни, а також розширення прийому в партію передових колгоспників і представників української інтелігенції привели до зміни національного складу Комуністичної партії України. Так, якщо 1924 р. в її складі було 33% українців, то 1937 р. — 57%²⁰.

Великих успіхів було досягнуто в розвитку сільського господарства. Держава забезпечила колгоспи і радгоспи десятками тисяч тракторів, комбайнів та інших машин. Зріс матеріальний добробут трудящих.

Створюючи економіку соціалізму, радянський народ одночасно здійснював і культурну революцію. Вона спиралась на міцну матеріальну основу — соціалістичний сектор народного господарства. В результаті здійснення культурної революції розквітла українська культура, діставши міжнародне визнання. Республіка вкрилася густою мережею шкіл, культурно-освітніх, середніх спеціальних і вищих учбових закладів, науково-дослідних інститутів. Уже в 1925/26 учбовому році було 79,1% українських шкіл і 7,3% змішаних (українсько-російських). Решта працювала на мовах національних меншостей²¹.

Якщо в 1914 р. на Україні було 19 вузів, то в 1936/37 учбовому році — 117 вузів і 476 технікумів. Тільки протягом 1927—1937 рр. вузи України випустили 111 449 спеціалістів, а технікуми 179 210; робітничі факультети закінчили 109 784 чоловіка і школи ФЗУ — 345 427²².

Великим досягненням Комуністичної партії України було швидке створення національних кадрів спеціалістів для всіх галузей народного господарства, наукових працівників. На 1 січня 1937 р. в інститутах Наркомзему було 74,4% студентів-українців, в інститутах Наркомздоров'я — 74,2%, в інститутах Наркомату освіти — 69,1%²³. Ще вищий процент українців був у технікумах. Надзвичайно великі зміни відбулися в складі технічної інтелігенції. За переписом 1926 р. серед інженерів республіки українців було 14,3%, 1930 р. — 40%, а 1934 р. — 48,8%²⁴. З 1069 аспірантів на 1 січня 1937 р., які навчались на Україні, українців було 50,9%, а в інститутах Наркомзему і Наркомосвіти від 57% до 70%. Серед аспірантів науково-дослідних інститутів українців було

¹⁹ «Комуніст», 4 червня 1937 р.

²⁰ Там же.

²¹ Я. Ряппо. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні, Харків, 1928, стор. 87.

²² Радянська Україна за 20 років, К., 1937, стор. 99—100.

²³ «Комуніст», 4 червня 1937 р.

²⁴ Там же.

52,9%. В Академії наук УРСР наукових працівників-українців було 54,9%²⁵.

Розвивалися українське мистецтво, друкарська справа, література. До революції на Україні не було жодного державного українського театру. Царизм жорстоко переслідував український приватний театр. 1937 р. Радянська Україна уже мала 53 державні українські театри. Якщо в дореволюційний час на Україні виходило 168 газет, при тому тільки одна українською мовою, то 1937 р. — 1830 газет, з них українською мовою — 1402²⁶.

Ліквідація експлуататорських класів, побудова соціалізму привели до корінних змін між класами і націями. На Україні виняткового значення в справі знищення соціальної бази націоналізму мала ліквідація численного куркульства — одного з головних носіїв українського буржуазного націоналізму. В результаті ще більше зміцніла дружба українського народу з усіма народами СРСР. Повністю підтвердився висновок основоположників наукового комунізму про те, що разом з антагонізмом класів всередині націй зникнуть і ворожі відносини націй між собою. З перемогою соціалізму назавжди зникли соціальні і національні антагонізми, назавжди і міцно утвердились відносини рівноправності, взаємного довір'я і співробітництва націй і народностей.

Соціалістичний лад, ленінська національна політика витримали сувору перевірку в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу проти фашистських загарбників. Радянські народи, в тому числі й український, залишились вірними ленінській ідеї дружби і непохитної єдності. На українській землі розгорілось могутнє полум'я партизанської війни. Мільйони українців билися на фронтах Великої Вітчизняної війни. Близько 2,5 млн. воїнів-українців було нагороджено орденами і медалями, більш як 2 тис. удостоєно звання Героя Радянського Союзу²⁷. Війна ще раз показала, що Україна як вільна, суверенна держава можлива тільки в складі Союзу РСР. В героїчні роки війни і відбудовного періоду ще більше зміцніли дружба і співробітництво народів СРСР. За допомогою їх Україна не тільки відбудувала зруйноване війною народне господарство, а й стала на шлях нового, ще бурхливішого розвитку і руху вперед.

В єдиній сім'ї радянських народів, під керівництвом Комуністичної партії Радянського Союзу і її вірного бойового загону — КП України, український народ досяг величезних успіхів у розвитку економіки і культури. Національного гордістю українського народу є його могутня індустрія, високорозвинене сільське господарство і визнана всім світом чудова соціалістична національна культура. Промисловість України — її могутність, гордість і слава. Порівняно з 1913 р. випуск її продукції зріс у 48 разів. Виробництво електроенергії збільшилося в 215, продукції машинобудування і металообробки — в 450, хімічної промисловості в сотні разів. Збудовано близько 12 тис. великих підприємств різних галузей промисловості. 1967 р. на Україні було вироблено 36,8 млн. т чавуну, 42,9 млн. т сталі, 34,5 млн. т прокату, 108,8 млрд. квт/год. електроенергії, видобуто 91,6 млн. т залізної руди, 199 млн. т вугілля, 47,4 млрд. м³ газу²⁸. Виробництво чавуну перевищило його виробництво в Англії і Франції, разом узятих. По видобутку залізної руди наша республіка ще 1966 р. досягла рівня її видобутку в США. По видобутку кам'яного вугілля та по виробництву сталі вона займає третє місце в світі і перше в Європі. По виробництву цукру-піску — перше

²⁵ «Комуніст», 4 червня 1937 р.

²⁶ Радянська Україна за 20 років, стор. 103.

²⁷ «Радянська Україна», 24 грудня 1967 р.

²⁸ Там же.

місце в світі²⁹. Сьогодні Україна по обсягу промислової продукції — в першому десятку найбільш розвинутих країн. Все це свідчить про те, — говорив перший секретар ЦК КП України П. Ю. Шелест, «що наша республіка стала однією з провідних індустріальних країн світу»³⁰.

1913 р. В. І. Ленін у статті «Як збільшити розміри душевого споживання в Росії?» наводив такі цифри виробництва чавуну на душу населення: в США — 233 кг, в Німеччині — 136, в Англії — 105, а в Росії — лише 25 кг³¹. На Україні, яка уже тоді була металургійним краєм, ця цифра була вища — 82 кг. Тепер США виробляють на душу населення чавуну 414 кг (в 1,8 раза більше), ФРГ — 475 кг (в 3,5 раза), Англія — 327 кг (в 3,1 раза), Радянський Союз — 287 кг (в 11,5 раза більше)³². На Україні тепер припадає на душу населення 770 кг чавуну — зростання більш ніж у 9 разів³³. Такі переваги соціалістичного шляху розвитку СРСР.

Великих успіхів досягнуто і в розвитку сільськогосподарського виробництва. Хоч зараз у колгоспах і радгоспах зайнято працівників набагато менше, ніж у сільському господарстві до революції, хлібороби України одержали 1966 р. валовий збір зерна в 1,5 раза, м'яса — в 2,4 раза, молока — в 3,7 раза більше, а цукрових буряків — майже в 5 разів більше проти 1913 р.³⁴

Український народ пишається своєю творчою інтелігенцією — письменниками, художниками, композиторами, акторами, працівниками кіно, телебачення, преси, радіо. Виховані Комуністичною партією в дусі ідей ленінської дружби народів СРСР і пролетарського інтернаціоналізму, вони плідно працюють на ниві дальшого розквіту української радянської культури, неухильно керуються у своїй творчості ленінськими принципами партійності, ідейності, народності, твердо стоять на позиціях соціалістичного реалізму. Імена багатьох українських учених і митців користуються заслуженою повагою далеко за межами республіки.

Нині Україна — край суцільної письменності, на її території діють 34,6 тис. загальноосвітніх шкіл, в 82% яких викладання ведеться українською мовою³⁵. На 10 тис. чоловік населення республіки припадає 161 студент, це в 2—3 рази більше, ніж у таких країнах, як Англія, Франція, Італія, ФРГ, Японія. Вже тепер з кожних 100 працюючих на Україні 54 мають вищу або середню освіту. Загалом у республіці працює 2,2 млн. спеціалістів з вищою і середньою освітою. В наукових закладах і організаціях — близько 100 тис. наукових працівників, у тому числі понад 2 тис. докторів і 22 тис. кандидатів наук. За роки Радянської влади на Україні видано понад 230 тис. назв книг загальним тиражем понад 3 млрд. примірників, з них українською мовою близько 80%³⁶.

Нині Україна — загальновизнана суверенна Радянська держава — складова і невід'ємна частина СРСР. Вона учасниця більш як 70 міжнародних організацій, зокрема ООН, ЮНЕСКО, МОП та ін. Підписи представників України стоять під 130 міжнародними договорами, угодами, конвенціями і протоколами.

Успіхи в державному, економічному й культурному будівництві на

²⁹ «Правда України», 22 серпня 1967 р.

³⁰ «Радянська Україна», 24 грудня 1967 р.

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 254.

³² «Правда України», 22 серпня 1967 р.

³³ «Радянська Україна», 24 грудня 1967 р.

³⁴ В. В. Щербицький. Україна ювілейна — «Україна, 1967. Наука і культура», К., 1967, стор. 13.

³⁵ В. І. Ленін. і перемога Жовтневої революції на Україні, К., 1967, стор. 376.

³⁶ В. В. Щербицький. Назв. праця, стор. 14.

Україні спростовують вигадки буржуазних фальсифікаторів, українських буржуазних націоналістів про становище України в складі СРСР, про «занепад» її національної культури. «На небозводі соціалізму,— говорив Л. І. Брежнев,— всі нації — і великі, і малі — світять як зірки першої величини!»³⁷.

Мудра ленінська національна політика, що її послідовно проводить протягом 50 років Комуністична партія України, забезпечила справжнє національне відродження й розквіт українського народу. Досвід розв'язання національного питання в Радянському Союзі дістав світове визнання. Для всіх борців за соціальне і національне визволення цей досвід — запалюючий приклад соціалістичного відродження націй, створення нових, справді рівноправних, братерських відносин між народами. В день 50-річчя проголошення Радянської влади на Україні учасники урочистого засідання ЦК КП України і Верховної Ради УРСР, висловлюючи найщиріші почуття і думи комуністів, усіх трудящих республіки і посилаючи сердечні поздоровлення ЦК КПРС, Раді Міністрів і Президії Верховної Ради СРСР, в своєму листі писали: «Український народ пишається величезними успіхами, яких він досяг разом з іншими народами Радянської країни за 50 років на шляху будівництва комунізму. Цей шлях ми обрали раз і назавжди. Право на те, щоб іти цим шляхом, ми відстояли в смертельних боях. І немає на світі такої сили, яка могла б змусити нас зійти з цього шляху.

В день п'ятдесятиріччя Радянської України ми славимо великий, незламний Союз Радянських Соціалістичних Республік, який став найвеличнішим в історії прикладом єдності і співробітництва вільних народів»³⁸.

Український народ під керівництвом Комуністичної партії України — одного з передових загонів КПРС впевнено йде по шляху до комунізму — світлої мрії трудящих усього світу. В сім'ї братніх народів Радянського Союзу він досягне своєї мети.

³⁷ «Радянська Україна», 24 грудня 1967 р.

³⁸ Там же.

С. Д. ПІЛЬКЕВИЧ

Начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР

50 РОКІВ АРХІВНОГО БУДІВНИЦТВА В УРСР

Минуло вже півстоліття від того дня, як великий Ленін — засновник нашої партії, організатор першої в світі соціалістичної держави підписав 1 червня 1918 р. декрет про реорганізацію і централізацію архівної справи, відповідно до якого створювався Єдиний Державний архівний фонд. До нього переходили всі справи й листування урядових установ, закінчені на 25 жовтня 1917 р.; керівництво цим фондом покладалось на Головне управління архівною справою, без письмового дозволу якого урядові установи не мали права знищувати будь-які справи і листування. Ленінський декрет поклав початок радянському архівному будівництву, став його фундаментом.

20 квітня 1920 р. Раднарком України на основі Ленінського декрету про націоналізацію архівів схвалив постанову, відповідно до якої всі архіви, включаючи й приватні зібрання документів, стали загальнонародною власністю. Так виник Єдиний Державний архівний фонд України. А 3 серпня 1921 р. розпочало роботу Головне архівне управління України.

15 листопада 1922 р. ВУЦВК доповнив кримінальний кодекс України статтею про відповідальність за порушення правил охорони архівів, відповідно до якої каралися штрафом, примусовою працею і навіть позбавленням волі до одного року особи, які архівні матеріали не облікували, недбало зберігали, привласнювали, знищували або самочинно вивозили за межі України.

3 січня 1923 р. створено Центральне архівне управління при ЦВК України, а також його місцеві органи — губархіви, які в червні 1925 р. були замінені окрархівами.

В 1920 р. розпочали роботу центральні архіви: революції, два історичні у Києві і Харкові, архів давніх актів. 1928 р. організовується архів праці у Харкові, а 1930 р. — Всеукраїнський центральний держархів, що з 1932 р. став зватися — Всеукраїнський центральний архів революції. Того ж 1932 р. створено центральний архів давніх актів у Харкові та Всеукраїнський центральний фотокіноархів у Києві. 1934 р. виник Всеукраїнський військово-історичний архів, згодом поділений на два військово-історичні — у Харкові та Києві. Після возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР у 1939 р. створено Центральний архів давніх актів у Львові.

Урядовою постановою 1932 р. було закріплено мережу центральних, обласних, міських, районних архівів, які з 16 квітня 1938 р. перейшли у відання Народного комісаріату внутрішніх справ. 29 березня 1941 р. постановою Ради Народних Комісарів СРСР затверджено «Положення про Державний архівний фонд та мережу державних архівів СРСР».

За 50 років архівістами пророблено колосальну роботу щодо комплектування архівних установ документальними матеріалами, їх концентрації в державних архівосховищах, що було надзвичайно тяжкою й копіткою справою. Адже доводилося виявляти і брати на облік матеріали, починаючи з сіл, волостей, колишніх губернських і повітових

установ, а також установ, що створювались на Україні під час громадянської війни і кінчаючи першими радянськими установами.

Не менше труднощів стояло на шляху концентрації документальних матеріалів: треба було мати обладнані архівосховища, а їх, як правило, не вистачало; необхідний був мінімальний штат архівістів, спроможних довести до ладу зібрані документи, що здебільшого являли собою купи розсипу, хаотично зібраного в мішки та ящики.

Одночасно з виявленням, обліком і концентрацією документальних матеріалів перед архівними установами республіки з перших же років соціалістичного будівництва постала необхідність наукового використання архівів. Однак це неможливо було зробити без їх науково-технічного упорядкування. На 1 липня 1936 р. з 15826 тис. од. зб., сконцентрованих у державних історичних архівах України, було описано лише 8613 тис., тобто 54%.

Про неправильну організацію праці щодо науково-технічного впорядкування говорилося на нараді керівних і наукових працівників архівних установ України (Київ, 25—27 червня 1936 р.), у резолюції якої записано, що одним з основних завдань архівних установ республіки є організація упорядкування документальних матеріалів. Одночасно було вжито заходів до упорядкування документальних матеріалів в установах. 4 квітня 1936 р. вийшла спеціальна постанова ЦВК і РНК УРСР щодо впорядкування архівів наркоматів, центральних та місцевих установ УРСР.

На початок Великої Вітчизняної війни у державних архівах України було сконцентровано близько 30 млн. од. зб., що висвітлювали героїчну історію українського народу більш як за 700 років. За багатством документальних матеріалів, розмахом їх використання державні архіви України займали одне з провідних місць у країні.

Віроломний напад гітлерівської Німеччини перервав мирну працю українських архівістів. Перед ними постало основне завдання — врятувати найцінніші документи від загибелі, евакуювати архіви.

Документальним матеріалам, що залишилися на території республіки, було завдано непоправної шкоди. Окупанти пограбували і спалили один з найстаріших закладів — Архів давніх актів у Києві, знищили два сховища Київського обласного державного архіву, де зберігалося понад 1 млн. од. зб., починаючи з XVIII ст. до 1940 р., спалили повністю Дніпропетровський, Донецький, Луганський облдержархіви, зруйнували всі філіали обласних архівів і всі районні архіви. Найцінніші документи загарбники вивезли до Німеччини, а науково-довідковий апарат майже всюди знищили.

Після визволення території України розпочалося відновлення мережі державних архівів України, затвердженої положенням про Державний архівний фонд СРСР у 1941 р. В 1944—1949 рр. відбудовувались і обладнувались приміщення під архівосховища і одночасно виконувалась велика робота по збиранню і забезпеченню зберігання документальних матеріалів, реевакуації архівних фондів, а також повернення тих, що вивіз ворог. З 1950 р. розпочався період їх масового упорядкування, що тривав до 1953 р. За цей час було упорядковано понад 9,5 млн. од. зб.

У цій роботі архівістам України довелося зіткнутися із складністю розв'язання цілого ряду організаційних і методичних питань через різноманітність фондового складу, специфіку документальних матеріалів. Відомо, що з возз'єднанням українських земель у єдиній Українській Радянській Соціалістичній державі, Державний архівний фонд УРСР поповнився значною кількістю нових, специфічних документальних матеріалів — свідчення діяльності установ, які існували на українських

землях, що входили до Австро-Угорщини, панської Польщі, боярської Румунії та буржуазної Чехословаччини. Діловодство цих фондоутворювачів докорінно відрізняється від діловодства колишньої царської Росії та радянських установ. Єдині правила науково-технічного упорядкування й опису документальних матеріалів у держархівах СРСР не передбачали діловодної та мовної специфіки документальних матеріалів, що зберігалися в архівах західних областей України. Тому 1950 р. Архівне управління УРСР розробило спеціальну інструкцію з науково-технічного упорядкування сконцентрованих у західних областях України документальних матеріалів, яка містила конкретні вказівки щодо організації й методики цієї роботи.

Поряд з упорядкуванням документів архівні установи займалися розв'язанням інших дуже важливих завдань, зокрема створенням у держархівах єдиної системи науково-довідкового апарату, що досконало розкривав би склад і зміст документальних матеріалів. У зв'язку з цим основну увагу архівні установи республіки звернули на удосконалення описів основних фондів з одночасним завершенням науково-технічного опрацювання документальних матеріалів, на створення системи каталогів, готування путівників та інших довідників по фондах держархівів. У цьому напрямі проведено велику роботу. Вже видано 21 такий путівник. По випуску путівників Україна займає перше місце серед республік Радянського Союзу.

З 1961 р. в усіх державних архівах республіки ведеться каталогізація документальних матеріалів. На 1 січня 1968 р. тематично розроблено 1 042 381 од. зб., складено 1 753 477 карток, удосконалено описи на 2 200 693 од. зб. Найближчими роками основним науковим довідником про документальні матеріали в усіх держархівах повинен стати каталог. Обсяг роботи щодо удосконалення описів і каталогізації планомірно збільшується з року в рік. Розпочалося в республіці і видання описів.

Кожний з етапів радянського архівного будівництва ставив на порядок денний свої провідні проблеми, що вимагали теоретичного опрацювання. Науково-методична робота, розробка найважливіших теоретичних питань архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін завжди займали одне з провідних місць у діяльності архівних установ республіки. Велику роль у цьому відіграли періодичні видання архівних установ України: довоєнні — «Бюллетень ЦАУ УСССР», журнали «Архівна справа», «Радянський архів», «Архів Радянської України» та післявоєнні «Науково-інформаційний бюлетень», що зараз виходить під назвою «Архіви України». На їх сторінках опубліковано чимало статей і повідомлень з історії, теорії і практики архівної справи, а також з інших спеціальних історичних дисциплін.

З 1965 р. Архівне управління при Раді Міністрів УРСР разом з Інститутом історії АН УРСР здійснює видання щорічника «Історичні джерела та їх використання», де публікуються наукові дослідження з архівознавства, джерелознавства, археографії, історичної географії, метрології, нумізматики, сфрагістики, філігранології, краєзнавства, палеографії, дипломатики, хронології та інших спеціальних дисциплін. Видано три випуски «Матеріалів» — наукових доповідей і повідомлень, підготовлених архівістами України до II республіканської науково-теоретичної конференції з питань архівознавства і спеціальних історичних дисциплін.

З кожним роком розширюється тематика теоретичних розробок українських архівістів, яким доводиться розв'язувати ряд складних наукових проблем. Це насамперед комплектування, відбір документальних матеріалів на державне зберігання з метою створення повноцінної бази

з історії радянського суспільства. З цією проблемою тісно пов'язане питання організації поточного діловодства і роботи відомчих архівів. Багато часу і зусиль віддали українські архівісти розробці теми про створення єдиної системи науково-довідкового апарату в державних архівах, про диференційований підхід до опису документальних матеріалів у процесі цієї роботи, удосконалення обліку документальних матеріалів, обсяг яких у наших архівах зростає з року в рік.

Українські архівісти останнім часом серйозно займаються розробкою питань історії радянського архівного будівництва в республіці, історією державних установ. Але в цьому напрямі зроблено ще мало, основна робота попереду. Чекає на розробку і застосування наукова організація праці в архівних установах, її удосконалення, а також питання про упорядкування і централізоване зберігання спеціальної документації — технічної, фотокінофонодокументів та ін.

За післявоєнний період Архівним управлінням підготовлено ряд методичних посібників, багато з яких визначили основний напрям і методику роботи архівних установ республіки на багато років. Слід назвати вже згадану «Інструкцію по упорядкуванню документальних матеріалів, сконцентрованих у державних архівах західних областей України» (1950 р.), «Тимчасову інструкцію для роботи районних державних архівів УРСР» (1947 р.), «Методичні вказівки про чергові завдання держархівів України в науково-технічному опрацюванні фондів» (1961 р.), «Методичні вказівки щодо каталогізації документальних матеріалів у держархівах УРСР» (1962 р.), «Методичні вказівки щодо упорядкування описів у держархівах України» (1963), «Методичні вказівки щодо організації поточного діловодства і роботи відомчих архівів» (1963 р.), брошуру «Організація роботи укрупнених міських і районних державних архівів» (1964 р.) та ін.

Великий Жовтень відкрив простори для розвитку історичної науки та її складової частини — архівознавства, яке своєю теорією і практикою тісно пов'язане з розвитком радянської історичної науки.

Кожному відомо, що архівні документи є основним джерелом для історичних досліджень. Зараз, коли всю документальну базу зібрано, впорядковано, описано, підготовлено для використання, тим самим створено відповідні умови для розвитку історичної науки. Однак участь архівістів у розвитку історичної науки не обмежується упорядкуванням документальних матеріалів. Вони беруть активну участь у розробці актуальних теоретичних питань архівознавства, джерелознавства, археографії та інших спеціальних історичних дисциплін. Розвиток усіх історичних дисциплін перебуває у прямій залежності від використання, введення у науковий обіг нових історичних джерел, нових документів. Тому історики завжди приділяли багато уваги публікації документальних матеріалів — дуже складній, трудомісткій роботі, а тому, як правило, її здійснюють не окремі особи, а колективи. Значний внесок у це зробили історики-архівісти України. За роки Радянської влади за їх участю видано близько 200 томів документальних матеріалів, у тому числі за останні 10 років близько 100 томів загальним обсягом понад 3 тис. друкованих аркушів. Слід підкреслити, що переважна більшість цих публікацій присвячена радянському періодові, зокрема подіям Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни, Великої Вітчизняної війни, історії робітничого класу й колгоспного селянства. Саме з цих проблем підготовлено багатотомні видання. З історії дорадянського періоду в публікаціях знайшли своє відображення визвольна війна українського народу 1648—1654 рр., історія революційного руху та інші теми.

За роки Радянської влади на Україні дещо зроблено і для узагаль-

нення досвіду археографічної обробки та підготовки документів до публікації. Однак ще багато роботи попереду. Насамперед, необхідно на основі узагальнення вітчизняного й зарубіжного досвіду підготувати правила публікації документів українською та іншими мовами, вивчити історію установ, товариств та ін., які займалися археографічною роботою, підготувати фундаментальний, систематичний огляд усіх публікацій з історії українського народу; скласти науково обґрунтований перспективний план публікації документальних матеріалів, що відповідав би сучасному рівневі розвитку історичної науки. Документальні матеріали використовуються також в інтересах розвитку народного господарства нашої країни, з агітаційно-пропагандистською, довідковою та іншою метою. Тільки за останні роки архівісти України склали і надіслали заінтересованим установам 4 тис. тематичних оглядів, довідко-орієнтувань, переліків та інших інформаційних документів, що розкривають зміст документальних матеріалів, виконали понад 20 тис. тематичних запитів установ, організацій і підприємств.

Відчутну допомогу подали історики-архівісти України установам та організаціям, що займалися відбудовою зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками народного господарства республіки. Виявлені архівістами проекти, креслення, плани, кошториси та інша документація ефективно використали заінтересовані організації під час відбудови Дніпрогесу, шахт Донбасу, Сесійного залу Верховної Ради УРСР, Київського державного університету, історичного та архітектурного пам'ятника українського народу Києво-Печерської лаври, залізничних мостів, ліній електропередач, водопроводів і т. д. Це дало можливість заощадити значну кількість висококваліфікованої праці, прискорило відродження найважливіших будов на Україні. За далеко неповними даними використання архівних документів тільки в 1944—1945 рр. заощадило понад 4 млн. крб. народних коштів.

З науковою метою архівні матеріали в основному використовуються дослідниками через читальні зали державних архівів. Обсяг цієї роботи характеризується такими даними: за останні роки у держархівах працювало понад 60 тис. дослідників, які 350 тис. раз відвідали читальні зали і використали понад 2 млн. од. зб. Зараз майже неможливо зустріти монографію, наукову роботу, дисертацію, особливо в галузі суспільних наук, автори яких не користувалися б документальними джерелами, що зберігаються в державних архівах. Характерно при цьому, що з кожним роком кількість дослідників зростає, особливо помітний цей ріст за останнє десятиріччя. Так, 1959 р. у читальних залах наших архівів працювали 2 144 дослідники, 1960 р. — 2 371, 1961 — 2 690, 1962 — 3 076, 1963 — 6 246, 1964 — 6 493, 1965 — 6 687, 1966 — 7 301, 1967 — 8 497.

Тільки за післявоєнні роки архівісти республіки організували понад 500 виставок документів, надрукували на сторінках газет і журналів понад 6 тис. статей і публікацій, брали участь у 1 500 радіопередачах. Тільки за останні два роки працівники архівів організували 170 телепередач, 50 зустрічей з письменниками, журналістами, працівниками радіо і телебачення, з активними учасниками боротьби за владу Рад, прочитали 1 443 лекції та доповіді з використанням архівних документів, провели 354 екскурсії трудящих до архівів, більш як 500 народним та шкільним музеям допомогли поновити експозиції та експонати, виготовивши для цього понад 10 тис. фотокопій документів. Важливо відзначити, що ці види використання документальних матеріалів з кожним роком розширюються і позитивно оцінюються як органами, що займаються ідеологічною роботою серед населення, так і широкими колами громадськості.

Важливою проблемою, над якою працюють нині українські архівісти, є організація діловодства і відбору документальних матеріалів на державне зберігання. На цьому слід зупинитися докладніше.

Тривалий час роботі з службовою документацією у нас приділялося недостатньо уваги. До діловодства ставилися недбало, його асоціювали з паперовою тяганиною, канцелярщиною, бюрократизмом. У кращому випадку за ним визнавалась суцього підсобна роль в обслуговуванні установ та підприємств.

Рішення XXIII з'їзду КПРС та вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, змінили ставлення до управлінської роботи. Багато з практичних працівників управлінського апарату зрозуміли той незаперечний факт, що не може бути окремого керівництва адміністративною діяльністю, окремого планування і обліку, окремого діловодства і т. д., що до всіх цих питань необхідно підходити з позицій єдиного процесу управління. Це викликало потребу підвищити рівень культури роботи з документами, спростити й прискорити їх проходження в установах, використати сучасні засоби документальної техніки, організувати оперативну інформацію. Разом з тим нині слід говорити про особливі завдання та інтереси архівних установ у галузі діловодства. Ці інтереси випливають насамперед з підходу до документів як до носіїв інформації, яка згодом акумулюється в державних архівах.

Дослідник, який працює в державному архіві, має право розраховувати не тільки на повноту і точність відбиття минулого в документах, що досліджуються, але й на їх історичну та юридичну вірогідність, що закріплюється певними атрибутами оформлення. Якість складання і оформлення документів має для істориків-архівістів дуже важливе значення. Тому для органів управління архівною справою і державних архівів зовсім не байдуже, як цей процес проходить і наскільки він відповідає інтересам дальшого використання документів в архівах, бо, як відомо, виконавши свою оперативну роль у діловодстві, документ починає своє друге життя в архіві. Все це висуває ряд серйозних проблем у галузі удосконалення документальної частини діловодства.

Нині спостерігається прагнення розв'язати багато питань шляхом механізації й автоматизації процесів діловодства. Завдання полягає в тому, щоб уже зараз спільно з зацікавленими установами визначити форми, формати, формуляри цих документів, всіляко сприяти чіткому їх оформленню, вибрати найприйнятніші методи і способи їх зберігання і т. д.

Серйозним недоліком адміністративного діловодства є відсутність уніфікації і стандартизації службової документації, прямим наслідком чого (за формою і змістом) є уповільнення документообігу, утруднення організації довідкової та інформаційної роботи, паперові надлишки. Тільки на підставі класифікації документів можна створити раціональні системи діловодства з перспективою їх дальшої механізації і впровадження різних технічних засобів. Обов'язок працівників архівних установ — подавати всебічну методичну допомогу відомствам у розробці та впровадженні класифікаційних схем у організацію діловодства. У нас на Україні вже з'явилися перші паростки цього нового, які потрібно всебічно підтримувати і любовно плекати.

Серед багатьох проблем архівної справи є одна, яка ніколи не сходить з порядку денного і завжди є однією з першочергових — зберігання документальних матеріалів. Основною умовою цього є розміщення їх в обладнаних архівосховищах. Необхідні приміщення зараз будуються в багатьох областях України.

Важливу роль для зберігання документальних матеріалів відіграють лабораторії та спеціальні групи працівників. У 1957 р. на Україні

діяли лабораторії у Києві й Харкові, а в наступні роки було створено лабораторії у Львові, Ужгороді, Вінниці, Дніпропетровську, Одесі, Чернігові та інших містах.

Зараз лабораторії по мікрофотокопіюванню та реставрації документальних матеріалів діють при Архівному управлінні УРСР, у двох центральних, 10 обласних і 1 міському архівах. У інших обласних держархівах та їх філіалах працюють постійні ремонтно-реставраційні групи. За останні п'ять років у держархівах республіки реставровано й відремонтовано близько 14 млн. аркушів документів, опрацьовано понад 205 тис. од. зб., виготовлено майже 9,5 млн. кадрів мікрофотокопій. Зараз з 21 млн. од. зб. закартоновано понад 6 млн. од. зб. Разом з тим збільшується оснащення архівів сучасною технікою.

Дедалі зростає роль наукової організації праці архівістів, механізації та автоматизації пошуків необхідної інформації, удосконалення форм і методів нагромадження, фіксування, зберігання та видачі інформації. В зв'язку з цим цікавою і перспективною уявляється робота, що її виконують працівники ЦДІА УРСР у м. Києві, які для каталогізації окремих фондів застосовують перфокартки.

Необхідно звернути серйозну увагу на наукову організацію праці архівістів, на підвищення її ефективності шляхом механізації. А в зв'язку з цим необхідно сміливіше переглядати старі традиції, що віджили свій вік, глибше аналізувати форми праці та її результати, шукати шляхи й можливості широкого застосування праці машин та механізмів, що їх випускає наша промисловість. В архівах у найближчі роки знайдуть своє застосування нові види стелажного обладнання, зберігання й транспортування документів, нові методи виготовлення й відтворення копій документів та інші форми раціоналізації і вдосконалення архівної роботи, які дадуть можливість значно скоротити її трудомісткість.

До свого 50-річчя українські радянські архіви створили і науково упорядкували багатющу науково-історичну базу — неоціненне джерело, що живить не тільки різні галузі науки, а й щедро використовується для дальшого духовного зростання радянського народу, для потреб соціалістичного будівництва. Саме у цьому найпочесніше покликання передового радянського архівознавства.

З історії інтернаціональних зв'язків і дружби народів

В. П. БОНДАР

ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ В 30-х РОКАХ

У 30-і роки — переломний період як у розвитку СРСР, так і в історії капіталістичного світу¹ — здійснювався перехід до гігантського плану створення нового суспільства в нашій країні. В цей же період на зміну тимчасовій частковій стабілізації прийшла глибока і руйнівна економічна криза, якої доти не знав світ капіталізму. Престиж його катастрофічно падав, а міжнародний авторитет Радянського Союзу зростав з кожним днем.

Комуністичні партії всього світу, вірно оцінюючи перспективи підвищення активності трудящих мас, особливо ясно розуміли величезне значення пролетарського інтернаціоналізму для посилення класової боротьби. Рішення VII конгресу Комінтерну (1935 р.) про політику єдиного фронту, активізацію боротьби проти фашизму та війни, про підтримку і захист СРСР стали організуючою основою пролетарської солідарності.

Міжнародні стосунки радянського народу були досить широкими і багатогранними. Міцніли й дружні зв'язки українського народу з робітничим класом, трудящими багатьох капіталістичних країн. Вони були частиною тієї великої виховної роботи, яку партійні й громадські організації республіки проводили, керуючись рішеннями партії та уряду, зокрема Постановою ЦК КП України від 2 червня 1931 р. «Про масову роботу профспілок, МОДРу, комсомолу та інших організацій по інтернаціональному вихованню»². Стосунки українських трудящих з міжнародним пролетаріатом у 30-і роки включали в себе взаємне відвідування делегацій, індивідуальне та колективне листування, обмін літературою та періодичними виданнями, інтернаціональне змагання, а також технічну допомогу зарубіжного робітничого класу і безпосередню участь іноземних робітників та спеціалістів у соціалістичному будівництві. Могутнім виявом солідарності з братами по класу була участь трудящих України у міжнародних політичних кампаніях на захист борців проти фашизму і жертв класової боротьби.

Світова буржуазія, стривожена успіхами соціалізму в нашій країні, намагалася відвернути увагу трудящих капіталістичних країн від жахливих наслідків економічної кризи, саме тому буржуазна преса розгорнула широку наклепницьку кампанію проти СРСР, проти радянського ладу та політики нашої партії. Особливе місце у цій галасливій кампанії відводилося Україні. Буржуазна преса, писав робітник-скляр Симон Гребінець з Чехословаччини, на всі голоси волає «про примусову працю, про те, що зараз десятками тисяч женуть на північ селян, а особливо з України, розоряють їх майно, віднімають дітей, а самих... примушують рубати ліс, який так дешево направляють за кордон»³.

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III, М., 1954, стор. 12.

² «Комуніст», 15 червня 1931 р.

³ «Знамя индустриализации» (орган Костянтинівського МК КП(б)У), 6 березня 1931 р.

Проте всі ці наклепи не могли заглушити величезного інтересу робітників усього світу до нашої країни. Міжнародний пролетаріат, трудящі за рубезем хотіли знати правду про СРСР. Одним з джерел правдивої інформації про Радянську державу стали в ті роки взаємне листування і обмін робітничими делегаціями.

Ініціатором розширення міжнародних прелетарських зв'язків на Україні був Харківський електромеханічний завод (ХЕМЗ). Наприкінці 1929 р. там утворилася інтернаціональна група, навколо якої згуртувався широкий актив — 70 бригад інтернаціонального зв'язку, що об'єднували понад дві сотні активістів. Хемзівці налагодили листування з робітниками берлінського заводу фірми АЕГ. Харків'яни розповідали про нове життя заводу, що колись належав власникам тієї ж фірми, про успіхи свого колективу. Німецькі робітники регулярно інформували харківських колег про свої повсякденні справи, про класову боротьбу, роботу профспілок та ін. Колектив ХЕМЗу почав також листуватися з робітниками-електриками Австрії, Чехословаччини та інших країн.

Протягом короткого часу на заводі було проведено сім масових інтернаціональних конференцій. Харків'яни тепло зустріли делегацію берлінських робітників. З ініціативи хемзівців у Харкові відбувся міжнародний зліт робітників-електриків. У 1930 р. Виконавче бюро Профінтерну за активну діяльність по зміцненню інтернаціональних зв'язків запросило представників колективу підприємства на V Всесвітній конгрес Інтернаціоналу профспілок.

На початку 1932 р. робітники ХЕМЗу звернулися до всіх трудящих СРСР, а також до робітників заводу АЕГ у Берліні та інших підприємств, представники яких брали участь у міжнародному зльоті електриків, з відозвою почати міжнародний переклик на честь V Всеукраїнського і IX Всесоюзного з'їздів профспілок⁴.

Ініціатива харків'ян знайшла широку підтримку трудящих усієї країни. Особливо поширилося листування через пункти міжнародного робітничого зв'язку, мопрівські організації, а також з індивідуальними кореспондентами. Значного розмаху набуло воно на Україні. Так, наприклад, трудящі Кременчука в 1932 р. написали зарубіжним друзям понад 13 тис. листів, робітники ХЕМЗу понад 400, Єнакієвого — 476⁵ і т. д. Багато кореспонденції надходило з-за кордону. Так, наприклад, кременчуцькі комсомольці одержали в 1930 р. близько 800 листів, єнакіївські робітники в 1932 р. — 403, газета «Кочегарка» (Горлівка) в 1934 р. — понад 150, до рудкома шахти ім. Чувиріна протягом 1936 р. надходило 5—25 поштових відправлень щоденно⁶.

У своїх листах трудящі УРСР розповідали правду про Радянський Союз і Україну, повідомляли про розмах і успіхи соціалістичного будівництва. У відповідь зарубіжні кореспонденти дякували за правдиву інформацію, писали про своє становище, класову боротьбу в капіталістичних країнах, просили надсилати більше матеріалів про життя в Країні Рад, обіцяли поширювати правду про СРСР і Радянську Україну. Багато листів українських трудящих друкувалися в газетах братніх компартій «Роте Фане», «Рур-Ехо», «Дейлі Уоркер», «Юманіте» та ін.⁷

⁴ Вирушайте на переклик міжнародного пролетарського зв'язку, Харків, 1932, стор. 4.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 4, спр. 191, арк. 26; оп. 3, спр. 1452, арк. 73.

⁶ «Комуніст», 31 січня 1931 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1452, арк. 73; «Социалистический Донбасс», 3 серпня 1934 і 29 квітня 1936 р.

⁷ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 8, оп. 1, од. зб. 735, арк. 35—36; «Рабоче-крестьянский корреспондент», 1932, № 1; «Комуніст», 31 січня 1931 р.; та ін.

Через листування електрики ХЕМЗу, гірники Горлівки, металурги Єнакієвого, трудящі інших підприємств України, повідомляли своїх братів по класу в зарубіжних країнах про трудові зобов'язання, хід боротьби за їх виконання.

Велику роль у зміцненні інтернаціональної дружби відіграли особисті спостереження членів робітничих делегацій, які приїздили до СРСР. Багато їх побувало на гігантських будовах Донбасу і Харкова, Криворіжжя і Придніпров'я, відвідало передові українські радгоспи і колгоспи. Зарубіжні гості брали участь у зборах і мітингах, ділилися своїми враженнями, розповідали про становище трудящих в країнах капіталу.

«Під час нашої поїздки по Українській та Закавказькій радянських республіках,— заявили представники міжнародної робітничої делегації, яка відвідала СРСР у 1932 р.,— ми на власні очі переконалися в економічному і культурному зростанні цих визволених народів. Ми усвідомлюємо, що тільки за Радянської влади, лише завдяки правильній політиці компартії можна було всього цього досягти»⁸.

Англійські робітники, що побували в Дніпропетровську та інших містах, колгоспах і радгоспах України в травні 1931 р., писали в своїй декларації: «Ми прекрасно усвідомлюємо, що кампанія про «демпінг» та «примусову працю» роздувається для того, щоб переконати робітників капіталістичних країн, що СРСР є винуватцем усіх їх бідувань. Цього ми не дозволимо. Ми, члени делегації, зобов'язуємося розповісти нашим товаришам усю правду про Радянський Союз»⁹. Представники американського пролетаріату заявили на мітингу в Рутченковому: «Знайте, що в своїй боротьбі та роботі ви не самі. Пролетарі Америки, які послали нас до вас, з величезним інтересом стежать за вашою працею... Ми знаємо, що у вас ще багато труднощів, але ентузіазм, з яким ви працюєте, є запорукою того, що ви переможете усі труднощі»¹⁰.

У 1934 р. члени делегації робітників Великобританії, Америки, Австралії та Китаю, що відвідали Донбас, писали в листі гірникам всесоюзної кочегарки: «Ми переконані, що ви працюєте на користь світового комунізму і що запалений вами маяк освітлює шлях світовому робітничому класові...»¹¹.

Успіхи соціалістичного будівництва в СРСР, піднесення масового трудового ентузіазму, розмах соцзмагання та ударництва розвінчували в очах більшості зарубіжних гостей буржуазні наклепи на СРСР. «Соцзмагання та ударництво,— заявила німецька робітнича делегація, яка прибула на святкування 14-ї річниці Жовтня,— це нові форми соціалістичного будівництва. Якою смішною здається, порівняно з цими формами, брехня буржуазної та соціал-демократичної преси про «примусову працю» в СРСР»¹².

Саме на Україні, де, за брехливими вигадками ворогів соціалізму, особливо культивувалася «примусова праця», виникли і розквітли найпередовіші форми соціалістичного ставлення до праці, які поширилися по всьому Радянському Союзу. Трудові подвиги донецького шахтаря Микити Ізотова, першої в СРСР жіночої тракторної бригади Паші Ангеліної, п'ятисотениць Марії Демченко та Ганни Кошової стали відомими всьому світу. Особливо великий резонанс за кордоном викликав рух новаторів виробництва, зачинателями якого виступили доне-

⁸ Гости пролетариата СССР, М., 1932, стор. 298.

⁹ Там же, стор. 71—72.

¹⁰ «Диктатура труда», 20 травня 1930 р.

¹¹ «Социалистический Донбасс», 24 травня 1934 р.

¹² Гости пролетариата СССР, стор. 11.

цькі шахтарі О. Стаханов, М. Дюканов і Концедалов, сталевар Ждановського заводу М. Мазай, доменщик з Макіївки М. Пушкін, машиніст депо ст. Красний Лиман П. Кривонос.

З самого початку цей рух набув також інтернаціонального значення. До речі, свій рекорд О. Стаханов присвятив Міжнародному юнацькому дню. Стахановці одержували сотні листів з різних країн. Французький шахтар Марсель Паллюк звертався до прославленого гірника з такими словами: «Обіймаю тебе один від імені 300 робітників і 5000, які чекають біля біржі праці»¹³. Деякі листи з-за кордону замість підписів закінчувалися антифашистською емблемою — зображенням стиснутого кулака з написом «Рот-Фронт!».

Багато буржуазних газет, особливо фашистських, силкувалися поширити інсинуації про стахановський рух, називаючи його «особливим видом примусових робіт», твердили, що рекорди стахановців — результат надмірних фізичних зусиль, не що інше як «витягування жил» і т. д. Зарубіжна прогресивна преса та іноземні робітничі делегації, які відвідували СРСР, викривали цю брехню. Характерними щодо цього були результати зустрічей і бесід стахановців з пролетарями зарубіжних країн.

Так, 1 травня 1936 р. на Красній площі в Москві О. Стаханов розповів французьким друзям про себе, про свій метод і працю товаришів. Вислухавши його, гірник Плессі сказав, що в Радянському Союзі і він став би стахановцем¹⁴. Французькі товариші просили дати їм можливість попрацювати в радянській шахті по-стахановськи. І 14 травня 1936 р. четверо з них спустилося в шахту «Кочегарка». Троє — Плессі, Дюсан і Карпантьє — працювали відбійними молотками у забої за стахановським методом, а четвертий контролював кількість підрубаного вугілля. За зміну вони значно перевищували встановлені норми і не відчували ніякої фізичної перевтоми¹⁵. Ще перебуваючи в СРСР, французькі шахтарі в радянській пресі та листах на батьківщину розповіли про свої враження. «Після повернення до Франції, — заявили вони, — ми розкажемо усім правду про Радянський Союз»¹⁶. Вони додержали свого слова і опублікували в шахтарській газеті вугільного басейну Бріє велику статтю про свою роботу в забої та умови праці й побуту донецьких шахтарів¹⁷.

Викриваючи брехливу буржуазну пропаганду, зарубіжні комуністичні партії, представники передової інтелігенції та члени робітничих делегацій інформували трудящих Заходу про справжній стан речей і давали оцінку рухові новаторів у Країні Рад. «Стахановський рух, — писав секретар ЦК Компартії Німеччини Вільгельм Пік, — основа підняття на ще вищий щабель добробуту і культури, зміцнення політичної, господарської і воєнної могутності нашої (саме так у тексті — В. Б.) соціалістичної батьківщини... Ваші перемоги додають нам сили і впевненості для самовідданої боротьби проти фашизму»¹⁸.

Яскравою сторінкою пролетарського інтернаціоналізму 30-х років була участь іноземних робітників та спеціалістів у соціалістичному будівництві. Здійснювалися пророчі слова В. І. Леніна про те, що «ми будемо розв'язувати наші завдання з допомогою робітників і селян усіх країн»¹⁹. Широка програма індустріалізації вимагала численних

¹³ А. Стаханов. Рассказ о моей жизни, М., 1937, стор. 116.

¹⁴ «Правда», 10 травня 1936 р.

¹⁵ «Социалистический Донбасс», 17 травня 1936 р.

¹⁶ Там же.

¹⁷ А. Стаханов. Назв. праця, стор. 114—115.

¹⁸ «Социалистический Донбасс», 30 серпня 1934 р.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 58.

технічно грамотних кадрів, яких тоді у країні було мало. Враховуючи це, а також бажання зарубіжних трудящих допомогти першій країні соціалізму, XVI з'їзд ВКП(б) прийняв постанову про запрошення іноземних спеціалістів і робітників до СРСР для використання їх досвіду та знань на підприємствах і новобудовах.

На початок 1931 р. на Україні працювало 830 іноземців, а у квітні 1932 р. — вже 2 035 ²⁰. Хоч загальне їх число складало менше ніж 1% робітничого класу республіки, своїми знаннями та досвідом вони подавали значну допомогу в раціоналізації виробництва, впровадженні нової техніки, навчали радянських робітників користуватися нею. Всеукраїнська рада профспілок, місцеві профспілкові та господарські організації республіки одержували сотні листів з-за кордону від кваліфікованих спеціалістів з проханням допомогти їм виїхати на роботу до СРСР ²¹. Щоправда, частина іноземних робітників бачила у цьому можливість врятуватися від злиднів, які їм несли економічна криза та безробіття, але більшість керувалася почуттям пролетарського інтернаціоналізму, бажанням допомогти радянським людям будувати соціалізм. Як говорив один з учасників I Всеукраїнської конференції іноземних робітників та спеціалістів у 1932 р., вони приїхали до Країни Рад, щоб «рука в руку разом з радянськими робітниками» брати участь у грандіозному будівництві соціалізму ²².

Український народ доброзичливо, по-братньому зустрічав своїх зарубіжних товаришів. «Ви приїхали сюди не для того, щоб найматися,— звертався до учасників згаданої конференції представник українських профспілок,—...оскільки ви працюєте на соціалістичній базі... Ви один із загонів активних борців за світовий соціалізм» ²³. Переважна більшість іноземних робітників і спеціалістів не тільки добре працювала і передавала свій досвід радянським трудящим, але й брала участь у соціалістичному змаганні, русі ударників та раціоналізаторів, у громадському житті.

В промисловості України у соцзмагання та ударництво включилось майже 75% іноземних трудящих, а на вугільних підприємствах Донбасу — всі 100%. 158 з них, що працювали на тракторному заводі в Харкові, одержали «книжку ударника». На шахті № 18 виробнича комуна німецьких робітників протягом 1931—1932 рр. систематично перевиконувала планові завдання ²⁴.

На Донецькому металургійному заводі іноземні спеціалісти висунули зустрічний план і вирішили створити ударну бригаду ²⁵, а група німецьких та американських спеціалістів на ХТЗ працювала під лозунгом «звільнимо СРСР від імпорту». Прикладів ударної праці зарубіжних трудящих можна було б навести безліч. Великий економічний ефект давали їх раціоналізаторські пропозиції. Так, інженер Ліпхардт запровадив нову систему переміщення конвейера у шахті, це значно підвищило продуктивність праці на механізованому видобутку вугілля ²⁶. Ліпхардт, а також іноземні спеціалісти з ХТЗ Сворджіан і Якофсон були нагороджені орденом Леніна. Протягом 1931 р. технічні удосконалення іноземних раціоналізаторів виробництва на шахтах «Юн-

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1584, арк. 88, 154.

²¹ Там же, спр. 1057, арк. 19.

²² Там же, спр. 1564, арк. 230.

²³ Там же, арк. 10.

²⁴ Там же, спр. 1564, арк. 543; спр. 1574, арк. 33; спр. 1580, арк. 57; Дело трудящихся всего мира, М., 1957, стор. 311—312; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 1736, арк. 3.

²⁵ «Диктатура труда», 14 січня 1932 р.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1577, арк. 1; спр. 1564, арк. 543.

²⁶ «Комуніст», 26 січня 1931 р.

ком» та № 18 дали 21 тис. крб. заощаджень, а протягом 1932 р. у кількох районах Донбасу було одержано економії від таких пропозицій на 794 тис. крб.²⁷

Велику політико-виховну роботу серед іноземних спеціалістів проводили партійні та профспілкові організації підприємств і установ. ЦК КП(б)У прийняв у 1930 та 1932 рр. спеціальні ухвали про використання запрошених до СРСР іноземних громадян і роботу серед них. Всеукраїнська рада профспілок утворила бюро в цій справі, затвердила відповідне положення про його діяльність²⁸.

Надзвичайно різноманітними були форми політико-виховної та культурно-масової роботи з представниками трудящих зарубіжних країн: доповіді, бесіди, залучення до соцзмагання, інтернаціональні вечори, екскурсії по Країні Рад, виступи по радіо та ін. Велику увагу партія та уряд приділяли забезпеченню іноземних громадян літературою їх рідною мовою. З цією метою в СРСР виходило кілька газет, передплачувалися комуністичні й інші періодичні видання з зарубіжних країн. На великих підприємствах випускалися багатотиражки іноземними мовами. Так, наприклад, на ХТЗ газета «Темп» видавалася 4 мовами, спеціальні випуски для іноземних трудящих мали багатотиражки ХЕМЗу — «Генератор» та шахти № 18 — «На штурм за уголь». Регулярно виходили стіннівки.

Перебування в СРСР було справжньою школою інтернаціонального та соціалістичного виховання для іноземних робітників. Їх участь у соціалістичному будівництві — яскравий вияв підтримки і солідарності з молодію Країною Рад, яких вона так потребувала в той період. «Радянський народ ніколи не забуде братерської солідарності з ним у роки будівництва соціалізму в СРСР»²⁹, — записано в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Трудящі Української РСР прекрасно усвідомлювали, що їхній трудовий вклад є реальним виконанням інтернаціонального обов'язку радянського народу — робити «максимум здійснимого в одній країні для розвитку, підтримки, пробудження революції в усіх країнах»³⁰. Радянський народ пильно стежив за повсякденною класовою боротьбою зарубіжного пролетаріату. В 1929 р. відкатниця одного з донецьких заводів Колосова побувала в складі делегації СРСР у Німеччині. Після повернення вона виступала з доповіддю про свою поїздку на численних зборах робітничих колективів, де присутні приймали резолюції солідарності з трудящими Німеччини. «Ми будемо державу для трудящих усього світу, — писали донецькі металурги. — Свою роботу ми поєднуємо з інтересами пролетарів усього світу і надалі зміцнюватимемо інтернаціональні зв'язки»³¹. Робітники Радянської України брали також активну участь у міжнародних кампаніях пролетарської солідарності та допомоги, морально й матеріально підтримували страйкарів у країнах капіталу. Солідаризуючись з гірниками Руру та Уелсу, ударники шахти № 8 зобов'язалися протягом усього періоду страйку братів по класу один день на місяць працювати на користь фонду допомоги страйкарям³².

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1578, арк. 123; «Социалистический Донбасс», 3 березня 1933 р.

²⁸ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 118, арк. 98—99; од. зб. 155, арк. 8—10; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1562, арк. 1—2; спр. 309, арк. 38.

²⁹ «Радянська Україна», 8 січня 1967 р.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стр. 263.

³¹ «Диктатура труда», 20 листопада 1929 р.

³² «Диктатура труда», 6 січня 1931 р.

Величезну роботу по розширенню і зміцненню інтернаціональних зв'язків у 30-і роки проводила українська організація МОДР. У 1932 р. вона налічувала 2 млн. членів, об'єднаних у 14,5 тис. первинних осередків³³. Всеукраїнська Рада профспілок прийняла 23 січня 1933 р. спеціальну постанову про участь профспілок у діяльності МОДРу⁴³.

Одним з головних напрямків цієї діяльності було листування з політичними в'язнями, матеріальна допомога їм та їх родинам. У 1933 р. трудящі України налагодили листування з в'язнями понад 140 тюрем країн капіталу³⁵. Протягом 1929—1936 рр. члени МОДРу, найширші верстви громадськості Радянського Союзу, в тому числі й УРСР, зібрали у фонд допомоги засудженим революціонерам і жертвам терору понад 80 млн. крб.³⁶

Активну участь брали радянські люди й у міжнародній кампанії на захист жертв лютневих класових боїв 1934 р. в Австрії. У відповідь на заклик Європейського бюро МОДРу вони віддавали свої трудові карбованці, щоб підтримати австрійських робітників та їх родини. Кошти відраховували з заробітної плати, а також вносили готівкою на багатолюдних мітингах. Так, хіміки Костянтинівки зібрали на своєму мітингу понад 3 тис. карбованців для австрійських шувбундівців³⁷. Загалом же по Радянському Союзу було зібрано і переслано через МОДР 1 млн. австрійських шилінгів³⁸. Багато переслідуваних урядом учасників лютневих боїв у Австрії знайшли притулок і роботу в СРСР, зокрема на Україні. Ми з радістю дізналися про можливість приїхати до Союзу РСР,— говорив один з шувбундівців на зустрічі з харківськими комсомольцями.— «Ми приїхали не тільки працювати, але й учитися...»

Австрійський пролетаріат високо цінував братерську допомогу радянського народу. Відомий авіаконструктор О. С. Яковлев згадує, що влітку 1934 р., коли радянські льотчики під час перельоту в Італію зробили проміжну посадку у Відні, юрби робітників, незважаючи на лютування поліції, заповнили аеродром і з піднятими вгору кулаками, знаком бойової пролетарської інтернаціональної солідарності, скандували — «Рот-фронт»³⁹.

У жовтні 1934 р. розгорнулися жорстокі класові бої в Астурії. Після придушення страйку іспанські власті кинули у в'язниці та концтраційні табори понад 30 тис. робітників. Але багатьом страйкарям вдалося врятуватися, знайти притулок за межами країни. 54 учасники повстання прибули до українського міста Луганська. Всім їм надали роботу на заводі ім. Жовтневої революції. Паровозобудівники виділили квартири для іспанських робітників, подали їм матеріальну допомогу, створили всі умови для здобуття кваліфікації.

З участю своїх братів по класу іспанські товариші вивчали марксизм-ленінізм, історію революційної боротьби в Росії, розповідали про класові битви. Вони заявляли, що перебування в СРСР допомагає їм набути необхідних знань та досвіду боротьби з капіталістами, переконує їх у справедливості соціалістичного ладу. Астурійські революціонери просили краще налагодити їх політичне навчання, щоб ґрунтовніше ознайомитися з життям Країни Рад, а також з різними питаннями марксистсько-ленінської теорії. «Скоро ми повернемося до Іспанії,— говорив учасник повстання в Астурії робітник Фернандо,— і в нас запи-

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 148.

³⁴ Там же, арк. 148—149.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 150—152.

³⁶ «Социалистический Донбасс», 18 березня 1937 р.

³⁷ Там же, 23 лютого 1934 р.

³⁸ «Правда», 3 березня 1934 р.

³⁹ А. С. Яковлев. Цель жизни, М., 1966, стор. 141—142.

тають, чого ми навчилися в СРСР. Для майбутніх боїв Іспанії потрібні кадри з відповідною марксистсько-ленінською підготовкою»⁴⁰.

Найяскравішим проявом пролетарського інтернаціоналізму була безкорислива допомога трудящим Іспанії і солідарність усього прогресивного світу, насамперед народів Союзу РСР з іспанськими антифашистами у роки національно-революційної війни 1936—1939 рр. Цю боротьбу за свободу Іспанії наша партія оцінювала як наймогутніший рух солідарності трудящих після імперіалістичної інтервенції проти Країни Рад⁴¹. На підприємствах, в колгоспах та установах України проходили масові мітинги. Лише за 3 місяці в Радянському Союзі було зібрано у фонд допомоги іспанському народові понад 47 млн. крб., у тому числі в УРСР — понад 7 млн. крб.⁴² Разом з бійцями-інтернаціоналістами з 54 країн світу в Іспанії боролися сотні радянських героїв і серед них сини України.

Не можна не згадати тут і про солідарність українського народу з своїми братами на західних землях. Це — особлива сторінка інтернаціональних зв'язків трудящих республіки. В резолюції протесту проти білого терору в Західній Україні робітники шахти № 16—17 у Донбасі заявляли: «Запевняємо трудящих Західної України та Польщі: ми завжди з вами і завжди готові допомогти вам визволитися від ярма капіталу»⁴³. Експлуатовані маси Галичини високо цінували палку підтримку своїх єдинокровних братів. «Ми, робітники та селяни, працюючи в буржуазних країнах... боремося проти влади буржуазії, — писали трудящі з-за кордону донецьким шахтарям. — Ми й ви — це єдиний фронт у боротьбі працюючих проти капіталу»⁴⁴.

З перших же днів після возз'єднання у братній сім'ї народів СРСР трудящі Західної України відчували цю солідарність на ділі. Сотні безробітних Львова та інших міст були запрошені на роботу в Донбас та ряд промислових центрів УРСР.

Величезні зусилля партії по розширенню і зміцненню інтернаціональної єдності і пролетарської солідарності у 30-і роки дали свої наслідки. Інтернаціональні зв'язки Радянської України були невід'ємною частиною міжнародних стосунків усіх республік СРСР, вони сприяли якнайшвидшому втіленню в життя програми соціалістичних перетворень народного господарства в Радянському Союзі. Водночас контакти з світовим пролетаріатом активізували класову боротьбу в країнах капіталу. Інтернаціональні зв'язки 30-х років були визначним кроком у зміцненні довір'я та дружби між трудящими світу. Вивчення цього досвіду інтернаціонального співробітництва трудящих різних країн сприятиме зміцненню співробітництва країн світової системи соціалізму і боротьбі за єдність міжнародного комуністичного і робітничого руху, вихованню радянських людей у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

⁴⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 570, арк. 10.

⁴¹ Див. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). Стенографический отчет, М., 1939, стор. 53.

⁴² «Труд», 27 жовтня 1936 р.; див. також: С. М. Сирцова. Пролетарська солідарність робітничого класу Української РСР з трудящими республіканської Іспанії (1936—1939 рр.). — «УІЖ», 1966, № 7.

⁴³ «Диктатура труда», 20 лютого 1931 р.

⁴⁴ «Диктатура труда», 5 червня 1930 р.

М. К. КОЗИБАЄВ

ЗМІЦНЕННЯ БРАТЕРСЬКОЇ ДРУЖБИ УКРАЇНСЬКОГО ТА КАЗАХСЬКОГО НАРОДІВ У 1941—1945 рр.

Пролетарський інтернаціоналізм, дружба радянських народів, основи яких були закладені в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, зростали й міцніли в огні громадянської війни, в роки мирного соціалістичного будівництва. Суворе випробування Великої Вітчизняної війни яскраво показало непорушність братерства трудящих радянських республік, ще більше загартувало міць їх соціалістичного інтернаціоналізму. На бій з фашистським звіром пліч-о-пліч стали сини й дочки всього радянського народу. Хвилюючі сторінки в літопис великої дружби вписали в ті роки казахи і українці.

Коли гітлерівські орди окупували територію Радянської України, трудящі Казахстану гостинно прийняли в себе понад півмільйона жителів, евакуйованих з УРСР. «Всіх нас прийняли й зустріли виключно тепло й добре,— писала в своєму листі киянка Монастирська.— Того ж дня засідала комісія, всім намітили роботу і всіх розмістили по квартирах, причому всі були задоволені. Я, особисто, живу на квартирі працівника цукрокомбінату тов. Ісхакова, який сам це запропонував. Я і мої діти в його родині відчуваємо себе як удома»¹. «У далекому Казахстані, в аулі Теректи,— писала П. М. Ангеліна,—...нас прийняли як рідних братів і сестер»².

У день 40-річчя Казахської РСР глава делегації України І. С. Сенін заявив: «Ми ніколи не забудемо сердечної гостинності, з якою ви зустріли в лиху годину війни наших дружин і дітей, батьків і матерів, дали їм притулок і місце біля своїх вогнищ»³.

В економіку Казахстану влилися 52 евакуйованих підприємства з України⁴, серед яких були кілька цехів Ворошиловградського (тепер Луганського) паровозобудівного заводу, завод гірничошахтного устаткування ім. Пархоменка, харківські емальзавод і шкірзавод № 17, швейні фабрики «Більшовичка України», ім. Володарського, № 3, 14 цукрозаводів тощо.

Евакуйовані з Донбасу 27 тис. робітників, у тому числі 5000 шахтарів, значно зміцнили якісний склад колективу гірників Карагандинського вугільного басейну⁵. В Караганду з Донбасу прибули 416 інженерно-технічних працівників, у тому числі 178 інженерів і 107 техніків,⁶ більшість з яких зайняли керівні посади в промисловості Карагандинського басейну. З 357 працівників, що займали такі посади, 165 чол. були з Донбасу⁷. Начальником комбінату «Карагандавугілья» працював Г. Г. Спицин, його заступником М. В. Кочура, головним інженером Д. Г. Ляпін, начальником шахти № 31 О. Г. Стаханов, головним механіком шахти № 31 С. С. Макаров⁸ — усі вони були з Донбасу.

¹ ЦДІА КазРСР, ф. 1137, оп. 1, од. зб. 1294, арк. 3.

² П. Ангеліна. Люди колхозных полей. М., 1954, стор. 81.

³ В созвездии братских республик, Алма-Ата, 1961, стор. 89.

⁴ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 6, од. зб. 13, арк. 7.

⁵ ЦДІА КазРСР, ф. 1146, оп. 1, спр. 577, арк. 304.

⁶ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 9, од. зб. 1947, арк. 3—5.

⁷ Там же, оп. 7, од. зб. 1416, арк. 8, 13.

⁸ Там же, од. зб. 74, арк. 94.

За даними від 25 липня 1945 р. донбасівці працювали керуючими трьох з п'яти трестів, начальниками 22 шахт (з 37), головними інженерами 16 шахт, головними механіками 17 шахт, начальниками дільниць — 20⁹.

На роботу в партійні організації Казахстану ЦК ВКП(б) направив ряд керівних партійних керівників з України¹⁰. Так, наприклад, Б. М. Титов * завідував відділом Південноказахстанського (тепер Чимкентського) обкому партії.

Талановиті партійні та господарські, інженерно-технічні працівники, робітники відіграли велику роль у тому, що за роки війни в Карагандинському басейні було видобуто у 1,5 раза вугілля більше, ніж за всі передвоєнні роки разом.

Загальною повагою в республіці користувалися уславлені гвардійці тилу, які прибули з України, — С. М. Бутирін, П. Н. Бондар, С. Ф. Чубенко, Н. Г. Іщенко, П. М. Ангеліна, К. В. Галицька, М. С. Демченко та багато інших¹¹.

Неоцінений вклад у братерське співробітництво народів внесли українські вчені, діячі науки і культури. У Казахській РСР розгорнули свою роботу Київський і Харківський державні університети, Дніпропетровський гірничий інститут, Полтавський інститут і Київський технікум будівельних матеріалів, Харківський та Дніпропетровський фармацевтичні інститути, Харківський фізико-технічний інститут, Український філіал Всесоюзного інституту механізації та електрифікації сільського господарства тощо¹².

Своєю діяльністю українські вчені подали велику допомогу промисловості та сільському господарству Казахської РСР. Колектив Українського філіалу Всесоюзного інституту механізації та електрифікації сільського господарства розробив методику використання небурякових машин і реманенту для механізації посівів цукрових буряків¹³, працівники Дніпропетровського гірничого інституту взяли участь у розробці перспектив розвитку Карагандинського комбінату¹⁴. Об'єднаний Український державний університет у складі двох найстаріших вузів — Київського й Харківського, що перебував у Қзил-Орді, дав країні три випуски кваліфікованих спеціалістів. За видатні успіхи в підготовці кадрів, розгортання науково-дослідної роботи, подання допомоги у вивченні сировинних ресурсів Казахстану, активну участь у будівництві Қзил-Ординського зрошувального каналу та організацію агітаційно-пропагандистської роботи Український університет був нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради Казахської РСР.

Велику роботу в галузі радіолокації, оптики та вивчення радіоактивності розгорнули в Алма-Аті вчені фізико-технічного інституту АН УРСР, керовані членами-кореспондентами АН УРСР А. А. Слуцьким; К. Д. Синельниковим, професором М. І. Корсунським¹⁵. В лабораторіях об'єднаних Харківського та Дніпропетровського фармацевтичних інститутів (у Семипалатинську) було вироблено ряд цінних лікарських препаратів¹⁶.

⁹ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 9, од. зб. 1947, арк. 3—6.

¹⁰ Там же, оп. 6, од. зб. 114, арк. 28.

* Зараз В. М. Титов — секретар ЦК КП Казахстану.

¹¹ «За уголь», орган партбюро та шахткому шахти № 8—9 ім. Горбачева тресту Кіроввугілля Карагандинського вугільного басейну, 7 листопада 1962 р.; Известия АН КазРСР, серия общественных наук, № 4, 1965, стор. 52—53.

¹² ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 6, од. зб. 203, арк. 1—6.

¹³ «Известия», 11 лютого 1942 р.

¹⁴ «Социалистическая Караганда», 27 січня 1943 р.

¹⁵ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 7, од. зб. 74, арк. 125—128.

¹⁶ ЦДІА КазРСР, ф. 1137, оп. 8, спр. 564, арк. 30—37.

Велику роботу по вихованню трудящих здійснили евакуйовані в Казахську РСР українські мистецькі колективи у тому числі 12 театрів, Львівська хорова капела «Трембіта» тощо. З метою створення необхідних умов для їх діяльності було проведено переміщення місцевих театрів. Так, наприклад, Семипалатинський російський драматичний театр був тимчасово переведений в Аягуз (потім в Урджар), а в його приміщенні розгорнув свою роботу Київський ордена Леніна український драматичний театр ім. Івана Франка. Приміщення Карагандинського російського драматичного театру, тимчасово перебазованого в м. Балхаш, зайняв Київський російський драматичний театр ім. Лесі Українки. Вистави українських театрів користувалися великою популярністю.

Справі зміцнення патріотичного духу народу віддавали свій талант чудові майстри сцени Н. Ужвій, А. Бучма, Є. Пономаренко, В. Дуклер і багато інших. Артисти ставили виїзні спектаклі в госпіталях, на підприємствах, у польових станах, військових частинах. Дві концертні бригади франківців обслуговували бійців Південного фронту¹⁷, фронтова бригада театру ім. Артема, що перебував у Кзил-Орді, за 26 днів перебування на фронті дала 63 концерта. Перед концертами артисти розповідали воїнам про трудові успіхи робітників, селян та інтелігенції Кзил-Ординської області. Велика група артистів цього театру була нагороджена Почесною грамотою Верховної Ради Казахської РСР¹⁸. Двічі направляв на фронт акторів Дніпропетровський театр ім. Т. Г. Шевченка, що працював в Актюбінську¹⁹.

За час свого перебування в Казахстані українські артисти ознайомилися з своїм мистецтвом нафтовиків Емби²⁰, шахтарів Караганди, металургів Балхаша, колгоспників Карагандинської та Джамбульської областей²¹. Театри проводили велику громадсько-політичну роботу. Полтавський театр ім. М. В. Гоголя за 2,5 року дав в Усть-Каменогорську, Зиряновську, Зайсані, Глибокому та Іртишську 628 спектаклів, 118 шефських спектаклів і концертів у військових частинах, 69 — у колгоспах²².

Українські митці передавали свій досвід і талант казахстанським колегам. Франківці допомагали вдосконалювати акторську майстерність артистам обласного казахського театру в Семипалатинську. У постановці спектаклів брали участь народні артисти УРСР І. Воликівська, С. Данченко, народний художник А. Петрицький. У свою чергу майстри казахського театру знайомили своїх друзів з найкращими творами казахської національної драматургії. Нерідко вони давали спільні концерти, виїжджаючи у найвіддаленіші куточки Казахстану. Все це сприяло взаємозбагаченню культур обох націй.

Трудящі Казахстану оточили увагою й піклуванням 19 тис. вихованців 149 дитячих будинків, значну частину яких становили діти з України. ЦК КП Казахстану дав спеціальну директиву відкрити окремі школи та класи, виходячи з наявності дітей-українців²³. У таких школах і класах заняття проводилися за учбовими планами та програ-

¹⁷ «Известия», 26 липня 1942 р.; «Казахстанская правда», 22 липня 1942 р.; «Прииртышская правда», 5 лютого, 22 вересня 1942 р.; «Вестник республиканской информации Каз. ТАГ», 4 травня 1943 р., стор. 4.

¹⁸ «Ленинский путь», 13 грудня 1942 р.; ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 7, од. зб. 62, арк. 179.

¹⁹ «Казахстанская правда», 22 липня 1942 р.

²⁰ «Прикаспийская коммуна», 15 лютого 1942 р.

²¹ «Правда», 19 лютого 1942 р.; «Казахстанская правда», 1 квітня 1942 р.; «Социалистическая Караганда», 26 січня, 4 квітня, 25 червня 1942 р.

²² ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 7, од. зб. 30, арк. 89.

²³ Там же, од. зб. 57, арк. 75; од. зб. 1527, арк. 30.

мами УРСР з використанням підручників і наочних посібників українською мовою. Методичну допомогу вчителям подавав Український науково-дослідний інститут педагогіки, що перебував тоді в Кзил-Орді. У 1942/43 учбовому році в Казахстані налічувалося близько 300 змішаних казахсько-українських і російсько-казахсько-українських шкіл.

Тисячі українських дітей знайшли притулок у казахських сім'ях. Приклад казашки Сулейманової, яка усиновила українського хлопчика²⁴, лише за 4 місяці 1942 р. в республіці наслідували 1 606 матерів²⁵. У листі голові РНК Казахської РСР Н. Ундасинову заступник голови РНК УРСР Л. Корнієць писав 21 серпня 1945 р.: «Українські діти ніколи не забудуть чуйної материнської уваги та батьківського піклування про них усього казахського народу, уряду Казахської РСР...»²⁶.

Разом з синами й дочками всіх радянських народів казахстанці билися на фронті, захищаючи і визволяючи українську землю. Тисячі казахстанців відважно обороняли столицю України Київ. У травні 1942 р. в складі 28-ї армії в боях у районі Харкова прийняла бойове хрещення 38-а стрілецька дивізія, сформована в Казахстані²⁷. Як писала в ці дні «Правда», «Група бійців-казахів успішно переправилася на берег, раніше зайнятий німцями. Вступивши на визволену українську землю, казахи припали до неї губами, вони цілували очищену від ворога землю»²⁸. Цей історичний факт був покладений в основу статті видатного українського митця О. Довженка «Велика співдружність»²⁹. Про цю подію розповіли чимало газет. «Комсомольская правда» писала: «Гітлер покладав надії на національний розбрат у радянській сім'ї. Він розраховував, що після перших же ударів між нашими народами виникне ворожнеча. І ось сьогодні Гітлеру відповіли казахи, що беруть участь у боях на Харківському напрямі. Відповіли мовчки, але так виразно, що ця відповідь пролунала сильніше будь-яких слів»³⁰. Ця подія глибоко схвилювала всіх воїнів Радянської Армії. «Якось я прочитав у газеті про те, — писав з фронту видатний казахський публіцист Б. Булкушев*, що казахи, б'ючись під Харковом, цілували визволену українську землю. Ми читали цю замітку з одним українцем. Ми обнялися з ним тоді, поцілувалися й заплакали, — ми, дорослі люди, воїни! Ворог ніколи б не примусив нас заплакати, як би він не знущався з нас. Але тепер ми плакали, зворушені цим великим виявом дружби народів, і ми поклялися один одному, як би тяжко нам не було, битися до кінця і перемогти»³¹. Великий казахський акин Джабул, якому повідомили про цю подію казахські воїни-фронтовики, писав:

«Горд я и счастлив тем, что казах,
Берег заветный вернул стране,
Пал на колени, целуя прах,
Пыль Украины, пишут мне...»

Назавжди уславив своє ім'я в бою за українське село Протопопівку Харківської області комісар 79-го полку Хабі Халіуллін. Виконуючи

²⁴ «Правда», 17 липня 1942 р.

²⁵ Казахстан в первый год Отечественной войны, Алма-Ата, 1943, стор. 31.

²⁶ Казахстан в период Великой Отечественной войны. Сб. документов, т. II, Алма-Ата, 1967, стор. 456.

²⁷ Г. Б. Сафинуллин. Дорогами побед, Казань, 1966, стор. 78.

²⁸ «Правда», 18 травня 1942 р.

²⁹ «Известия», 4 серпня 1942 р.

³⁰ «Комсомольская правда», 19 травня 1942 р.

* Баубек Булкушев загинув у бою на українській землі влітку 1944 р.

³¹ О. Малыбаев. Дружба, испытанная в боях за Родину, Алма-Ата, 1955, стор. 29.

наказ, бійці полку билися до останньої краплі крові. У жорстокому чотириденному бою загинув смертю хоробрих і комісар. Тепер над його могилою в селі Протопопівці стоїть обеліск. Український народ ніколи не забуде героїв, що віддали своє життя в боротьбі за його свободу і щастя³².

У складі радянських військ, що билися за визволення України, були 72-а, 73-я гвардійські, 8-а, 387-а стрілецькі дивізії. «Ми йдемо по лавах України...» — писала тоді газета 73-ї гвардійської дивізії, — Ми йдемо, Україно, визволяти твою зневажену й змучену землю»³³. В ім'я цієї мети казахстанці не шкодували сил і життя. За бойові подвиги орденами і медалями було нагороджено 6 181 бійця, командира й політпрацівника 72-ї та 73-ї гвардійських дивізій³⁴. Казахські дивізії брали участь у форсуванні р. Міус, у визволенні Донецька, Севастополя, Краснограда, Кіровограда, Ямполья, в форсуванні Десни, Дніпра, Прип'яті, у визволенні Києва та багатьох інших бойових операціях³⁵. Лише в боях за Дніпро Героями Радянського Союзу стали 96 воїнів 8-ї, 72-ї та 73-ї дивізій, у тому числі Абилай Алімбетов, Іскендер Даутов, Кашаган Жамангараєв, Курманбай Ірисбеков, Олександр Куниця, Володимир Бреусов, Акан Курманов, Джаппасбай Нурсейтов, Бейсен Онтаєв, Олександр Петров, Жолдас Сулейманов, Кенжебек Шакенов, Максим Собко, Семен Сидорков, Сади Шакіров та багато інших. Двічі Героями Радянського Союзу стали в боях за Україну казахстанці Сергій Луганський та Талгат Бегельдінов. Вічно пам'ятатимуть радянські люди героїчний подвиг українця Петра Ксенофонтівича Баяка та його друга казахстанця Абу Досмухаметова, які з гранатами в руках кинулися під ворожі танки і виконали наказ ціною свого життя³⁶. Тисячі синів і дочок казахського народу билися за визволення України в інших підрозділах Радянської Армії. Лише в складі військ І Українського фронту влітку 1944 р. перебували понад 2 000 воїнів-казахів, які найбільш відзначилися в боях³⁷.

Великий вклад у зміцнення дружби казахського та українського народів у роки війни внесли казахстанці, які брали участь у партизанському русі. Близько 650 казахів були в партизанських загонах С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, С. Ф. Малікова, О. М. Гребчака, М. І. Шукаєва. В партизанському загоні на Україні воював казахський поет Жумагаль Саїн, якого виходила після важкого поранення українська селянка з хутора Пшоничного Рубежанського району Луганської області Фросина Михайлівна Маслова. У своїх віршах казахський поет називав Україну своєю другою батьківщиною, а українську селянку — матір'ю. Назим Хікмет, знайомий з Ж. Саїном, писав про нього: «Цей казахський поет відразу ж став у моїх очах символом величезної дружби всіх народів

³² «Казахстанская правда», 28 серпня 1959 р.; «Казахстан в период Великой Отечественной войны», т. 1, Алма-Ата, 1964, стор. 191—192.

³³ «За нашу победу», 11 серпня 1943 р.

³⁴ Казахстан в период Великой Отечественной войны, т. 1, стор. 277; Архів Міністерства оборони СРСР, ф. 72, гв. сд., оп. 217830, спр. 1, арк. 32.

³⁵ П. С. Белан, В. К. Сидоров. Боевой путь 387-й стрелковой дивизии. — Известия АН Казахской ССР, серия истории, археологии и этнографии, вып. 3 (17), 1961, стор. 17—25; Г. М. Уткин. Штурм «Восточного вала», М., 1967, стор. 47, 49; От Волги до Праги, М., 1966, стор. 98, 136; К. Н. Стамбеков. Казахстанцы в боях за освобождение Украины в годы Великой Отечественной войны (1943—1944). Автореферат, Алма-Ата, 1966, стор. 25.

³⁶ Казахстан в период Великой Отечественной войны, т. 1, стор. 290.

³⁷ Ответное письмо казахскому народу от воинов-казахов I Украинского фронта, Алма-Ата, 1944, стор. 5.

Радянського Союзу»³⁸. Казахстанець Ажигалі Жумагалієв став одним з організаторів партизанського загону ім. Чапаєва³⁹, дружбу братніх народів зміцнили своїми подвигами відважні партизанські командири Касим Кайсенов, Єрназар Сексенбаєв, партизан-кулеметник Д. Байдаулетов і багато інших синів Казахстану⁴⁰.

Братерські почуття радянських народів у роки Великої Вітчизняної війни знаходили свій вияв у найрізноманітніших формах. У лютому 1944 р. в «Казахстанской правде» був надрукований лист воїна-фронтовика П. А. Семенка, який писав, що втратив зв'язок з своєю сім'єю, що залишилася на Україні, із своїми братами-фронтовиками і бажав одержати листа хоч від кого-небудь. У відповідь на прохання бійця з Казахстану на його адресу надійшло кілька тисяч листів і посилок⁴¹.

На честь визволення від фашистів Харкова казахстанці оголосили фронтовий тиждень, а на честь визволення Донбасу — фронтовий місячник⁴², під час якого середньодобовий видобуток вугілля збільшився на 1 600 т, а всього вугілля було видобуто на 50 000 т більше, ніж у попередній місяць⁴³.

У вересні — жовтні 1943 р. трудящі підприємств Актюбінська стали на вахту «За радянський Дніпропетровськ»⁴⁴, а на честь форсування Дніпра передові колективи виступили з пропозицією провести республіканський фронтовий місячник. ЦК КП Казахстану підтримав цю пропозицію⁴⁵.

У колгоспах Західноказахстанської та Актюбінської областей було проведено збір коштів на будівництво танкової колони «За Радянську Україну». Лише члени сільгоспартії «Ударник» Мартукського району Актюбінської області внесли 10 500 крб. У фонд будівництва колони надходили кошти з Алма-Ати, Джамбула⁴⁶.

В ході визволення України від окупантів трудящі Казахстану подавали дедалі більшу допомогу у відбудові її народного господарства. 20 листопада 1943 р. ЦК КП Казахстану прийняв спеціальну постанову «Про виділення верстатного устаткування для відбудови та ремонту зруйнованого обладнання підприємств Наркомчормету в Донбасі»⁴⁷. Був оголошений місячник по відправленню устаткування шахтам Донбасу. Для організації шефської допомоги за постановою бюро Карагандинського обкому КП Казахстану «Про встановлення шефства і подання практичної допомоги при відбудові народного господарства визволеним районам братньої Української республіки» від 28 жовтня 1943 р. було створено обласну комісію, а в колгоспах, радгоспах і на підприємствах — ініціативні групи⁴⁸. Взимку 1944 р. шахтарі Караганди направили в Донбас 11 вагонів гірничо-шахтного устаткування. В червні того ж року в донецьких шахтарів гостювала делегація гірників Караганди, що передала своїм колегам у подарунок — 15 вагонів устаткування⁴⁹. З метою подання допомоги Донбасу з підприємств Караганди туди було направлено 329 провідних спеціалістів вугільної та

³⁸ «Казахстанская правда», 8 вересня 1966 р.

³⁹ Партизаны-казахстанцы, Алма-Ата, 1965, стор. 33—35.

⁴⁰ Казахстан в период Великой Отечественной войны, т. I, стор. 295—296.

⁴¹ Письма с фронта, Алма-Ата, 1944, стор. 151—153.

⁴² «Казахстанская правда», 27 серпня 1943 р.

⁴³ «Казахстанская правда», 23 жовтня 1943 р.

⁴⁴ «Актюбинская правда», 9 жовтня 1943 р.

⁴⁵ «Социалистическая Караганда», 13 листопада 1943 р.

⁴⁶ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 7, од. зб. 1703, арк. 103—104.

⁴⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 515, арк. 122.

⁴⁸ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 7, од. зб. 882, арк. 7.

⁴⁹ «Правда Украины», 7 липня 1944 р.

металургійної промисловості, понад 100 партійних, радянських і господарських працівників, 900 вихованців шкіл ФЗН і ремісничих училищ⁵⁰. ЦК ЛКСМ Казахстану провів спеціальну мобілізацію комсомольців на роботу по відбудові Донбасу⁵¹.

Навесні 1943 р. у визволені району України з Казахстану було направлено близько 1000 трактористів, бригадирів і агрономів⁵².

Наприкінці 1943 р. за даними органів статуправління та Наркомзему Казахської РСР, в західних областях республіки налічувалось 19458 голів худоби з України (з урахуванням приплоду)⁵³. Колгоспники Казахстану передали тваринникам УРСР 35 тис. голів худоби у відмінному стані⁵⁴. Лише трудівники Осокарівського району Карагандинської області передали своїм українським братам 1000 голів великої рогатої худоби, 3000 овець і кіз, 1000 свиней⁵⁵.

Казахстанські медики передали українцям повне медичне й господарське устаткування для двох лікарень, трьох амбулаторій, дитячої консультації і 10 лікарських дільниць⁵⁶. Жінки Караганди та області зібрали 1 207 378 крб. на які в м. Чистякові було збудовано дитячий будинок⁵⁷.

Все це свідчить про зміцнення братерських уз великої дружби казахського та українського народів на фронті та в тилу під час Великої Вітчизняної війни. Безсмертним головним героєм цієї війни стала дружба сім'я народів СРСР. Їх братерський союз, що показав свою силу і життєздатність, став одним з найголовніших джерел перемоги над фашистськими загарбниками.

⁵⁰ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 7, од. зб. 1778, арк. 49—51; Д. Ш а й м у х а н о в. Комсомол Караганды в борьбе за уголь, Алма-Ата, 1958, стор. 34.

⁵¹ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 842, оп. 6, од. зб. 2187, арк. 192.

⁵² Там же, ф. 708, оп. 6, од. зб. 2069, арк. 90.

⁵³ ЦДІА КазРСР, ф. 1137, оп. 10, спр. 379, арк. 139; Казахстан в период Великой Отечественной войны, т. II, стор. 377; «Правда Украины», 2 липня 1944 р.

⁵⁴ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 6, од. зб. 2069, арк. 90.

⁵⁵ «Социалистическая Караганда», 2 листопада 1943 р.

⁵⁶ ПА Казфіліалу ІМЛ, ф. 708, оп. 6, од. зб. 2069, арк. 90.

⁵⁷ «Социалистическая Караганда», 11 вересня 1943 р.

А. В. КУДРИЦЬКИЙ

ТРУДОВА УКРАЇНСЬКА ЕМІГРАЦІЯ І ФРАНЦУЗЬКИЙ РУХ ОПОРУ

В антифашистській боротьбі, що розгорнулася на території європейських країн в роки другої світової війни, яскраво виявилась могутня сила міжнародної солідарності народів. Лише на території Франції в русі Опору брали участь представники 57 народів¹.

Значний інтерес в такому плані становить питання про місце в цій боротьбі на французькій землі української трудової еміграції — вихідців із Західної України та Буковини. Основна маса емігрантів виїздила з рідних країв ще в 20-х та на початку 30-х рр. у пошуках роботи і кращої долі. Інша частина рятувалася від переслідувань румунських та польських буржуазних урядів, під владою яких перебували ці землі. У Франції емігранти-українці осідали великими групами в промислових центрах, здебільшого в районах вугільної та гірничої промисловості Півночі, Сходу і Півдня. Постійне спілкування з французькими пролетарями, серед яких було багато членів ФКП, участь у спільних антиімперіалістичних виступах і демонстраціях та антифашистському русі в країні революціонізували українську трудову еміграцію. Багато українських робітників вступало до французької компартії. В 1936 р. чимало з них стали бійцями Інтернаціональних бригад в Іспанії.

У роки окупації Франції гітлерівськими загарбниками комуністи-українці склали ядро, навколо якого ще з 1942 р. розпочали гуртуватися їх земляки, що активно включалися у національно-визвольну боротьбу французького народу.

У північних районах країни, де найбільше концентрувалася трудова еміграція, наприкінці 1943 р. виникла антифашистська організація вихідців з України під назвою Український народний фронт (УНФ). В листопаді того ж року він звернувся з відозвою, в якій говорилося: «Українці!.. Ставайте до рядів боротьби за визволення Франції з-під гітлерівського ярма. Цей же ворог, який душить французький народ, нищить нашу Батьківщину, вбиває мільйони наших братів, сестер, наших дітей, інші мільйони насильно вивозить у неволю до Німеччини»². УНФ кликав українців-емігрантів усіма силами допомагати Радянському Союзові у відсічі фашистській навалі. «Наш обов'язок організуватися і бити ворога у Франції, помститися за нашу країну, за пролиту кров, за наших старих батьків і сестер, за весь наш народ»³.

Звернення викривало хижацькі плани німецько-фашистських загарбників щодо України, їх наміри перетворити її на німецьку колонію, а народ — на рабів. УНФ таврував зрадників, «яких Гітлер купив на іудині срібняки», висловлював тверду впевненість в остаточній поразці гітлерівської армії. Документ підкреслював, що населення західних областей, здійснивши свою віковичну мрію — возз'єднання з Радян-

¹ Gaston Laroche. On les nommait des etrangers. Les immigrés dans la Résistance, Paris, 1965, стор. 19.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 3, арк. 34. У цитатах збережено мову оригіналу.

³ Фонди Bibliothèque du documentation internationale contemporain, Paris.

ською Україною, визнало її суспільний устрій, який повністю відповідає його національним та соціальним інтересам і прагненням. У відозві писалося: «Є і буде тільки одна, велика і могутня, вільна і щаслива українська держава — Радянська Україна, з якою у 1939 р. святою волею народу об'єдналася навіки Західна Україна»⁴. Високо оцінюючи безсмертні подвиги радянських людей у боротьбі з фашизмом, відозва стверджувала, що «тільки народ, який до глибини серця полюбив свою країну і своє нове, вільне життя, може показати такі чудеса героїства, як Червона Армія, в рядах якої борються сили 40-мільйонного українського народу при боці синів великого російського народу та всіх радянських народів»⁵.

УНФ в цілому правильно оцінював міжнародну обстановку, що склалася в окупованих країнах у результаті перемог Радянської Армії: «Великі перемоги Червоної Армії, — писалося в одному з документів, — рух народів у всій Європі і дії союзних армій, все це наближує годину збройного повстання у Франції». В таких умовах Фронт висловлював впевненість, що українська еміграція виконає своє завдання так, як колись у республіканській Іспанії, «висилаючи сотки українських борців до славних міжнародних бригад». Обов'язок антифашистів — ширше включатися до Опору, подаватися до партизанських загонів⁶.

Боротьба проти окупантів вимагала значних коштів для придбання одягу, продуктів харчування для підтримки сиріт і вдів. УНФ доклав багато зусиль до справи збирання матеріальних цінностей у фонд визвольної армії французького народу. Керівництво Фронту закликала всіх патріотів «йти з вірою у перемогу від української хати до хати... переконувати отуманених, будити заспаних, гнати і бити зрадників...»⁷.

Значну роботу по згуртуванню сил української еміграції проводив підпільний друкований орган УНФ бюлетень-газета «Батьківщина», що видавалася в Парижі. В статті «Через боротьбу до вільної Батьківщини» вона закликала емігрантів «тут, у Франції, пліч-о-пліч з французьким народом прискорити годину визволення України». Відбиваючи прагнення трудящих українців якнайшвидше повернутися на свою землю, газета писала, що саме завдяки перемогам Радянської Армії стала «недалекою та година, коли всі зможуть повернутися до нашої чудової країни і почати нове, вільне щасливе життя»⁸.

У цьому органі критикувалась вичікувальна позиція тих емігрантів, які ще стояли осторонь руху Опору. Їм пропонували включитися у боротьбу сьогодні, не відкладаючи на завтра: поширювати підпільну пресу, переховувати патріотів, що зазнавали переслідувань гестапо, збирати кошти у фонд Опору, ставати на шлях саботажу, йти в партизани, бо потім «ніяка вода не змие сорому і ганьби з чола тих, які придивлялися до боротьби з закладеними руками»⁹.

На сторінках своєї газети УНФ активно викривав прислужників імперіалізму, які запродали інтереси українського народу. Так, у статті «Лакеї чужих панів» засуджувались ті, хто, жонглюючи пустими словами про «самостійність», на ділі ненавидів український народ, намагався віддати Україну в ярмо чужоземним імперіалістам. Газета доводила, що самостійність «різних Скоропадських, Петрушевичів, Назаруків, різних Коновальців, Капустянських, Шаповалів... це була са-

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 3, арк. 34.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 3, арк. 34.

⁸ Там же, арк. 86.

⁹ Там же, арк. 87.

мостійність грабування українського народу з допомогою імперіалістичних держав»¹⁰.

У статті «Щезли на все панські мрії» було підкреслено вирішальну роль перемог Збройних Сил СРСР, у рядах яких бились сини України і зроблено висновок, що тільки у братнім союзі з великим російським народом та всіма іншими радянськими республіками Україна може «вибороти і захистити свою свободу і незалежність»¹¹. Завдяки перемогам Червоної Армії, з гордістю писала газета, усі поневолені нації скоро здобудуть волю. Український народ може пишатися, що він «у цій війні між свободою і рабством, завдяки союзу з великим героїським російським народом іде у перших рядах передової людськості». Орган УНФ агітував українських трудящих у Франції посилити саботаж, а молодь вступати до партизанських загонів. «До свободи веде тільки боротьба,— писала «Батьківщина».— Тільки боротьбою належить ушанувати пам'ять полеглих червоноармійців, які віддали своє життя, щоб жила вільна Україна». Газета закликала емігрантів бути гідними синами своєї Вітчизни і братися до зброї, високо піднести прапор боротьби проти гітлерівського окупанта»¹².

Українські трудящі взяли активну участь у французькому Опорі. В невеликому шахтарському містечку Естевіль (департамент Па-де-Кале) ще в перший рік окупації Франції, незважаючи на посилені гітлерівські патрулі, не раз з'являлись антифашистські листівки та написи. На честь 23-ї річниці Жовтневої революції в місті замайорів червоний прапор, на стінах та парканах впадали в око лозунги «Смерть фашизму!», «Хай живе Комуністична партія Франції і Комуністична партія Радянського Союзу!» Це була справа підпільної організації, якою керував шахтар-емігрант з Львівщини Микола Сех.

Великих збитків завдавали підпільники окупантам на шахтах. Вони псували машини, видавали на-гора породу замість вугілля тощо. Дружина М. Сеха — Марія, його землячка, належала до спілки жінок-емігранток департаменту Па-де-Кале, до складу якої входили українки, білоруски, чешки, польки. Члени спілки розповсюджували листівки, підпільну літературу, подавали допомогу партизанам, переховували їх тощо¹³.

У тому ж департаменті в м. Барла існував табір для радянських військовополонених. За ініціативою львів'янина Дмитра Колапуня та його сина Мар'яна українські емігранти почали збір коштів та необхідних речей, які вони згодом передавали в'язням. Квартира українця стала підпільною явкою. З ним підтримував зв'язок керівник однієї з радянських партизанських груп, що діяла в даній місцевості, колишній військовополонений Олександр Іванович Люшин з Одеської області. У львів'янина часто переховувались радянські полонені-втікачі¹⁴.

В департаменті Нор у русі Опору брала активну участь родина шахтаря Франца Тимофійовича Шиманського з Тернопільщини. Ще в 1933 р. галичанин стає членом Французької компартії. Під час окупації Франції в антифашистську боротьбу включилася вся сім'я гірника. Його дружина Софія Семенівна, також комуністка, була секретарем підпільного комітету УНФ. Вона організувала широку допомогу радянським партизанам у Франції, за що її називали партизанською матір'ю. Борцям проти фашистів допомагали також молодші Шиман-

¹⁰ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 553, оп. 1, од. зб. 3, арк. 86.

¹¹ Там же, арк. 87.

¹² Там же, арк. 86, 87.

¹³ «Вільна Україна», 7 листопада 1964 р.

¹⁴ Там же.

ські — комсомольці, дочка Роза і син Казімір¹⁵. На квартиру гірника часто приходили зв'язкові від радянських груп і французьких загонів Опору, що діяли на території департаменту. Там переховувалися зброя, одяг, медикаменти, знаходили притулок поранені партизани. На конспіративній квартирі Шиманського збиралися наради керівників радянських партизанських загонів департаментів Нор і Па-де-Кале. Тут не раз бували герой французького Опору В. Порик, його земляки-побратими — командир загону «Щорс» Й. Калиниченко, керівники груп Д. Рудківський, Ю. Бойко та ін*.

Вірні ідеям пролетарського інтернаціоналізму робітники-українці спільно з французькими патріотами, не шкодуючи свого життя, боролися за знищення фашизму, за визволення Франції.

В м. Шамбон-Фіжеролі, поблизу Ліона (департамент Луара) активним учасником підпілля був член ФКП, інтербригадivecь, український робітник Микола Терешко. На його квартирі містилася нелегальна друкарня. Жителі міста часто знаходили листівки, що починалися словами «Смерть німецьким загарбникам!» Їх допомагала розповсюджувати дружина М. Терешка Катерина (підпільне ім'я — Ольга). Згодом до цієї роботи підключилась українка з Прикарпаття Дора Корінь. Регулярно ці жінки-патріотки, ризикуючи життям, перевозили з Ліона в Шамбон зброю, папір для друкарні. Згодом М. Терешко очолив партизанську групу, що діяла в районі Сент-Етьєна. Загін одержував завдання від французького партизанського штабу на півдні країни, членом якого був Іван Ілляшевич з Львівщини. За наказом підпілля група М. Терешка виконала ряд великих диверсій. В одній з бойових операцій командир її загинув. Пізніше його було поховано у містечку Рікамарі і на могилі встановлено меморіальну плиту. Шануючи пам'ять героя його побратими написали: «...нашому дорогому товаришу, лейтенанту Терешку Миколі, який загинув за Францію і за свою Батьківщину!»¹⁶

Незабаром, під час чергового рейсу за підпільною літературою була заарештована й Катерина Терешко. Катам не вдалося примусити заговорити мужню жінку. У характеристиці, виданій українці французькою організацією Опору, зазначено: «Як зв'язкова, вона знала багатьох підпільників. Якби не витримала катувань, — сотні товаришів загинули б...»¹⁷ В бою біля села Аляверсан українські макі з групи М. Терешка втратили ще одного земляка — Теодора Лопушанського (з м. Гвоздиці на Львівщині). Він потрапив у полон до гестапівців і був страчений 20 червня 1944 р.¹⁸

У м. Вільфранш і донині пам'ятають сім'ю антифашистів з Тернопільщини — Шептицьких. У 1941 р. главу родини Панаса Денисовича, члена ФКП з 1934 р. фашисти закатували у концтаборі Верне. Партизаном став і його син Іван. Він брав участь у диверсіях на військовому заводі Вільфранша, що виробляв зенітні артилерійські установки, та в знищенні мосту через р. Сун. Під його керівництвом партизани здійснили напад на штаб-квартиру гестапо міста. В цій операції месники знищили шість гітлерівських офіцерів, спалили приміщення та здобули важливі документи: списки таємної агентури та партизанських сімей і осіб, запідозрених у приналежності до ФКП. Партизанською зв'язковою

¹⁵ «Вечірній Київ», 31 жовтня 1963 р.

* Див. «Український історичний журнал», 1967, № 6, стор. 11—19.

¹⁶ «Вільна Україна», 3, 7, 15 квітня 1964 р.

¹⁷ «Вільна Україна», 28 червня 1964 р.

¹⁸ «Вільна Україна», 15 квітня 1964 р.

і розвідницею була Ганна Шептицька (Анет), член ФКП. Патріотам допомагала мати Івана та Ганни, Марія Карпівна¹⁹.

Активними діячами французького Опору стали також українські емігранти-комуністи Борис Красницький з Дрогобича, уродженці Львівщини Йосип Спанчак, Петро Буцко, Степан Михайлюк, подружжя Ганна і Юрій Поповичі, Дмитро Проць, Андрій Сліпко, Іван Вітик та ін.²⁰

Відзначилися українці й в партизанському русі Центральної Франції. На початку 1944 р. у батальйоні «Бальтазар» розпочав свій бойовий шлях Михайло Євдокимович Хандогін, родом з Чернігівщини. Він очолив інтернаціональну диверсійну групу в районі м. Денсюр-Орон. У березні 1944 р. вона зросла за рахунок радянських громадян, що втекли з табору в місті Монлюсон²¹. 6 червня 1944 р. підрозділ М. Хандогіна визволив від петенівців м. Сент-Аман. Але через кілька днів після тяжкого бою з каральним німецьким батальйоном, партизани відступили в департамент Крез. Тут загін М. Хандогіна з'єднався з місцевими партизанами і брав участь у визволенні головного міста департаменту — Гере, а також міст Бурганефа, Сардона та ін.²²

Згодом у партизанському полку, очолюваному французьким комуністом підполковником Юбером, М. Хандогін командував першою ротою, а другою — його брат Леонід Хандогін, який боровся в рядах Опору з 1943 р. У липні 1944 р. під командою Л. Хандогіна партизани захопили пороховий завод біля м. Буржа. Макі здобули значну кількість вибухівки і протитанкових мін. Через кілька днів бійці Л. Хандогіна на дорозі Бурж-Сан-Флоран знищили німецького генерала, а також 35 гітлерівців з його ескорту²³. У серпні 1944 р. М. Хандогін очолив розвідувально-диверсійний підрозділ у складі з'єднання француза А. Льонея. На бойовому рахунку чернігівця — зруйновані залізничні мости на лініях Сент-Аман — Шаратон та Бурж — Невер, пущені під укіс бронепоезд і кілька ешелонів, багато військових автомобілів. Леонід та Михайло Хандогін брали участь у визволенні від фашистів м. Шатомейяна, Ліньєра, Кюлана, Буржа та ін. За бойові заслуги французьке командування нагородило братів-українців орденами «Військовий хрест з відзнакою»²⁴.

На вулицях окупованого Парижа часто можна було бачити струнку молоду жінку, що вела за руку дитину. Вона поспішала на приміські поїзди, а незабаром поверталась назад. Це була українка Олександра Петрівна Тарасенко-Клименюк (родом з м. Куп'янська на Харківщині), член бойової секції ФКП — «Союзу російських патріотів». Протягом 1943—1944 рр. вона за дорученням підпільного центру доставляла восківки для чергового номера нелегальної газети, розповсюджувала і перевозила антифашистську пресу. Активно боровся з гітлерівцями і її чоловік Георгій Герасимович Клименюк, член ФКП з 1926 р. У 1939 р. він потрапив до гестапівських катівень у Німеччині. Там, після втечі, українець став членом берлінського комуністичного підпілля. У 1943 р. Г. Клименюк пробрався в Париж і тут включився в антифашистську діяльність «Союзу російських патріотів»²⁵.

¹⁹ «Будівник комунізму», 21, 28 серпня; 4 вересня 1965 р.; «Вільна Україна», 18 червня 1964 р.

²⁰ «Вільна Україна», 15 квітня; 18 і 28 червня; 7 листопада 1964 р.; 7 і 27 лютого 1965 р.; 10 січня 1967 р.

²¹ «Радянська Україна», 1 квітня 1960 р.

²² З листа М. Є. Хандогіна автору від 24 вересня 1966 р.

²³ Там же.

²⁴ «Деснянська правда», 1 травня 1966 р.

²⁵ «Известия», 24 червня 1966 р.; О чем не говорилось в сводках, М., 1962, стор. 445; «Труд», 16 серпня 1966 р.

У складі цієї бойової організації діяло чимало вихідців з України. Головою Союзу був Георгій Шибанов — уродженець м. Миколаєва, зв'язковим — Михайло Гафт з Конотопа *, уповноваженим «Союзу» на сході Франції — комуніст Іван Троян, родом з Донбасу. Він подавав велику практичну допомогу радянському партизанському штабу в Нансі. В червні 1944 р. І. Троян загинув у гестапо м. Тіля. Посмертно Радянський уряд нагородив його орденом Вітчизняної війни²⁶. «Союз російських патріотів» мав широку сітку периферійних організацій. Так, у передмісті Парижа Пті Клармар групою у 40 підпільників керував Євген Нестеренко з Дніпропетровщини, підпілля в м. Левалуа очолили його земляк Іван Заграницкий і Петро Ромашко з Кривого Рога²⁷.

Українські робітники-емігранти активно боролися з фашизмом також на південному заході Франції. Чимало галичан працювало на шахтах у районі Альбі-Кармо поблизу від Тулузи. Тут членом місцевого підпілля був шахтар-комуніст Петро Григорович Дячук (підпільне ім'я — Степан Мартинюк), вихідець з Пустомитівського району на Львівщині. Працюючи в забої поряд з полоненими радянськими громадянами, він навесні 1944 р. вивів підземними лабіринтами до 40 в'язнів, які влилися в загін макі, очолюваний комуністом Морісом. П. Дячук керував диверсійною групою, куди входили, крім французів, його земляки. Підрозділ львів'янина проводив розвідку, бився з карателями у відкритих боях, здійснив серію великих диверсій. Месники зруйнували кілька важливих шляхових тунелів, пустили під укіс ряд військових ешелонів окупантів, паралізували роботу копалень «Тронка», «Гранатіна», «Санта-Марія», «Бордон». Влітку 1944 р. П. Дячук організував нову масову втечу радянських полонених²⁸.

Поступово підрозділ Моріса розгорнувся в інтернаціональний батальйон, основою якого став українсько-польський загін, створений у 1943 р. з шахтарів-емігрантів. Командував ним Іван Попик з Закарпаття. Після його загибелі в бою з карателями під селом Жуковіль командиром став львів'янин Микола Анкутович. Підрозділ брав участь у визволенні міст Кармо, Альбі, Кастро, Тулузи та інших населених пунктів. Партизани взяли в полон до 7 тис. фашистських солдатів та офіцерів. Батальйон увесь час поповнювався за рахунок визволених радянських полонених і згодом був переформований у радянський партизанський полк. Згодом до нього приєдналися ще кілька загонів емігрантів. Усі бійці-українці були зведені в одну роту 2-го батальйону²⁹.

Сотні українців, що їхали на заробітки у Францію з панської Польщі або боярської Румунії, реєструвалися французькими органами влади як громадяни цих країн, тобто поляки і румуни. Після воз'єднання західноукраїнських земель і Буковини в 1939—1940 рр. у єдиній Українській Радянській державі маси трудящих емігрантів виявили бажання повернутися на Батьківщину. Багатьом з них були вручені радянські паспорти, але війна Німеччини з Францією, а потім напад гітлерівців

* Обидва зараз проживають в СРСР, зокрема Г. Шибанов — в Кіровоградській області.

²⁶ «Вопросы истории», 1966, № 11, стор. 151—152: «Правда», 19 листопада 1965 р.

²⁷ За свідченням Г. В. Шибанова; О чем не говорилось в сводках, стор. 447. П. Ромашко проживає зараз на Україні. Документи про його діяльність зберігаються в Дніпропетровському історичному музеї.

²⁸ «Вільна Україна», 4 квітня 1965 р.

²⁹ З листів П. Г. Дячука автору від 19 і 27 грудня 1966 р., а також з листів від 25 липня 1965 р. двох бійців 2-го радянського полку Зунума Джаманкулова і Ахмета Бектаєва, які вони надіслали київському кінодраматургу Б. М. Колодному (зберігаються в останнього).

на Радянський Союз перешкодили їм виїхати до СРСР. Після окупації Франції фашистськими військами вони стали до лав руху Опору.

Відомим борцем-антифашистом був українець Йосип Кліщ з села Клішківці Хотинського району Чернівецької області. В хотинській гімназії в 1928—1929 рр. Й. Кліщ брав участь у роботі підпільної молодіжної організації «Червоний учень», а згодом у румунському комсомолі. У 1935—1937 рр. він — тоді студент-математик Бухарестського університету — вступив до Компартії Румунії, працював одним з керівників Хотинського підпілля. Румунська сігуранца натрапила на слід підпільника. Й. Кліщ змушений був емігрувати до Франції. Тут він стає членом ФКП³⁰.

Після возз'єднання Буковини з Радянською Україною Й. Кліщ прагне повернутися на Батьківщину. В квітні 1941 р. він отримав радянський паспорт, але німецькі власті в Парижі чинили всілякі перешкоди його виїзду. Через два місяці гітлерівці напали на СРСР. Й. Кліщ зразу ж включився в партизанську боротьбу з окупантами. За рішенням ФКП він очолив загін (згодом названий «Сталінград»), який входив до інтернаціонального з'єднання. Зруйновані мости, пущені під укис ешелони, десятки знищених загарбників — ось бойовий рахунок групи українця. Й. Кліщ (відомий ще під ім'ям Альбера) виявив неабиякі організаційські й військові здібності. Яскравою сторінкою французького Опору стала блискуче проведена ним у січні 1943 р. операція по знищенню нацистського санаторію для командного складу СС та гітлерівських офіцерів, які «відзначилися» на східному фронті. Зимової ночі в центрі окупованої столиці Франції, на вулиці, що охоронялась посиленою вартою, партизани, переодягнуті в есесівську форму, провели несподівану і рішучу атаку. Десятки фашистських катів знайшли тут свою могилу³¹.

Ось декілька фактів про діяльність групи Й. Кліща із звітів паризького штабу Опору за квітень — червень 1943 р.: 15 квітня на околиці Парижа Лаваллуа підірвано склад боеприпасів і знищено 47 гітлерівців. 7 травня. На околиці Парижа виведено з ладу лінію високої напруги — зупинився ряд заводів. 10 травня. Біля театру Одеон партизани закидали гранатами групу есесівців. 22 травня. На бульварі Де-Лінне атакували німецьку машину. 5 червня. О 5-й годині дня на Італійському бульварі вбито полковника вермахту. 15 червня. О 6-й годині вечора біля церкви д'Отейм атаковано гітлерівський вантажний автомобіль з військовослужбовцями — 30 фашистів забито і поранено. 23 червня. Страчено зрадника — інформатора гестапо³².

2 липня 1943 р. у робітничому передмісті Парижа Кліші загін Й. Кліща атакував госпіталь Беожон, де гітлерівці тримали велику групу французьких робітників, засуджених до страти. Операція пройшла успішно. Але на допомогу есесівській варті, що охороняла приречених, прибуло понад 100 німецьких гренадерів. Зав'язався нерівний бій. Альбер був поранений і не міг сам пересуватися. Наказавши товаришам відходити, він продовжував відстрілюватися з підвалу одного з будинків. Цей бій увійшов в історію Опору під назвою «один проти ста». У Й. Кліща була протитанкова граната і 8 патронів у револьвері. 50 гітлерівців зразу йшли в першу атаку, щоб захопити його живим. Гранатою партизан знищив 6 фашистів. Ще сім нацистських солдатів полягли від влучних пострілів з револьвера. Восьму кулю Альбер залишив для себе.

³⁰ «Зміна», 1962, № 11, стор. 7; «Молодь України», 11 серпня 1953 р.; Gaston Lagache. Назв. праця, стор. 95.

³¹ «Cahiers Internationaux de la Résistance», 1960, № 4, стор. 12.

³² «Радянська Буковина», 23 березня 1963 р., 11 вересня 1966 р.; «Літературна Україна», 17 лютого 1967 р.

7 липня 1945 р. в м. Кліші, на одному з будинків вулиці Абревуар, де загинув лейтенант Французьких Внутрішніх Сил, українець Й. Кліш, було встановлено мармурову плиту з написом: «Тут у 1943 році в боях з німецькими фашистами героїчно загинув комуніст Йосип Кліш»³³.

Героїчний шлях пройшла і дружина мужнього бійця Опору, його землячка, Генрієтта Товаровська (підпільне ім'я — П'єретт). Вона була зв'язковою, носила партизанам вибухівку, патрони, гранати, зброю. 9 квітня 1944 р. її заарештувало гестапо. Після 5 місяців тортур у тюрмах Рокьєтт і Френсе кати стратили її в Освенцімі 4 серпня 1944 р.³⁴

Українська трудова еміграція брала активну участь у битві за визволення столиці Франції, що почалася в серпні 1944 р. Разом з італійським, польським, іспанським, чехословацьким антифашистськими національними комітетами і «Союзом російських патріотів» Український народний фронт підписав «Заклик до іммігрантів». У відповідь на це трудящі ставали до зброї, створювали і зміцнювали національні загони в складі Французьких Внутрішніх Сил у районах зосередження іммігрантів, викривали і заарештовували зрадників, не пропускали німецьких солдатів на фронт³⁵.

Після визволення Франції з-під гітлерівського ярма УНФ вийшов з підпілля. Він доклав багато зусиль до об'єднання всіх прогресивних груп українських трударів-емігрантів. Створено було ЦК УНФ, головою якого обрали В. Я. Лозового, члена ФКП з 1933 р. Організаційною одиницею фронту стали філії, яких налічувалося по всій Франції 66 з кількістю членів понад 9 тис. Вищим органом вважалися збори представників філій. 3 грудня 1945 р. УНФ замість бюлетеня «Батьківщина» почав видавати газету під тією ж назвою. До складу її редколегії входили В. Лозовий, М. Гвоздецький, М. Мамрич, І. Кушнір та ін.³⁶

Український народний фронт та його друкований орган провели значну організаційну роботу в справі повернення української трудової еміграції з Франції на Україну. Протягом 1945—1947 рр. в УРСР виїхало понад 29 тис. українських трударів³⁷.

Таким чином, переважна більшість трудящих українців у Франції брала активну участь в антифашистському русі Опору, що розгорнувся на території країни. Кращі представники еміграції очолювали інтернаціональні партизанські підрозділи, провели сотні операцій і диверсій проти окупантів. Тому ці бойові заслуги українців, які після війни в основному повернулися на рідну землю, є невід'ємною частиною великого внеску трудящих Радянської України у спільну боротьбу народів світу проти фашизму.

³³ Gaston Laroche. Назв. праця, стор. 96, 97, 331.

³⁴ «Робітнича газета», 13 листопада 1966 р.; «Радянська Буковина», 11 вересня 1966 р.

³⁵ Фонди Bibliothèque du documentation internationale contemporain, Paris.

³⁶ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР; запис бесіди журналіста В. Ю. Твердохліба з В. Я. Лозовим; з листа М. М. Мамрича автору від 12 березня і 14 квітня 1967 р.

³⁷ Рукописний фонд Інституту історії АН УРСР.

ЮЛІАН ТОБІАШ

ВАСИЛЬ ВОЙЧЕНКО — ПАРТИЗАНСЬКИЙ КОМАНДИР У ПОЛЬЩІ

В період другої світової війни у польських партизанських загонах боролосся чимало радянських громадян. Здебільшого це були військовополонені, що втекли з німецьких таборів і знайшли шлях у партизанські загони з допомогою місцевого населення. Деякі з цих борців ставали на чолі загонів, усі вони користувалися повагою своїх товаришів, мали великий авторитет.

Одним з найвідоміших партизанських керівників, що діяли на території Польщі в 1941—1944 рр., був українець Василь Войченко. В історію визвольної війни польського народу проти гітлерівських загарбників він увійшов як один з найактивніших організаторів партизанської боротьби.

Василь Петрович Войченко народився 16 березня 1921 р. в селі Кашиновці Оренбурзької губернії. В 1937 р. став членом ВЛКСМ, у 1938 р. пішов у Червону Армію, в 1939 р. закінчив військово-льотне училище, одержавши військове звання молодшого лейтенанта, брав участь у радянсько-фінляндській війні. В момент нападу гітлерівських військ на Радянський Союз В. Войченко служив на західному кордоні СРСР у 49 авіаційному полку. 25 червня 1941 р. він був тяжко поранений і потрапив у полон¹.

В листопаді того ж року В. Войченку вдалося втекти з фашистського табору, розміщеного в Келецькому воєводстві. Він приєднався до групи радянських громадян-втікачів з німецьких таборів, що налічувала разом з ним 7 чоловік. Група мала зброю — 5 гвинтівок і 4 пістолета². У тому районі діяло тоді вже чимало підпільних організацій зокрема «Робітниче-селянське об'єднання», очолюване Й. Ярошем.

Тимчасом умов для розгортання активного масового партизанського руху на Келеччині ще не було. Група В. Войченка переживала організаційний період. Про дії загону в той період відомо небагато.

На початку 1942 р. загін Войченка зробив спробу перебазуватися в Люблінське воєводство. По дорозі на схід сталися дві сутички з німцями, під час яких було вбито 3 жандарми; кілька фашистів було поранено. Партизани втрат не мали³.

Влітку 1942 р. група В. Войченка повернулася в Келецьке воєводство, де на початку 1943 р. приєдналася до загону ім. Маріана Лянгевича, що входив до складу Гвардії Людової. Загін налічував близько 40 чоловік і діяв у районі Опатова, Келець, Сандомира. Зокрема в день 1 Травня загін ім. Маріана Лянгевича, очолюваний В. Войченком (який дістав підпільне ім'я «Сашко») у взаємодії з загonom ім. Бартоша Глозацького зруйнував залізничну станцію Кунув. На зворотному шляху партизани влаштували серед населення кілька першотравневих мітингів, розповсюдили багато листівок і газет.

З метою знищення партизанів німецьке командування направило кілька сотень карателів, які оточили загони в районі м. Єленя Гура. Вміло використовуючи сприятливі умови місцевості, партизани організу-

¹ Materiały. Dokumenty Wojskowego Instytutu Historycznego (далі — MDWiH), sygnatura III/64/49.

² B. Hillebrandt. Partyzantka na Kieleczyźnie, Warszawa, 1967, стр. 52.

³ Saszka. «Za Wolność i Lud», 1960, № 12.

вали ефективну оборону. Ось як описує ці події колишній їх учасник Генрик Половняк: «9 червня 1943 р. нас атакував німецький каральний загін. Гітлерівці гнали перед собою селян з навколишніх сіл. Наказ «Сашка» був коротким: підпустити німців якнайближче і відкрити прицільний вогонь по німецьким солдатам... Стало в пригоді наполегливе бойове навчання, організоване «Сашком» у лісі. Партизани стріляли влучно. Не загинув жоден селянин, гнаний німцями перед собою. Після бою, що тривав протягом усього дня, атаку німців було відбито і вороги відступили»⁴.

Щоб уникнути переслідувань карателів, загін «Сашка» перейшов у Сandomірський повіт, але там, у районі села Янішув натрапив на польську націоналістичну банду «Народових Сил Збройних» під командуванням «Зуба», яка спробувала роззброїти партизанів. У сутичці з бандитами В. Войченко був поранений. Загін повернувся в Келецьке воеводство⁵, і в серпні 1943 р., діставши назву «Сокіл», знову приєднався до підрозділів Гвардії Людової⁶.

23 вересня загін «Сокіл» у взаємодії з загonom ім. Совінського пустив під укiс ворожий військовий ешелон, 5 і 6 жовтня партизани «Сокола» роззброїли в маєтках Пшеводи та Бугай дві німецькі охоронні групи і захопили 7 гвинтівок, 3 пістолети, 17 гранат та інше спорядження. На той час до складу загону Войченка входив 31 партизан. Бійці мали на озброєнні 2 ручних кулемети, 1 автомат, 8 пістолетів і гранати⁷.

22 жовтня в районі села Зохцін партизани були зненацька атаковані загonom жандармерії, підсиленим бронеавтомобілями. Месники не розгубилися, відкинули ворога і, вміло користуючись місцевістю, відійшли в ліс. Під час бою німці втратили 7 солдатів убитими і 4 пораненими. В числі убитих був і шеф гестапо в Опатові — Донат, який командував карателями. Партизани втратили одного бійця⁸.

Німецьке командування докладало великих зусиль, щоб знищити загін «Сокіл». 23 листопада 1943 р. в лісництві Малахув (Келецьке воеводство) партизанів оточили близько 500 карателів. У нерівному бою 17 партизанів загинуло, а 2 тяжко поранених були захоплені в полон. Фашисти втратили 30 вбитих; близько 70 гітлерівців було поранено, але загін «Сокіл» перестав існувати. В. Войченко був у цей час хворий і не зміг взяти участі в бою⁹.

У листопаді «Сашко» був призначений оперативним офіцером штабу VII округу Армії Людової і продовжував брати участь у бойових операціях, зокрема в нападі на пост охорони в Бодзехові¹⁰.

На початку 1944 р. В. Войченко брав участь у врегулюванні відносин між деякими частинами Армії Людової та Армії Крайової¹¹. В середині березня командування Армії Людової призначило Василя Войченка командиром батальйону, утвореного з трьох партизанських загонів Армії Людової, що об'єдналися з метою боротьби із зграями НСЗ¹².

Німецько-фашистські окупанти призначили за голову партизанського ватажка велику нагороду, влаштовували численні засади на нього, але всі ці заходи були безрезультатними. «Сашка» знали майже всі

⁴ H. Polowniak. O Sasze Wojcence. У книзі Byli z nami, Warszawa, 1966, стор. 349.

⁵ Centralne Archiwum Wojskowe, sygnatura 191/62/53, стор. 160.

⁶ MDWiH, sygnatura III/19/40, стор. 69.

⁷ B. Hillebrandt. Назв. праця, стор. 149.

⁸ I. Garas. Oddziały Gwardii Ludowej i Armii Ludowej 1942—1945, Warszawa, 1962, стор. 217—218.

⁹ Komunikaty Dowództwa Głównego GL i AL, Warszawa, 1961, стор. 192.

¹⁰ Archiwum Zakładu Historii Partii (Далі — AZHP), sygnatura 192/III-2/15.

¹¹ B. Hillebrandt. Назв. праця, стор. 250.

¹² «Panorama Pólnocy», 1964, № 16, 17.

жителі в районі Свентокшиських гір; там співали навіть пісню «...про сашківців відважних, їх працю поважну, що свободу нам принесе»¹³. Новим проявом визнання військової майстерності й політичної зрілості В. Войченка було присвоєння йому звання поручика, а в березні 1944 р. — капітана Гвардії Людової.

Однією з найвизначніших бойових операцій, проведених підрозділами Армії Людової навесні 1944 р., було захоплення в ніч з 16 на 17 травня міста Ілжі. В операції, якою командував В. Войченко, взяли участь три партизанських загони і загін радянських десантників «Альоша»¹⁴.

У червні 1944 р. загін під командуванням В. Войченка, форсувавши Віслу, приєднався на півночі Люблінського воеводства до підрозділів Оперативного центру «Галицького», очолюваного українцем підполковником Валентином Пелихом. Начальником штабу Центру теж був українець майор Віктор Маланін. Центр призначив В. Войченка командиром радянської розвідницько-диверсійної групи. Тимчасом фашисти намагалися покінчити з партизанським рухом, активізувавши каральні експедиції. В цих умовах на початку липня група В. Войченка разом з іншими підрозділами Центру повинна була забезпечити прийом і відправлення літака, що мав доставити в Москву делегатів Крайової Ради Народової. Незважаючи на складні обставини, операцію провели успішно.

Незабаром група партизанів під командуванням «Сашка» перейшла на територію Білорусії в район Кобрина, звідки наприкінці серпня 1944 р. була перекинута літаком знов у Келецьке воеводство, де, разом з іншими групами, діяла в районі міст Островця, Опатова та Ілжі.

У вересні—жовтні 1944 р. обстановка ускладнилася. У районі дій партизанів базувалися фронтові дивізії гітлерівців, які проводили активні каральні заходи. Загін В. Войченка, що нараховував тоді близько 30 чоловік, був одним з небагатьох, які залишилися в районі попереднього розташування. За цей час партизани провели ряд вдалих бойових розвідувальних операцій, зокрема передали по радіо важливі відомості про розташування гітлерівських частин. Але кільце фашистських карателів звужувалося. 7 грудня 1944 р. загін «Сашка» був оточений гітлерівцями в районі села Мазяже. Під час нерівного бою загинув командир Василь Войченко. Кількома днями пізніше загинув його заступник Михайло Чепуткін. Загоном став командувати старшина А. Гоненко, але й він був тяжко поранений фашистами 1 січня 1945 р. Загін змушений був припинити бойові дії. Велику допомогу бійцям загону в цей період подали місцеві жителі, які переховували поранених, зброю, апаратуру. Так, наприклад, радистку Віру Григор'єву сховала в себе родина селянина Голода. Кілька родин по черзі переховували пораненого А. Гоненка. 17 січня 1945 р. група під його командуванням влилася до складу підрозділів Радянської Армії¹⁵.

Василь Войченко не дожив до закінчення війни, але його бойові діла були великим вкладом у перемогу над гітлерівським фашизмом. Ім'я партизанського командира «Сашка» стало символом польсько-радянської дружби та братерства.

В 1964 р. капітан Армії Людової українець Василь Войченко був посмертно нагороджений однією з найвищих нагород Польської Народної Республіки — Хрестом Грюнвальда III ступеня. В пам'ять про героя партизанського руху ім'я В. Войченка присвоєне одному з підрозділів Війська Польського.

¹³ Adam Bakalarczyk. *Leśne Boje*, Warszawa, 1961, стр. 160.

¹⁴ AZHP, sygnatura 192/III-2/22.

¹⁵ MDWJH, sygnatura III/64/19.

Повідомлення

Я. С. КАЛАКУРА

З ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ ПО РОЗГОРТАННЮ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЗМАГАННЯ В 1959—1965 рр.*

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила безмежний простір для розвитку творчої ініціативи народних мас, які вийшли на таку арену, де, як зазначав В. І. Ленін, «можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹. Разом з соціалістичним ладом народилося трудове змагання мас, в якому Комуністична партія, В. І. Ленін побачили могутній метод будівництва нового суспільства. Володимир Ілліч науково обгрунтував суть соціалістичного змагання. Особливу увагу привертає стаття «Як організувати змагання?». В ній визначені завдання практичної організації змагання на соціалістичних засадах у країні, де влада у руках пролетаріату. Виходячи з того, що «організація змагання повинна зайняти визначне місце серед завдань Радянської влади в економічній галузі»², Володимир Ілліч з'ясував основні його принципи: забезпечення гласності, порівнювання результатів, створення можливості для практичного повторення досвіду, поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці³.

Керуючись ленінськими настановами про соціалістичне змагання, Комуністична партія творчо застосовує їх на практиці, розвиває далі.

Партійні організації промислових підприємств України провели значну роботу по втіленню ленінських принципів змагання в роки семирічки, особливо у русі за комуністичне ставлення до праці. Одним з перших зачинателів цього руху на підприємствах досліджуваних областей були бригади: В. Пилипіва — з Львівського автобусного заводу⁴, В. Радеші — з шахти № 2 «Нововолинська»⁵, П. Рабія — з Тернопільського машинобудівного заводу⁶, І. Лося — з Івано-Франківського паровозоремонтного заводу⁷.

Для забезпечення гласності змагання партійні організації використовували різноманітні форми і методи ідеологічної роботи: провадили збори, тематичні вечори, зльоти і свята, зустрічі з ветеранами праці, учасниками перших комуністичних суботників. Так, у Львові пройшли тематичні конференції «Учитись жити і працювати по-ленінськи»⁸, Тернопільський обком партії провадив вечори під гаслом «Тримати курс на маяки», під час яких передовики змагання розповідали про

* На матеріалах Волинської, Івано-Франківської, Львівської, Ровенської, Тернопільської та Чернівецької областей.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 363.

² В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 176.

³ Див. Там же, стор. 175.

⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1315, арк. 27.

⁵ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 423, арк. 274.

⁶ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 309, оп. 1, од. зб. 22, арк. 165.

⁷ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 2, оп. 21, од. зб. 1, арк. 26.

⁸ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 266, оп. 1, од. зб. 52, арк. 165.

свій досвід⁹. На нараді в Івано-Франківську (квітень 1960 р.) бригадир з нафтопромислового управління «Долинанафти» І. Сорока розповів, що у 1959 р. його бригада дала 100 тис. крб. надпланових прибутків. Включившись у змагання за комуністичну працю, колектив нафтовиків значно зміцнив трудову дисципліну, поліпшив організацію праці, домігся високих виробничих показників. Добовий видобуток нафти збільшився на 18,5 т, продуктивність праці підвищилась на 41%, а собівартість продукції знизилась на 12%. Першими на Україні вони застосували метод одночасної експлуатації двох горизонтів однією свердловиною, в результаті чого видобуто 1 тис. т надпланової нафти без додаткових капітальних витрат¹⁰. Учасники наради звернулися з закликом до колективів підприємств ще ширше розгорнути рух за дострокове виконання завдань семирічки.

Все це сприяло значному зростанню рядів учасників змагання. 1959 р. у Львівській області в русі за комуністичне ставлення до праці брало участь 933 бригади, 27 цехів, 10 змін, а в 1965 р. почесного звання колективів комуністичної праці удостоєні 28 підприємств, 10 369 бригад, ударників комуністичної праці — 110 тис. виробничників¹¹.

Велику роль у поширенні нових починань відіграла місцева преса, радіо, телебачення. Спеціальні газетні рубрики висвітлювали хід і підсумки змагання, пропагували передовий досвід. Багатотиражка Львівського заводу «Автоавантажувач» — «За технічний прогрес» регулярно вела рубрику «Резерви є у кожного робітника, хай служать вони семирічці». В 1963 р. з'явилася нова рубрика, — «Заощаджувати й вишукувати». В газеті виступали кращі виробничники, раціоналізатори. Лише за 1963 р. на її сторінках надруковано 26 матеріалів новаторів і 18 нарисів про передові колективи і кращих виробничників під рубрикою «Ударник семирічки»¹². Щотижня зведення «Хто сьогодні попереду» висвітлювали змагання цехів і дільниць. Партійна організація заводу сприяла поширенню в колективі таких форм комуністичного ставлення до праці, як: а) працювати з спільним інструментом; б) навколо тебе не повинно бути відстаючих; в) зроблено на Україні — зроблено відмінно. 247 робітників працювали з особистом клеймом; 1475 — виконували 7-годинну програму за 6 годин, 187 — освоїли по 2—3 суміжні професії¹³.

Значну роботу по пропаганді нового руху провадили агітатори, лектори, пропагандисти, працюючи безпосередньо в цехах, бригадах.

Заслугує на увагу діяльність агітколективу Ровенського заводу високовольної апаратури, який налічував 83 чоловіки, з них 60 комуністів. Усі агітатори були закріплені за окремими цехами, дільницями, бригадами. Вони розповідали робітникам про хід виконання зобов'язань, на конкретних прикладах показували шляхи збільшення виробництва продукції, зниження її собівартості, зростання продуктивності праці. Все це надавало дієвості соціалістичному змагання і позитивно позначилось на виробничих показниках. Тільки за 4 роки семирічки продуктивність праці виросла на 95%¹⁴.

⁹ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 3, оп. 31, од. зб. 35, арк. 4—5.

¹⁰ Партархів Івано-Франківського обкому КП України, ф. 1, оп. 30, од. зб. 181, арк. 29—30.

¹¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 3, оп. 3, од. зб. 1315, арк. 14; Львівщина Радянська, Львів, 1966, стор. 93.

¹² Підрахунки зроблені автором за матеріалами багатотиражки «За технічний прогрес» за 1963 р.

¹³ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 1695, оп. 1, од. зб. 87, арк. 126.

¹⁴ Партархів Ровенського обкому КП України, ф. 4104, оп. 1, од. зб. 7, арк. 185; од. зб. 9, арк. 55.

Партійні організації дбали про систематичне порівняння результатів змагання з попередніми досягненнями, що давало можливість бачити досягнуті успіхи, викривати недоліки і знаходити шляхи їх усунення. Так, партком Роздольського гірничо-хімічного комбінату запровадив систему щоденного оголошення ходу змагань між цехами, бригадами і окремими виробничниками в багатотиражці «Радянський хімік» та по місцевому радіо. Це дало свої наслідки: ефективніше використовувалися виробничі площі, значно підвищилася продуктивність праці, на 2,5 роки раніше строку освоєно проектну потужність комбінату¹⁵. Миколаївський міськком КП України Львівської області практикував свята «Слава праці», на яких в урочистій обстановці передовим колективам вручались перехідні Червоні прапори й вимпели, переможці нагороджувалися грамотами і цінними подарунками¹⁶.

Партійний комітет Калуського калійного комбінату на Івано-Франківщині приділяв значну увагу виробленню конкретних зобов'язань та укладенню договорів на змагання між цехами, ділянками, бригадами. Практикувались такі форми роботи, як обмін делегаціями, спільні збори, рейди громадськості під лозунгом: «Як виконуються зобов'язання?». Визначаючи переможців змагання, партійний і профспілковий комітети звертали увагу не тільки на виробничі показники, але й на трудову дисципліну, навчання і технічну творчість членів колективу, їх участь в громадському житті. Такий підхід до керівництва соціалістичним змаганням, організаторська й ідеологічна робота парткому забезпечила ритмічну роботу колективу і успішне виконання семирічного плану. План 1965 р. по виробництву добрів, а також по валовій продукції комбінат виконав у листопаді, давши 23,5 тис. т надпланових мінеральних добрів на суму 292 тис. крб., продуктивність праці зросла на 11%, що дало 294 тис. крб. надпланової економії¹⁷.

Велика увага приділялась поширенню передового досвіду, кращих зразків праці новаторів, прогресивної технології. Найпопулярнішою формою пропаганди всього прогресивного стали школи передового досвіду. В роки семирічки їх число швидко зростало. Якщо на початку 1959 р. в Чернівецькій області їх було 27, то 1961 р. — 614, де навчалось 17 658 чоловік¹⁸. Наприклад, у школі, створеній у квітні 1960 р. на базі бригади знатного токаря Героя Соціалістичної Праці В. Й. Гургаля з Львівського машинобудівного заводу, заняття часто проходили безпосередньо на його робочому місці, їх відвідували 56 токарів¹⁹. В школі читались лекції, організовувався показ передових методів швидкісної обробки деталей, а також демонструвались фільми про новини науки і техніки. Передовий досвід В. Й. Гургаля вивчали не тільки робітники Львова, але й інших міст.

Дійовою формою пропаганди передового досвіду зарекомендували себе школи комуністичної праці, де поряд з передовим досвідом опановувались методи комуністичного виховання. У Львівській області протягом 1964/65 навчального року 58 тис. виробничників навчалися в 2083 таких школах. У школі комуністичної праці, створеній 1962 р. в передовій бригаді прохідників Б. А. Кучаускаса з шахти № 5 «Нововолинська» (трест «Нововолинськвугілля»), якою керував комуніст Г. П. Олексієнко, слухачі вивчали досвід передових бригад, аналізували

¹⁵ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 9435, оп. 1, од. зб. 14, арк. 150; ф. 2941, оп. 1, од. зб. 43, арк. 144.

¹⁶ Г. Сидоров. Миколаївський промисловий, Львів, 1964, стор. 19.

¹⁷ Поточний архів Калуського райкому КП України. Протокол № 22 бюро РК КП України від 28 листопада 1965 р., арк. 72.

¹⁸ Партархів Чернівецького обкому КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 2743, арк. 23.

¹⁹ «Львовская правда», 27 квітня 1960 р.

господарську діяльність шахт, періодично отримували практичні завдання по виявленню резервів виробництва й прискоренню технічного прогресу. Так, на одному з занять групі слухачів було доручено виявити причини відставання бригади прохідників Й. Дружука. Слухачі вивчили роботу шахтарів, викрили недоліки в організації їхньої праці. На наступному занятті було вироблено рекомендації, які допомогли бригаді Й. Дружука не тільки ліквідувати відставання, але й вийти в передові²⁰.

Партійні організації використовували також інститути передових методів праці, ради новаторів, університети технічного прогресу. Цікаву роботу вела Львівська рада новаторів, очолювана знатним слюсарем заводу «Львівсільмаш» М. Грабовським. 1965 р. у її роботі брало участь 1700 передовиків і раціоналізаторів. З 1961 по 1963 р. рада провела 25 екскурсій, розробила 327 заходів по прискоренню технічного прогресу. Вона керувала діяльністю 64 рад новаторів, створених на підприємствах міста²¹. Активну пропаганду передового досвіду провадила рада новаторів Львівського автобусного заводу, очолювана слюсарем-новатором В. Т. Ільченком. До її складу входило 35 чоловік, з них 25 передових виробників і 10 інженерно-технічних працівників. Рада систематично організовувала дні новатора по професіях, екскурсії на інші підприємства. За пропозицією члена ради М. Д. Вердиша у новаторів заводів «Львівгазопарат» та телеграфної апаратури було запозичено метод виготовлення поршня для гідроциліндра шляхом холодного видавлювання, що сприяло усуненню браку на цій операції²².

Шляхи поширення передового досвіду регулярно обговорювались на засіданнях бюро, пленумів обкомів і міськомів партії, на зборах первинних партійних організацій. При багатьох партійних комітетах узагальнювали і розповсюджували передовий досвід громадські комісії. Така комісія утворена в січні 1962 р. при Нововолинському міськомі КП України на Волині, крім своїх постійних 22 членів залучила до роботи протягом 1963—1964 рр. понад 100 працівників вугільних шахт, які прочитали десятки лекцій, випустили 70 плакатів, листівок, бюлетенів²³.

При Ленінському райкомі партії Львова впроваджувати передовий досвід допомагала створена на громадських засадах промислова комісія. Так, у січні 1962 р. вона вивчила й узагальнила досвід бригади комуністичної праці О. М. Кічми з рамно-пресового цеху автобусного заводу. Вона виступила ініціатором змагання за бригаду колективної раціоналізаторської думки. Протягом чотирьох років семірічки тут внесено 41 рацпропозицію, 20 з яких впроваджено у виробництво з умовним економічним ефектом 6 978 крб.²⁴ За пропозицією комісії досвід бригади О. М. Кічми обговорило бюро райкому партії, на яке запросило понад 120 бригадирів з різних промислових підприємств району. Бюро рекомендувало первинним партійним організаціям фабрик і заводів обговорити цей досвід на відкритих партійних зборах та розробити заходи по його застосуванню на своїх підприємствах²⁵.

У лютому 1965 р. на засіданні бюро Калуського райкому КП України Івано-Франківської області було затверджено районну раду з 19 чоловік інженерів, техніків, новаторів виробництва, яка координувала

²⁰ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 2, арк. 30; «Радянська Волинь», 22 березня 1964 р.

²¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 26, арк. 53—55.

²² П. Ю. Бурак. Разом з народом, Львів, 1964, стор. 10—11.

²³ Партархів Волинського обкому КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 3, арк. 32.

²⁴ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2477, оп. 16, од. зб. 1189, арк. 143.

²⁵ Там же, арк. 144.

діяльність усіх організацій, які в тій чи іншій мірі займалися пропагандою передового досвіду, досягнень науки і техніки, організовували промислові виставки, здійснювали випуск плакатів, листівок. З ініціативи ради було підготовлено листівки про передовий досвід електрозварника заводу «Нафтобурмашремонт» І. В. Псюка, який виконував виробничі завдання на 150—155%; бурильника-підричника з шахти «Голинь» Б. В. Кривулі; водія Калуського автопарку Ф. К. Шияна та інших.

В практику ввійшло періодичне преміювання переможців змагання грошовими преміями, цінними подарунками, безплатними путівками в будинки відпочинку і санаторії. В Програмі КПРС підкреслюється, що «правильне поєднання матеріальних і моральних стимулів до праці — велика творча сила в боротьбі за комунізм»²⁶. «Премії будуть недопустимі при системі повного комунізму, — писав В. І. Ленін, — але в перехідну епоху від капіталізму до комунізму обійтися без премій не можна...»²⁷. З ініціативи комуністів Львівської взуттєвої фірми «Прогрес» розроблено в межах типового положення систему преміювання, у відповідності до якої розмір винагороди прямо залежав від якості продукції і становив до 20% відрядної місячної зарплати робітників²⁸. Це сприяло поліпшенню якості продукції. Якщо 1962 р. фірма одержала 142 рекламації, то 1965 р. — лише 18. Перехід на нову систему планування, який здійснюється у відповідності до рішень вересневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, створює нові, більш сприятливі умови використання матеріального стимулювання для розвитку соціалістичної економіки.

Одночасно партійні організації надавали великого значення громадському визнанню й оцінці результатів праці, нагородженню переможців грамотами, дипломами, занесенню їх на Дошки пошани та до Книг трудової слави, врученню передовим колективам перехідних Червоних прапорів, вимпелів. Кандидатури висували збори робітників. Наприклад, перед тим, як рекомендувати на обласну Дошку пошани комуніста Ф. Я. Шестова, оператора по видобутку нафти і газу, це питання обговорювалось на загальних зборах бригади управління «Долинанафти».

Тернопільський обком КП України в ході соціалістичного змагання на честь XXII з'їзду партії встановив «Книгу трудової слави розвідників майбутнього»²⁹. Напередодні XXII з'їзду бюро обкому партії разом з облвиконкомом і Президією облпрофради, підбивши підсумки виконання зобов'язань, внесло до Книги трудової слави переможців змагання: колективи комуністичної праці Тернопільської швейної фабрики, ливарного цеху машинобудівного заводу та інші, всього 65 колективів. «Книгу трудової слави розвідників комуністичного майбутнього Тернопільщини» було вручено Президії XXII з'їзду КПРС.

Однією з форм морального заохочення є присвоєння звання «Майстер — золоті руки». На Львівському заводі автотранспорту у змаганні за це почесне звання 1964 р. брало участь понад 300 виробничників. Його удостоєні шліфувальники другого механоскладального цеху І. Глутковський, В. Дудок, токарі Д. Кучма, Г. Чернов, електрозварник П. Билинець, розточник Й. Дерев'янка³⁰. Велике мобілізуюче значення має нагородження кращих робітників нагрудними значками «Відмінник соціалістичного змагання УРСР», «Кращий раціоналізатор», почесними знаками «Шахтарська слава». Тільки в Львівській області за досягнуті

²⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 218.

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 91.

²⁸ «Правда», 19 жовтня 1966 р.

²⁹ Партархів Тернопільського обкому КП України, ф. 1, оп. 46, од. зб. 34, арк. 30; оп. 36, од. зб. 74, арк. 27—33.

³⁰ «За технічний прогрес», 11 березня 1964 р.

успіхи в соціалістичному змаганні в 1963 р. 1080 передовиків були нагороджені значками «Відмінник соціалістичного змагання», 200 шахтарям вручено почесний знак «Шахтарська слава»³¹.

Повсякденно розвиваючи і спрямовуючи творчу ініціативу, трудовий ентузіазм робітників та інженерно-технічних працівників, втілюючи ленінські принципи соціалістичного змагання, партійні організації забезпечили успішне виконання завдань семирічного плану. Колективи промислових підприємств західних областей України достроково, за 6 років і 5 місяців, завершили семирічку по загальному обсягу виробництва валової продукції. Випуск промислової продукції у Львівській області збільшився за семирічку в 2,1 раза. Тільки в 1965 р. понад план видобуто 455 тис. т кам'яного вугілля, 560 млн. м³ природного газу, випущено 132 автотранспортувачі, 3,4 тис. телевізорів, вироблено 55 тис. т цементу³².

Водночас слід зазначити, що допускався суб'єктивізм в оцінці результатів і досягнень окремих колективів, що призводило до створення обстановки парадності навколо незначних, інколи навіть уявних успіхів, подекуди породжувало атмосферу гонитви за кількістю бригад і ударників комуністичної праці. Нерідко забувалася ленінська вимога про те, що таке почесне звання треба заслужити тривалою наполегливою працею. В самій організації соціалістичного змагання допускався формалізм, не скрізь укладались договори на змагання, нерегулярно підбивались його підсумки, недостатньо поширювався передовий досвід.

Рішення жовтневого і листопадового Пленумів ЦК КПРС (1964), нова економічна реформа і політика, вироблені березневим та вересневим Пленумами ЦК (1965) і схвалені XXIII з'їздом КПРС, створили сприятливі умови для розгортання соціалістичного змагання, розвитку творчої ініціативи та вияву трудової активності мас. Відкинувши суб'єктивістські та волюнтаристські методи керівництва і відновивши ленінські принципи наукового управління економікою, партія відкрила широкий простір народній ініціативі, творчій енергії радянського народу.

³¹ Партархів Львівського обкому КП України, ф. 2941, оп. 1, од. зб. 74, арк. 71.

³² Львівщина Радянська, стор. 76—77.

А. С. ЗОЛОТУХІН

ПРЕСА УКРАЇНИ ТА ЗМІЦНЕННЯ ЄДНОСТІ НАРОДУ Й АРМІЇ (1961—1967 рр.)

Збройні Сили нашої країни зв'язані з радянським народом міцними нерозривними узами. Ця єдність — одне з найбільших завоювань Великої Жовтневої соціалістичної революції — зумовлена тим, що Радянська Армія ґрунтується на своїй близькості й нерозривній злитності з Радами¹.

Головною і вирішальною умовою постійного зміцнення цієї єдності є керівництво Комуністичної партії. Вона ідейно й організаційно зв'язує народ і армію своєю політикою, збагачує ці зв'язки новим змістом. «КПРС,— говориться в Програмі партії,— розглядає захист соціалістичної вітчизни, зміцнення оборони СРСР, могутності Радянських Збройних Сил, як священний обов'язок партії, всього радянського народу, як найважливішу функцію соціалістичної держави»².

Здійснюючи керівництво Збройними Силами, Комуністична партія завжди приділяє велику увагу зміцненню зв'язків народу і армії, зокрема військово-патріотичному вихованню радянських громадян. У звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIII з'їзду партії підкреслюється, що в теперішній складній і напруженій міжнародній обстановці слід «...поліпшувати військово-патріотичну роботу серед трудящих, особливо молоді, посилювати шефські зв'язки колективів підприємств, учбових закладів, колгоспів і радгоспів з військовими частинами та підрозділами... Цією справою повинні постійно займатись вся партія, вся радянська громадськість»³. Важливу роль у цьому відіграє періодична преса.

Газети й журнали України відводять військово-патріотичній тематиці велике місце, розробляють її широко, в багатьох напрямках: показується героїчне минуле армії та флоту, розповідається про любов і піклування, якими оточені відважні захисники Батьківщини, колишні учасники героїчних подвигів; розкривається повсякденне піклування Комуністичної партії про зміцнення обороноздатності соціалістичної держави; відображуються бойове навчання захисників Батьківщини в мирні дні, непорушна дружба колективів підприємств, радгоспів, колгоспів, установ і громадських організацій з радянськими воїнами. На сторінках преси висвітлюється досвід військово-патріотичного виховання трудящих, особливо молоді, діяльність ДТСААФ по підготовці юнаків до служби в армії, ведеться пропаганда знань громадського захисту тощо.

Ця тематика втілюється на сторінках періодичної преси в найрізноманітніших жанрах: у статтях і кореспонденціях, присвячених видатним подіям історії Радянських Збройних Сил, у спогадах ветеранів, щоденниках воїнів-фронтовиків, нарисах і віршах, рецензіях на книги й кінофільми з військово-патріотичної тематики, репортажах про людей, біографія яких є органічним поєднанням героїки битв і мирної праці.

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 47.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1962, стор. 269.

³ Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 72.

Про зростання уваги, що її приділяє періодична преса України зміцненню єдності народу й армії шляхом пропаганди бойових традицій Радянських Збройних Сил свідчать дані табл. I*. Лише за 1964—1965 рр. на сторінках республіканських («Радянська Україна», «Правда Украины») і обласних (Вінницької, Чернігівської, Полтавської, Волинської, Дніпропетровської, Донецької, Одеської, Київської областей) газет висвітлено подвиги 397 Героїв Радянського Союзу, більшість з яких билася на Україні*. Так, наприклад, за сміливості і відвагу, виявлені під час визволення від фашистів міста Мелітополя звання Героя Радянського Союзу були удостоєні 72 чоловіка⁴. Про подвиги 63 з них протягом 1962—1967 рр. розповіла на своїх сторінках газета «Серп і молот» — орган Мелітопольського міськкому і райкому КП України*. Про 89 з 125⁵ Героїв Радянського Союзу, які живуть у Харківській області, розповіли в 1962—1967 рр. на своїх сторінках газети «Красное знамя» і «Соціалістична Харківщина»*.

Таблиця I

Назва видання	Кількість вміщених матеріалів про бойові традиції Збройних Сил СРСР							В 1967 в % до 1961 р.
	Роки							
	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	
«Правда Украины»	29	42	68	89	96	87	91	313,7
«Комсомольское знамя»	23	39	71	93	102	98	111	482
«Кримська правда»	27	34	52	68	97	120	147	544
«Південна правда»	25	38	49	63	81	79	91	364
«Социалистический Донбасс» .	41	40	61	83	92	83	107	261
«Чорноморська комуна»	30	33	57	60	77	93	84	280
«Львовская правда»	51	59	67	71	101	93	113	221,5
«Кадіївський робітник»	7	9	19	27	42	36	44	628
«Південна зоря»	11	13	23	30	44	39	52	472
«Блокнот агітатора»	6	6	10	17	23	19	21	350
«Радянська школа»	4	5	7	11	19	13	12	300
Всього	254	318	484	612	774	760	873	344

Велику увагу героїко-патріотичній темі приділяють газети «Правда Украины», «Индустриальное Запорожье», «Радянська Житомирщина», «Соціалістична Харківщина», «Комсомольська іскра», «Чорноморська комуна»⁶. Широко, послідовно й цілеспрямовано пропагує бойові традиції Збройних Сил «Зоря Полтавщини»⁷. Значно активізувала в цьому плані свою роботу редакція газети ДТСААФ «Патріот Батьківщини»⁸.

Кожна газета прагне творчо розв'язати завдання висвітлення героїко-патріотичної теми. «Кримська правда», наприклад, систематично публікує нариси, зарисовки про героїв минулих воєн, спогади їх учасників, фотографії воєнних літ, маловідомі документи, вірші загиблих воїнів-кримчан та інші матеріали, що нагадують незабутні бойові епізоди, відтворюють образи людей, які здобули перемогу.

* Підраховано автором.

⁴ «Индустриальное Запорожье», 21 квітня 1965 р.⁵ «Культпросветработа в войсках», 1965, № 2, стор. 40.⁶ «Коммунист Украины», 1967, № 1, стор. 26; «Политическое самообразование», 1967, № 1, стор. 20.⁷ «Правда», 22 січня 1968 р.⁸ «Военные знания», 1966, № 2, стор. 30.

У період підготовки до відзначення 20-річчя перемоги радянського народу над гітлерівською Німеччиною «Кримська правда» почала вести рубрику «Батьківщина пам'ятає, Батьківщина славить», де були надруковані такі матеріали, як, наприклад, нариси про подвиги Героїв Радянського Союзу капітана першого рангу в запасі І. А. Целенка, ефрейтора Г. І. Вигласова, командира авіаполку П. Н. Хвостова, який повторив подвиг капітана Гастелло, про солдатів Аджимушкайського підземного гарнізону⁹ та інші матеріали. У 1966 і 1967 рр. у газеті було, відповідно, надруковано 120^{*} і 147¹⁰ матеріалів про героїзм радянського народу, його воїнів.

Героїко-патріотична тематика відображується й іншими обласними та районними газетами. Так у «Південній правді» під рубриками «Сторінки героїзму», «Роки й люди», друкуються матеріали, що нагадують про безприкладну мужність воїнів армії та флоту. Газета систематично розповідає про дії радянських військ на Миколаївщині, про подвиги тих, чий імена живуть зараз у назвах сіл, вулиць, площ, шкіл, піонерських дружин області. Чимало нового дізналися читачі газети про героїзм воїнів-земляків — учасника десанту морської піхоти в Миколаєві А. І. Андреева, відважного льотчика В. А. Гречишнікова, кулеметника Г. І. Морозова¹¹. На сторінках газети розповідається й про тих, хто тепер помножує свою бойову славу ударною працею на виробництві, як, наприклад, офіцер запасу, ватажок колгоспних комуністів Л. Ф. Ляшенко, сержант запасу, майстер інструментального цеху одного з заводів М. В. Гетьманський та ін.¹²

Чимало цікавого розповідає про героїчне минуле наших Збройних Сил газета «Индустриальное Запорожье», яка постійно веде рубрику «Подвиги старших — у приклад молодим». Тут були надруковані розділи з повісті «Перший рейд» про бойові дії партизанського загону ім. С. М. Будьонного, сформованого в Запоріжжі, репортаж про перебування тричі Героя Радянського Союзу О. І. Покришкіна в тих місцях, де він колись воював, розповідь про подвиг Героя Радянського Союзу Д. М. Стефанова, який під час визволення Запоріжжя закрив своєю груддю ворожу кулеметну амбразуру тощо¹³. У 1964—1967 рр. ця газета вмістила 374 матеріали про героїзм воїнів-фронтовиків^{*}.

Такі виступи не залишають нікого байдужими. Читачі відгукуються на них, висловлюють свої думки, своє ставлення до подвигів захисників рідної землі.

«Дуже схвилював нас епізод, — пише ветерану війни колишньому танкісту-кантемирівцю, а нині викладачу-історику В. Ясюкевичу, про якого розповідала газета «Львовская правда», читач А. Сидоров, — коли ви тяжко поранений вели «тридцятьчетвірку». Хай знають молоді люди, яка міцна кантемирівська кісточка, хай знає вся наша молодь про подвиги радянських воїнів на фронтах суворой війни»¹⁴. Лише в 1966 р. і в першій половині 1967 р. «Львовская правда» опублікувала понад 200 матеріалів з героїко-патріотичної тематики^{*}.

⁹ «Кримська правда», 16 листопада 1965 р.; 15 січня, 4 травня 1966 р. 6 січня, 17 січня, 19 березня 1967 р.

^{*} Підраховано автором.

¹⁰ Поточний архів Кримського облвійськкомату. Довідка про військово-патріотичну роботу за 1967 р., спр. 14, арк. 91.

¹¹ «Южная правда», 21 квітня, 10 травня 1965 р.

¹² «Южная правда», 14 квітня, 23 вересня 1965 р.

¹³ «Индустриальное Запорожье», 3, 6, 13, 20, 27, 30 квітня, 5 травня, 22 червня 1965 р.

¹⁴ «Красная звезда», 23 червня 1966 р.

Велику увагу розкриттю героїко-патріотичної теми приділяють районні та багатотиражні газети республіки. Хорошу ініціативу виявляють у цьому газети «Радянська правда» Вознесенського району Миколаївської області¹⁵, «Південна зоря» Беляєвського району Одеської області¹⁶, «Комуністична праця» Бердянського району Запорізької області¹⁷, багатотиражка Одеського трамвайно-тролейбусного управління «Міський електротранспорт»¹⁸ тощо.

У 1966—1967 рр., в першій половині 1968 р. газета «Південна зоря» опублікувала понад 90 матеріалів про героїзм радянських воїнів*. Газета регулярно друкує молодіжну сторінку «Подвиг». Після виходу со- того номера цієї сторінки редколегія газети була нагороджена грамо- тою Одеського обкому ЛКСМУ і цінним подарунком.

Ще більш активізувала висвітлення військово-патріотичної темати- ки преса України в ювілейному п'ятдесятому році Радянської влади. Заслугує схвалення ініціатива журналістів республіки, які не лише розповідають про окремі героїчні епізоди, а перетворюються у слідо- витів, розшукують героїв, чиї подвиги тривалий час залишалися неві- домими.

Кілька років працівник одеської обласної газети «Знамя комму- низма» В. Г. Ніколаєв розшукував воїнів-одеситів, які героїчно боро- лися з фашизмом не лише на території нашої країни, а й за рубежом. З його статей читачі довідалися про героїчні вчинки багатьох земля- ків. Так, у статті «Немає безіменних героїв» журналіст розповів про О. В. Терикова, соратника Федора Полетаєва, про Героя Радянського Союзу О. Ф. Артемцева, який із зв'язкою гранат кинувся під ворожий танк, про безсмертний подвиг В. Д. Дубницького, який ціною свого життя врятував командира¹⁹.

Кореспондент одеської обласної газети «Чорноморська комуна» Б. І. Дубров розшукав 20 повних кавалерів орденів «Слави», що жи- вуть в Одеській області. Серед них один із снайперів-братів Козленко- вих, які під час Великої Вітчизняної війни знищили 194 гітлерівців. Кожному з героїв журналіст присвятив окремий нарис у газеті²⁰; ра- зом ці матеріали склали окрему книгу²¹.

До недавнього часу вважалося, що серед уродженців і жителів Одеси було 40 Героїв Радянського Союзу. Виявилося, що їх удвічі більше. Журналісти місцевої преси ознайомили читачів із подвигами земляків²².

Збільшилася увага до висвітлення героїчного минулого й буднів Радянської Армії з боку республіканських журналів. Протягом 1961— 1967 рр. у «Блокноті агітатора» було вміщено понад 60, а в журналі «Радянська школа» понад 40 матеріалів, що розкривають досвід робо- ти шкіл по патріотичному вихованню учнів на прикладах героїзму ра- дянських воїнів*.

В республіці масовими тиражами видаються плакати, альбоми, ли- стівки про воїнів-героїв. В Донецьку випущені листівки, що розповіда- ють про безсмертні подвиги А. П. Сенатосенка, М. П. Могильного та

¹⁵ «Южная правда», 25 листопада 1966 р.

¹⁶ «Чорноморська комуна», 10 липня 1966 р.

¹⁷ «Индустриальное Запорожье», 2 грудня 1965 р.

¹⁸ «Защитник Родины», 21 квітня 1967 р.

¹⁹ «Знамя коммунизма», 30 січня 1966 р.

²⁰ «Чорноморська комуна», 6, 26 травня, 1, 6, 20, 29 червня, 29 липня, 11 серпня, 14, 25 вересня, 20, 30 жовтня, 24 листопада, 16 грудня 1965 р.; 13 червня, 23 липня, 20 серпня, 14, 28 вересня, 4 жовтня 1966 р.

²¹ Повість про хоробрих, Одеса, 1967.

²² «Правда», 21 жовтня 1967 р.

* Підраховано автором.

інших уродженців Донеччини²³. У Ровно видано плакат «Їх подвиги житимуть вічно», на якому вміщено 26 фотографій героїв боротьби за визволення Ровенщини. Серед них генерал армії М. Ф. Ватутін, ушавлений розвідник М. І. Кузнецов та ін.²⁴ Подібні ж плакати і листівки випущені в Новограді-Волинському²⁵, в Чернігові²⁶, у Вінниці²⁷. У Київській, Черкаській, Сумській та Кримській областях розповсюджуються добре оформлені альбоми з описом подвигів Героїв Радянського Союзу — уродженців цих місцевостей²⁸.

Велику увагу приділяє періодична преса республіки висвітленню життя та бойового навчання Радянських Збройних Сил у мирні дні — широкому показові зв'язків трудящих, зокрема молоді, із захисниками нашої держави, роз'ясненню політики Комуністичної партії, спрямованої на дальше зміцнення обороноздатності нашої Батьківщини. Саме про це свідчать дані табл. 2*.

Таблиця 2

Назва видання	Кількість вміщених матеріалів						Процентне відношення до поперед. років у 1967
	Роки						
	1961	1963	1964	1965	1966	1967	
«Радянська Україна»	11	19	24	29	33	56	509 до 1961
«Львовская правда»	12	19	22	27	60	68	566 „
«Черкаська правда»	9	12	17	28	37	52	578 „
«Комсомольська Іскра»	—	—	21	34	46	49	233 до 1964
«Красное знамя»	9	14	31	39	52	51	566,6 до 1961
«Чорноморська комуна»	13	16	29	33	40	53	407,6 „
«Молода гвардія»	—	—	34	41	44	61	180 до 1964
«Новомосковська правда» (Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл.)	—	—	11	13	16	21	180 „
«Радянське слово» (Лозовського р-ну Харківської обл.)	4	5	12	19	21	20	500 до 1963
«Львівський машинобудівник»	5	6	14	11	18	27	540 „
«Міський електротранспорт»	—	9	22	18	31	26	288,8 до 1963
«Наукові кадри»	7	11	17	17	19	24	342,8 до 1961
«Блокнот агітатора»	3	5	11	16	27	17	566 „
Всього	73	116	265	325	444	525	719 „

Велику увагу приділяє висвітленню військово-патріотичної тематики газета «Патріот Батьківщини». Вона докладно розповідає про мирні будні радянських воїнів і підготовку молоді до служби у Збройних Силах. Систематично друкує матеріали про успіхи радянських воїнів у військовому навчанні, про готовність радянських людей в будь-який момент виконати свій обов'язок перед Батьківщиною «Правда України»²⁹. Часто розповідають читачам про сьогоднішню службу воїнів «Радянська Україна» і «Робітничая газета»³⁰, «Индустриальное Запо-

²³ «Коммунист», 1965, № 13, стор. 127.

²⁴ «Красная звезда», 25 червня 1965 р.

²⁵ «Коммунист Вооруженных Сил», 1966, № 24, стор. 90.

²⁶ «Коммунист Вооруженных Сил», 1966, № 16, стор. 95.

²⁷ «Красная звезда», 12 жовтня 1966 р.

²⁸ «Коммунист Украины», 1967, № 1, стор. 21; «Защитник Родины», 21 грудня 1967 р.

²⁹ «Правда», 25 листопада 1967 р.

³⁰ «Коммунист Украины», № 1, стор. 26.

роже», «Чорноморська комуна», «Зоря комунізму» (Джанкойського району Кримської області), «Трудова слава» (Теребовленського району Тернопільської області)³¹.

У багатьох газетах регулярно друкуються «Солдатські сторінки» просякнуті ідеєю нерозривної єдності народу й армії. Матеріали цих сторінок вміщуються під рубриками: «Листи з армії», «Як служать ваші сини», «Молодці хлопці», «Як тобі служитися» тощо. Так, наприклад, газети «Чорноморська комуна» і «Кримська правда» протягом 1964—1967 рр. опублікували, відповідно, 44 і 55 «солдатських сторінок»*. Читачі «Чорноморської комуни» з інтересом ознайомилися з бойовими ділами трьох братів-близнят Баранових — героїв кореспонденції «Служать три брати»³², «Правда України» під рубрикою «Служать Батьківщині солдати» вмістила серію фотографій та інформацій про навчання й побут військовослужбовців Н-ського гвардійського підрозділу³³. Іншого разу на сторінках цієї газети були вміщені листи, одержані редакцією з військових частин. У кореспонденціях розповідається зокрема про Героя Радянського Союзу Л. Григоровича з Жданова, про сумлінне виконання службового обов'язку уродженцем Донбасу молодшим сержантом С. Реем, про матроса М. Горикіна з Миколаївщини, вміщено фотографію, на якій зображено проводи в Радянську Армію на Луганщині³⁴ тощо.

Газети часто друкують листи радянських воїнів своїм землякам — друзям, товаришам, колегам по навчанню та праці до призову в армію. Теперішні солдати розповідають у своїх листах про те, як вони виконують накази своїх земляків, дякують усім тим, хто допоміг їм підготуватися до служби у Збройних Силах. В 1965—1967 рр. «Черкаська правда» і «Зоря Полтавщини» надрукували видержки з понад 150 листів-звітів воїнів про свою службу*.

На сторінках періодичної преси вміщуються також листи командирів, партійних і комсомольських організацій військових частин і підрозділів, які повідомляють виробничі колективи, де колись працював солдат, його батьків, про будні, успіхи й досягнення їх вихованців. Дніпропетровська обласна газета «Зоря» надрукувала в 1966 р. понад 30, «Радянське слово» (Лозовського району Харківської області) — 9, «Міський електротранспорт» (Одеського ТТУ) — 7 уривків з таких листів*.

Республіканські й обласні газети разом з газетами військових округів і флотів практикують випуск об'єднаних номерів. Такі газети читаються трудівниками міста й села та радянськими воїнами з особливим інтересом. У 1963—1966 рр. редакції газет «Знамя Коммунизма», «Львовская правда», «Кримська правда», «Сільські вісті», газети ЦК ЛКСМУ «Комсомольська іскра», «Ленінська молодь» разом з окружними газетами «Защитник Родины», «Ленинское знамя», «Слава Родины», «Флаг Родины», «Советский пограничник» та іншими виданнями випустили 169 об'єднаних номерів*.

Посиленню ролі преси у зміцненні єдності народу й армії сприяють створені газетами і журналами позаштатні відділи й редакції по висвітленню військово-патріотичної теми. Такі відділи зокрема існують у «Кримській правді» з січня 1964 р., в «Черкаській правді» з листопада 1964 р., в «Индустриальном Запорожье» з лютого 1965 р.

³¹ «Политическое самообразование», 1967, № 1, стор. 20; «Коммунист Вооруженных Сил», 1967, № 2, стор. 75; «Защитник Родины», 26 грудня 1967 р.

* Підраховано автором.

³² «Чорноморська комуна», 24 лютого 1966 р.

³³ «Правда Украины», 23 лютого 1967 р.

³⁴ «Правда Украины», 15 грудня 1967 р.

Добре зарекомендував себе позаштатний відділ редакції «Львівської правди», очолюваний офіцером запасу К. Єгоровим. У складі відділу представники старшого й молодшого поколінь — Герой Радянського Союзу генерал-майор запасу К. Петровський, офіцер запасу учасник визволення Львова від фашистів Я. Денисов, курсанти факультету журналістики Вищого Військово-Політичного училища К. Бойко, Р. Чакмарьов, В. Осташкін, рядовий Ю. Самоїлов та ін. Відділ щомісяця готує сторінку під назвою «Зірка солдатська». Лише в 1966 р. їх вийшло десять ³⁵, в 1967 р. — тринадцять, а до 23 лютого 1968 р. — шістнадцять *. У місцевій пресі почали частіше виступати визначні воєначальники. У «Правде України» в 1961 р. було 2 таких виступа, в 1964 р. — 8, а в 1965 р. — 14, у «Київській правді» в 1961 р. — 7, в 1964 р. — 13, в 1965 р. — 17 *. Серед авторів цих матеріалів маршали Радянського Союзу А. А. Гречко, С. К. Тимошенко ³⁶ та ін.

Ці виступи, як один із засобів спілкування найкомпетентніших представників Збройних Сил з трудящими, сприяють формуванню в радянських людей єдності поглядів на питання військового будівництва і зміцнення обороноздатності, допомагають місцевим партійним органам виховувати громадян СРСР у дусі радянського патріотизму.

Виключно важливе значення має популяризація досвіду роботи партійних, радянських і громадських організацій по військово-патріотичному вихованню. Велику увагу цьому питанню приділяють газети «Патріот Батьківщини», «Социалистический Донбасс», «Луганська правда» ³⁷ та ін.

Республіканські та обласні газети, журнали вміщують на своїх сторінках огляди матеріалів, що висвітлюють військово-патріотичну тематику в періодичній пресі, художній літературі, в мистецтві. Так, наприклад, у журналі «Комуніст України» цій темі була присвячена стаття «Виховувати громадянина, патріота, бійця» ³⁸. В журналі «Радянська школа» протягом 1965—1967 рр. було надруковано 24 матеріали, що розкривають досвід військово-патріотичного виховання учнів шкіл *. У статті «Людина з рушницею й сучасність», опублікованій в «Правде України», був даний аналіз висвітлення патріотичної тематики в творчості письменників України ³⁹. Ще більш докладно це було зроблено журналом «Радуга» ⁴⁰.

Про увагу, яку приділяє оборонній тематиці періодична преса України свідчить і те, що цьому питанню присвячуються передові статті. Так, наприклад, «Південна правда» вмістила передсві «Військово-патріотичне виховання», «Увагу оборонно-масовій роботі», а «Знамя коммунизма» — «Любиме дітище народу», «Виховувати полум'яних патріотів» ⁴¹. У передовій статті «Правды Украины» під заголовком «Наш щит і меч» говориться про могутність Радянських Збройних Сил, їх єдність з народом, про те, що новий закон про загальну військову повинність став стимулом для більш серйозної та всебічної військово-патріотичної роботи ⁴².

³⁵ «Красная звезда», 23 червня 1966 р.

³⁶ «Правда Украины», 19 лютого 1966 р.; 22 лютого 1967 р.

³⁷ «Советский патриот», 13 березня 1965 р.; «Партийная жизнь», 1966, № 14, стор. 76—77.

³⁸ «Комуніст України», 1967, № 1, стор. 19—26.

* Підраховано автором.

³⁹ «Правда Украины», 10 лютого 1967 р.

⁴⁰ «Радуга», 1967, № 2, стор. 51—56; № 8, стор. 152—156.

⁴¹ «Південна правда», 22 листопада 1966 р.; 8 червня 1967 р.; «Прапор комунізму», 23 лютого, 16 вересня 1967 р.

⁴² «Правда Украины», 19 листопада 1967 р.

Жвавий відгук у журналістських колективах України знайшов Всесоюзний конкурс на краще висвітлення військово-патріотичної теми під девізом «Народ і армія єдині», організований Правлінням Спілки журналістів СРСР і Головним політичним управлінням Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, присвячений 50-річчю Великого Жовтня та 50-річчю Радянської Армії⁴³. В ході конкурсу народилося чимало цікавих форм редакційної роботи.

Високу оцінку журі конкурсу заслужила газета «Львовская правда», удостоєна другої премії та грамоти. За систематичну пропаганду бойових традицій армії та флоту, досвіду оборонної роботи на промислових підприємствах, у колгоспах, навчальних закладах тощо, за всебічне висвітлення життя й бойового навчання радянських воїнів у мирні дні, грамотами Військових рад округів нагороджено ряд місцевих газет, у тому числі газета «Комуніст» (Слов'янського району Донецької області), «Кримська правда», «Индустриальное Запорожье», «Чорноморська комуна», «Комсомольська іскра», «Південна зоря» (Біляївського району Одеської області), багатотиражки «Наукові кадри» (Одеського університету) і «Міський електротранспорт» (Одеського трамвайно-тролейбусного управління)⁴⁴. За активну роботу по висвітленню діяльності ДТСААФ орган ЦК ЛКСМУ газета «Комсомольское знамя» була нагороджена «Почесним знаком» Президії Центральної Ради ДТСААФ СРСР⁴⁵.

Посиленню ролі преси у зміцненні єдності народу й армії сприяють семінари журналістів, які пишуть на військово-патріотичну тему. Так, наприклад, в період між XXIII з'їздом КПРС і 50-ю річницею Великого Жовтня Правління Спілки журналістів України провело два таких семінари⁴⁶. Подібні семінари були проведені журналістами Одещини, Львівщини, Тернопільщини тощо⁴⁷.

Аналіз матеріалів, опублікованих у журналах і газетах України, свідчить про те, що керована партійними органами преса республіки, активно і всебічно висвітлює військово-патріотичну тему, сприяючи тим самим зміцненню єдності народу й армії.

Тимчасом можливості в цьому напрямі використані ще не повністю. Подекуди життя та навчання радянських воїнів висвітлюються не цікаво, мають описовий поверховий характер. У деяких газетах матеріали про мужність і героїзм друкуються рідко, їх публікація має характер «кампаній». При написанні їх не використовуються всі наявні жанри, публікації подекуди недосконалі за формою, мають невиразні заголовки. Про це йшлося під час семінару журналістів, які висвітлюють військово-патріотичну тематику, організованого Правлінням Спілки журналістів України⁴⁸. Цю тематику слід розширювати, частіше розповідати про бойові ордени та людей, нагороджених ними, краще висвітлювати досвід патріотичного виховання молоді.

Слід більше публікувати матеріалів, що розкривають високі якості радянських воїнів, повніше показувати джерела і красу військового подвигу, романтику військової служби, повніше й система-

⁴³ «Красная звезда», 10 лютого 1966 р.

⁴⁴ «Коммунист Вооруженных Сил», 1967 р., № 2, стор. 94; «Защитник Родины», 21 квітня 1967 р.; «Красная звезда», 5 травня 1967 р.; «Правда Украины», 5 травня 1967 р.

⁴⁵ «Красная звезда», 21 листопада 1967 р.

⁴⁶ «Защитник Родины», 17 липня 1966 р.; «Правда Украины», 22 лютого 1967 р.

⁴⁷ «Защитник Родины», 26 грудня 1966 р.; «Слава Родины», 19 квітня 1967 р.; «Коммунист Вооруженных Сил», 1967 р., № 2, стор. 74—75.

⁴⁸ «Ленинское знамя», 4 грудня 1966 р.

тичніше роз'яснювати марксистсько-ленінське вчення про війни та армію, ленінські ідеї захисту соціалістичної Батьківщини, положення Програми КПРС, заходи партії та уряду в галузі зміцнення обороноздатності країни, історичний досвід збройного захисту завоювань Жовтня, узагальнений в Тезах ЦК КПРС. Слід повніше розкривати думку про те, що питання всемірного зміцнення оборони, увага до них, як до першочергового завдання — один з головних висновків минулого п'ятдесятиріччя⁴⁹.

Комуністична партія, В. І. Ленін завжди розглядали народ і армію в нерозривному єднанні як найважливіше джерело військової могутності соціалістичної держави. Почесне завдання журналістів докласти всіх зусиль для її зміцнення. На шпальтах газет і журналів радянський воїн має стати на весь зріст поруч з тими, хто плавить сталь, вирощує врожаї. Слід пам'ятати, що захисник нашої Вітчизни не просто солдат, а трудівник і, як будь-який радянський громадянин — будівник комунізму.

⁴⁹ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., 1967, стор. 59.

До 200-річчя народного повстання 1768 р.

Г. Ю. ХРАБАН

З ІСТОРІЇ ГАЙДАМАЧЧИНИ

У цьому році минає 200-річчя повстання на Правобережній Україні, але й досі існують розбіжності в датуванні його подій. Проблему початку повстання за друкованими джерелами¹ можна звести до трьох версій: на свято Маковія (1 серпня ст. ст.), у квітні і в травні.

Першій версії в наш час уже ніхто не дотримується і вона може мати лише історичний інтерес. Польський поет С. Гошинський, який учився в Умані в 1816—1820 рр., написав поему «Канівський замок» (1828 р.). До поеми автор додав коротеньку статтю «Де кілька слів про Україну і уманську різню», в якій сказано, що на Маковія 1768 р. в Медведівці під час ярмарку піп освятив ножі й прочитав указ очищати кукіль від пшениці, тобто винищувати шляхту й ксьондзів. Цей же піп представив народу М. Залізняка, якого цариця ніби призначила смілянським князем². У 1838 р. вийшла з друку польською мовою повість М. Чайковського «Вернигора», де початок повстання пов'язано зі святом Маковія³. Т. Г. Шевченко в поемі «Гайдамаки» писав:

Ще день Україну катували.

І той минув — день маковія,
Велике свято в Україні⁴.

М. Тихорський в рецензії (1842 р.) на цей твір відзначав: «Гонта, полковник чернігівський (!)... в ніч на 1 серпня в Чигирині освятив ножі і роздавав гайдамакам»⁵. Першу версію, як бачимо, пустили в світ письменники; вона явно помилкова, і її історики не дотримувалися.

Друга версія також помилкова і має давню історію. Польський публіцист М. Грабовський (учився з Гошинським в Умані) у повісті «Коліївщина і степи»⁶ (польською мовою вийшла 1838 р., російською — 1842 р.) указує, що повстання почалося «незадовго до великодня» (в 1768 р. він був 30 березня ст. ст., або 10 квітня н. ст.). А. Скальковський у своїй праці «Наезды гайдамак» (1845 р.) писав, що 23 квітня ігумен Лебединського монастиря закликав народ до повстання і через три дні гайдамаки виступили на Медведівку⁷. Цю дату називає і Д. Мордовцев⁸. Ф. Равіта-Гавронський у двотомній праці про гайдамаччину⁹ і енциклопедичний словник¹⁰ датують початок подій квітнем.

¹ БСЭ, т. 16, стор. 389; т. 21, стор. 604; Історія Української РСР, т. I, К., 1953, стор. 363; К. Гуслистий. Коліївщина, К., 1947, стор. 22; О. П. Лола. Гайдамацький рух на Україні, К., 1965, стор. 110.

² S. Goszczyński. Zamek kaniowski, Warszawa, 1909, стор. 14.

³ M. Czajkowski. Wernyhora, t. I, Warszawa, 1907, стор. 34.

⁴ Т. Г. Шевченко. Гайдамаки (початок розділу «Треті півні»). Повне зібрання творів у шести томах, т. I, К., 1963, стор. 105.

⁵ «Маяк», т. IV, кн. VIII, 1842, стор. 93.

⁶ «Москвитянин», № 4, М., 1842, стор. 693.

⁷ А. Скальковский. Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII столетии, Одесса, 1845, стор. 72—73.

⁸ Д. Мордовцев. Гайдамачина, Спб., 1884, стор. 169, 220.

⁹ F. Rawita-Gawronski. Historia ruchów hajdamackich, Lwów, 1909, стор. 171.

¹⁰ Энциклопедический словарь «Гранат», вид. 7, т. 12 (Гайдамаччина), стор. 328.

Таке твердження начебто має документальну основу. Гайдамака І. Лазаренко в Переяславі на допиті в 1768 р. сказав, що на великдень у с. Прохорівку (тепер Гельм'язівський район Черкаської області) приїхав з Польщі (Правобережної України) чоловік і розказував про перебування в м. Мошнах (тепер Черкаський район) запорізького війська. Лазаренко поїхав туди побачитися з братом-запорожцем і в с. Михайлівці (тепер Канівський район), вступив до ватаги С. Неживого і з ним здобував Канів¹¹. Хоч із цього зізнання виходить, що запорожці стояли в Мошнах вже на великдень, але з незаперечних документів відомо, що С. Неживий узяв Канів лише 9 червня¹² і ніякого запорізького війська ні в квітні, ні в травні у згаданому районі не було. Отже, свідчення Лазаренка не може бути доказом.

Третя версія, за якою повстання розпочалося в травні на релігійне свято трійцю (зелені свята), існує давно. М. Маркевич в «Истории Малороссии» днем початку повстання назвав зелені свята¹³. Автор користувався неопублікованою працею М. Максимовича, написаною в 1839 р. (видана 1876 р.), де сказано, що 18 травня (на цей день припадала трійця) Мелхіседек благословив Залізняка, його дружину і зброю¹⁴. Шляхтич Д. Завроцький, очевидець нападу повстанців на Тетіїв, у своїх мемуарах, написаних ще в XVIII ст., зазначив, що під час «руських зелених свят» 29 травня (н. ст.) 1768 р. у Мотронинському монастирі зібралося дуже багато народу. Простий люд, слухаючи указ і побачивши на ньому велику печатку, повірив, що він справді виданий імператрицею, і розпочав повстання¹⁵.

В. Пічета в 1940 р. писав, що початок повстання 1768 р. «на трійцю встановлено Гуслиstim... за свідченням Залізняка»¹⁶. В 1963 р. це саме, хоч і в іншій формі, повторив М. Гнатюк¹⁷, посиляючись на працю Гуслистого. В ній сказано так: «Виступ Залізняка дійсно почався з молебня... Про це говорить сам Залізняк... Отже, Залізняк вирушив з Мотронинського монастиря незабаром після трійці, коли і відбувся, очевидно, молебен»¹⁸. Якщо переглянути всі праці Гуслистого про 1768 р., то в жодній з них не можна знайти, щоб на підставі слів Залізняка чи інших архівних даних було доведено початок повстання й освячення ножів на трійцю.

Чи ж не можна певніше встановити цю дату? Коли ж дійсно залишив Холодний Яр і виступив у похід М. Залізняк?

Чимало гайдамак на допиті в Києві свідчили, що це сталося після зелених свят у петрівку. Олекса Бондаренко зазначає досить точно: перший день петрівки, тобто 26 травня ст. ст. Н. Кожухар вказує, що у похід виступили 27 травня (на другий день петрівського посту). Проте при глибшому аналізі не видно розбіжності у Кожухаря і Бондаренка.

Підтвердженням виступу повстанців 26 травня є записані П. Кулішем слова Х. Цехмістра — очевидця прибуття М. Залізняка до Черкас на другий день петрівки¹⁹, тобто 27 травня.

Зваживши на свідчення С. Неживого, Н. Кожухаря, а особливо на сказане О. Бондаренком і Х. Цехмістром, доводиться прийти до висновку, що повстання розпочалося 26 травня 1768 р.

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 225, спр. 14, арк. 1—4.

¹² «Киевская старина», сентябрь, 1882, стор. 141.

¹³ Н. Маркевич. История Малороссии, т. II, М., 1842, стор. 661.

¹⁴ М. Максимович. Собрание сочинений, т. I, К., 1876, стор. 634.

¹⁵ «Записки наукового товариства ім. Шевченка» (далі — ЗНТШ), т. 97, Львів, 1910, стор. 52. (Всі дати в статті, крім оговорених, подано за старим стилем).

¹⁶ В. Пічета. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии, М., 1940, стор. 90.

¹⁷ М. Гнатюк. Поема Т. Г. Шевченка «Гайдамаки» К., 1963, стор. 16.

¹⁸ «Радянське літературознавство», кн. 4, 1939, стор. 52, 53.

¹⁹ П. Кулиш. Записки о Южной России, т. I, Спб., 1856, стор. 252.

Досі вважається загальноприйнятим, що молебень перед своїм походом повстанці відслужили на зелені свята, тобто 18 травня. Про це писали М. Максимович, М. Маркевич, Д. Завроцький, І. Шпитковський (в поясненнях до опублікованих спогадів Д. Завроцького), всі, хто посилається на Завроцького чи Максимовича. Однак у багатьох зізнаннях жоден з гайдамак не сказав, що молебень відслужили на трійцю, яка припадала на 18 травня. Повстанці залишили табір у Холодному Яру, зайшли в Мотронинський монастир і замовили молебень «про свої успіхи». Є достатні підстави вважати, що він відбувся в день виступу в похід, тобто 26 травня.

В тому, що молебень був у день початку повстання і не на очах усієї маси повстанців, видно тактику керівників монастиря, бо шляхта давно чекала нагоди зрівняти його з землею²⁰. Монастир міг погодитися служити молебень лише з початком повстання і без багатьох свідків.

Зразу після молебня гайдамаки взяли штурмом укріплений замок у Жаботині²¹, а звідти на Черкаси пройшли через Куликівку²². Вірогідніше, що ті, хто виступав з самим Залізняком, після Жаботина побували в Черкасах, а вже тоді в Смілі.

Іти в Черкаси з усіма повстанцями (їх за свідченням М. Залізняка в Холодному Яру налічувалося 470, а після Жаботина ця кількість значно збільшилася²³) не викликалося потребою, бо там не було військової сили, про що гайдамацький полковник не міг не знати. 26 травня, можливо, прямо з Холодного Яру, на розвідку в Черкаси було відряджено сотника Семена Шила, і тоді ж, на перший день петрівки, він без перешкод увійшов у Черкаси²⁴. Сюди наступного дня, 27 травня, прибув на чолі кінних козаків і М. Залізняк.

Не можна з достатньою певністю сказати, коли повстанці вступили в Смілу. Це, мабуть, сталося ввечері 26 чи вранці 27 травня. Хоч місто мало добре укріплений замок, проте тоді його нікому було захищати.

Хто ж з ватажків повстання брав Смілу?

З Жаботина осавул Залізняка Бурка, під командуванням якого вже були всі піші повстанці, пішов не на Черкаси, а на Смілу. Отже, напрошується висновок, що гайдамаки прибули під командою осавула Бурки надвечір 26 травня до Сміли і простояли тут три дні, а на четвертий — 30 травня вирушили разом з Залізняком на Корсунь.

Матеріали не дозволяють поки що датувати документально маршрут від Сміли до Богуслава. Щодо останнього міста, то на допомогу приходить історична пісня, в якій говориться:

А в'їхали в Богуслав да в середу вранці²⁵.

Треба підкреслити, що ця пісня точно зазначає для Умані не тільки дні, а навіть і пору дня, коли туди прибули і коли місто здобули повстанці, що підтверджується документально. Чому ж цій пісні не довіряти щодо Богуслава?

Від Холодного Яру (26 травня) до Умані (9 червня) було дві середи — 28 травня і 4 червня. Ясно, що перша не підходить. Значить, у Богуслав Залізняк вступив 4 червня. Тут він пробув два дні²⁶; на третій.

²⁰ F. Rawita-Gawroński. Назв. праця, стор. 101.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5518, арк. 4.

²² ЗНТШ, т. 97, стор. 52.

²³ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 10.

²⁴ П. Куліш. Назв. праця, стор. 251.

²⁵ М. Максимович. Украинские народные песни, ч. I, М., 1834, стор. 123; Історичні пісні, К., 1961, стор. 515.

²⁶ Український архів, т. 2, Коденська книга судових актів, К., 1931, (далі — Коденська книга), стор. 118.

у п'ятницю 6 червня, повстанці виступили на Лисянку. Сюди вони прибули того ж самого дня, надвечір, або ще й раніше, зваживши на те, що від Сміли до Умані опору не зустрічали, а вийшли з Богуслава ще вранці.

Маршрут М. Залізняка з Лисянки до Умані в літературі подається по-різному. Існує три варіанти: а) через Буки-Соколівку (перше село тепер Маньківського, друге — Жашківського району Черкаської області), б) через Звенигородку—Тальне і в) Звенигородку—Папужинці—Романівку (останні два села — Тальнівського району).

Про те, що до Умані Залізняк прибув через Соколівку, згадується в багатьох мемуарах і нема потреби їх наводити²⁷. Так писали в своїх працях А. Скальковський та Д. Мордовцев. Соколівка зазначається, як місце з'єднання Залізняка з Гонтою. Ця версія не викликає заперечення в радянській історіографії, бо спирається на архівні документи. Поширена вона і в художній літературі²⁸. Все це переконує в тому, що Максим Залізняк повстанців вів з Лисянки на Умань через Буки — Соколівку.

Коли саме повстанці зайняли Умань? Ці події теж не мають досі точно встановлених дат. У двотомній «Історії Української РСР» сказано, що «спільними зусиллями Залізняк і Гонта 9—10 червня взяли Умань»²⁹. Ці ж дати також подає Українська радянська енциклопедія³⁰. У другому виданні «Большой советский энциклопедии» написано, що Умань здобуто 18 червня³¹, а за першим виданням — 19 червня³². «Советская историческая энциклопедия» теж додержується 19 червня³³.

Розбіжності існують не тільки в довідковій літературі. У книжці О. Лоли, яка вийшла наприкінці 1965 р., сказано: «19 червня 1768 р. повстанці підійшли до Умані... Штурм тривав весь день, а також в ніч з 18(!) на 19 червня»³⁴. В. Голобуцький в 1957 р. писав, що «9—10 червня (20—21 н. ст.) 1768 р. загони повстанців під керівництвом Залізняка і Гонти оволоділи Уманню»³⁵. У своїх пізніших працях цей же історик стверджував, що повстанці підійшли під Умань 18 червня і до ранку 19 червня оволоділи містом³⁶.

В офіціальних повідомленнях, написаних дуже скоро після здобуття Умані, названо дати 9 (20 н. ст.) і 10 (21 н. ст.) червня і навіть дні — понеділок і вівторок. Ці дні та числа вказано М. Даровським, свідком уманських подій³⁷.

У згаданих вище історичній пісні є такі слова:

В понеділок перед обідом із гармат загули,
А в вівторок іще раніше Уманя добули³⁸.

Народ зберіг у своїй пам'яті важливі історичні факти. Хоч у свідченнях повстанців не вказано дати, коли було здобуто Умань, але вони говорили, що «по приході туди на другий день оне місто Залізняк приступом взяв»³⁹. І в рапорті полковника Гур'єва теж відзначено: «...по

²⁷ ЗНТШ, т. 57, Львів, 1904, стор. 11.

²⁸ Ю. Мушкетик. Гайдамаки, К., 1957; М. Сиротюк. Побратався сокіл, К., 1964.

²⁹ Історія Української РСР, т. I, К., 1967, стор. 333.

³⁰ УРЕ, т. 3, стор. 359; т. 5, стор. 152.

³¹ БСЭ, т. 16, 1952, стор. 389.

³² БСЭ, т. 17, 1930, стор. 653.

³³ СИЭ, т. 7, стор. 480.

³⁴ О. П. Лола. Назв. праця, стор. 113.

³⁵ В. А. Голобуцький. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 397.

³⁶ В. А. Голобуцький. Максим Железняк, М., 1960, стор. 46, 48; його ж. Гомін, гомін по діброві, К., 1963, стор. 166.

³⁷ ЗНТШ, т. 62, стор. 10, ряд. 123.

³⁸ Історичні пісні, стор. 515.

³⁹ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 30 зв.

прибутті... того ж самого дня в Умань і оточив, а над вечір прийшов до нього гуманський сотник Гонта... і на другий день вранці оним містечком Уманню разом з Гонтою оволодів»⁴⁰.

Таким чином, документально стверджується, що повстанці підійшли до Умані в понеділок 9 червня, а зранку 10 червня, у вівторок, місто здалося.

З Богуслава М. Залізняк відрядив отамана Павла Тарана в напрямку на Ставище — Тетіїв, щоб набрати для війська коней⁴¹. В мемуарах Д. Завроцького надруковано, що на Тетіїв гайдамаки напали 19 липня. Таку ж дату подав у своїй праці О. Лола⁴². Проте в мемуарах вона є наслідком або друкарської помилки, або неправильно прочитаного рукопису: потрібно — 19 червня (н. ст.). За спогадами Завроцького, в день нападу була неділя⁴³. Неділя справді припадала 19 червня, а 19 липня — це вівторок. З усього сказаного видно, що вперше повстанці захопили Тетіїв не 19 липня, а 19 червня (н. ст.).

Під час перебування в Умані М. Залізняк відрядив у напрямку до турецького кордону загін козаків під командою сотника С. Шила⁴⁴. Загін оволодів містечком Палієвим Озером (тепер входить до складу м. Балти), а після цього напав на турецькі слободи Балту (нині райцентр Одеської області) 18 червня⁴⁵ і Голту (тепер частина м. Первомайська Миколаївської області) — 24 червня⁴⁶. Напад на Палієве Озеро й Голту М. Костомаров чомусь приписав С. Неживому, але в опублікованих ним матеріалах нема ні слова про те, що це здійснив С. Неживий⁴⁷. Документи стверджують, що ні в Умані, ні під Балтою та Голтою отаман Неживий не був⁴⁸.

Успішно діяли загони, відряджені М. Залізником з Корсуня і Богуслава по Придніпров'ю на Полісся. Семен Неживий взяв Канів 9 червня⁴⁹, Микита Швачка — 15 червня Ржищів⁵⁰, Іван Бондаренко — 1 липня Брусилів⁵¹.

Про датування вступу М. Швачки з А. Журбою до Фастова. За свідченням Г. Васюка (1772 р.), Швачка прибув у це місто в суботу й залишив його у неділю⁵²; однак у протоколі не зазначено дат. Є відомості, що 20 червня (це була п'ятниця) Швачка й Журба стояли під Білою Церквою і посилали комендантові листа з вимогою здати їм місто⁵³. Не могли вони бути в Фастові у суботу 21 червня, бо ще чекали закінчення переговорів з комендантом Карбовським. Без усяких підстав у «СИЭ» сказано, що «загін Швачки захопив... Білу Церкву»⁵⁴. В 1768 р. повстанці тут взагалі не побували, бо київський генерал-губернатор ще в червні надіслав 50 солдатів Єлецького полку на допомогу білоцерківському гарнізону⁵⁵. Простоявши деякий час під Білою Церквою і не наважившись брати її штурмом, обидва отамани пішли на Фастів. «Від перебуваючих у Фастові отаманів Швачки і Журби»⁵⁶ київський

⁴⁰ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 2 зв.

⁴¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 7 зв.

⁴² О. П. Лола. Назв. праця, стор. 113.

⁴³ ЗНТШ, т. 97, стор. 55, 60.

⁴⁴ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 10 зв., 24 зв.

⁴⁵ «Киевская старина», август, 1882, стор. 311.

⁴⁶ Там же, стор. 310.

⁴⁷ Там же, стор. 303.

⁴⁸ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5525, арк. 10.

⁴⁹ «Киевская старина», август, 1882, стор. 541, 544.

⁵⁰ ЗНТШ, т. 83, 1908, стор. 154.

⁵¹ ЦДІА УРСР, ф. 225, спр. 13, арк. 15.

⁵² Кодецька книга, стор. 269.

⁵³ ЗНТШ, т. 83, стор. 139—140.

⁵⁴ СИЭ, т. 7, стор. 480.

⁵⁵ «Киевская старина», сентябрь, 1882, стор. 546; ЗНТШ, т. 97, стор. 31, 33.

⁵⁶ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5521, арк. 1, 4 і 7.

генерал-губернатор Ф. М. Воейков одержав листа, датованого 28 червня. Це дає можливість припускати, що повстанці оволоділи Фастовом 28 червня і не пізніше цього дня.

М. Залізняк і І. Гонта, готуючи сили до дальшого походу, після двох днів перебування в Умані, влаштували табір у полі на урочищі Карпівці (недалеко від с. Городецького) на віддалі чотирьох верств, як свідчили гайдамаки⁵⁷.

Коли стався розгром повстанців під Уманню?

К. Гуслистий пише: «Вже 27 червня 1768 р. Кречетніков* одержав рапорт від полковника Гур'єва про захоплення під Уманню Залізняка і Гонти»⁵⁸. В «СИЭ» сказано: «Залізняка й Гонту 27 червня по-зрадницьки схопили»⁵⁹. Так написав і О. Лола, посилаючися на К. Гуслистого⁶⁰, який зовсім цього не стверджує.

Перший протокол допиту М. Залізняка в Умані позначено 26 червня⁶¹, що могло статися лише після арешту. В рапорті полковника Гур'єва на ім'я київського генерал-губернатора також сказано, що повстанців захоплено в полон 26 червня⁶².

М. Залізняк з іншими запорожцями 8 липня був уже в Києві⁶³. І. Гонту, С. Шила з іншими польськими підданими російським конвоем доставили в с. Сербі до регіментаря К. Ф. Браницького, який мав тоді звання коронного ловчого, а не коронного гетьмана, як дехто пише й досі. Поміляються також і ті, хто твердить, що за полоненими «під Умань з каральним військом» прибув К. Браницький⁶⁴. Це спростовується листом останнього від 10 липня (н. ст.) до короля: «Полковник Гур'єв... забрав 846 гайдамаків, яких мені відсилає»⁶⁵. А 20 (9) липня він повідомляв, що з тих гайдамаків, яких зловив Гур'єв, «680 маю вже в своєму таборі»⁶⁶. Не посилав Браницький до Умані Ю. Стемпковського⁶⁷.

Уманський сотник Панько Уласенко (за іншою транскрипцією — Власенко), за свідченням Залізняка, втік, бо жив в Умані, а не в таборі⁶⁸. Його заарештовано російськими властями в Новосербії, але він отруївся⁶⁹.

Протягом липня до рук царського командування потрапили отамани, які діяли на Подніпров'ї. С. Неживого ув'язнено, мабуть, 1 липня, коли він прибув удруге на переговори з представником полковника Чорби⁷⁰; в архіві зберігається протокол його зізнань, складений у Кременчуці 8 липня 1768 р.⁷¹ Під час сутички 9 липня з загоном полковника Протасова під с. Блощинцями (тепер Білоцерківського райо-

⁵⁷ ЗНТШ, т. 62, стор. 21; ЦДІА УРСР, ф. 225, спр. 10, арк. 11; ф. 59, спр. 5520, арк. 16 зв., 20, 32 зв., та ін.

* Генерал, командуючий царськими військами в Польщі.

⁵⁸ К. Гуслистий. Назв. праця, стор. 28.

⁵⁹ СИЭ, т. 7, стор. 481.

⁶⁰ О. П. Лола. Назв. праця, стор. 116.

⁶¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5520, арк. 5.

⁶² Там же, арк. 2.

⁶³ «Киевская старина», декабрь, 1882, стор. 564.

⁶⁴ О. П. Лола. Назв. праця, стор. 116.

⁶⁵ L. Gimpłowicz. Korespondencja między Stanisławem Augustem a Ksawerym Branickim łowczym koronnym w roku 1768, Kraków, 1872, стор. 39.

⁶⁶ Там же, стор. 49.

⁶⁷ В. Кребс. Уманская резня, К., 1879, стор. 28; «Киевская старина», июль, 1890, стор. 11.

⁶⁸ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5518, арк. 5.

⁶⁹ «Киевская старина», август, 1882, стор. 317; ЗНТШ, т. 62, стор. 25.

⁷⁰ Там же, стор. 313.

⁷¹ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5525, арк. 1.

ну) вбито Андрія Журбу, а того ж дня недалеко від Богуслава Микита Швачка здався підполковнику Брінку⁷².

Іван Бондаренко з усім загоном з-за підступної зради опинився у руках лютого ворога українського народу М. Ходкевича в день «пророка Іллі»⁷³, тобто 20 липня. Історична пісня також зафіксувала трагічний для отамана Бондаренка день:

В Макарові, славнім місті, пророчисте свято,
Вже ж нашого Бондаренка у неволю взято⁷⁴.

Таким чином, під кінець липня 1768 р. царськими військами були ліквідовані основні сили повстанців, що вийшли із Залізняком з Холмного Яру, а їх отамани потрапили в полон чи загинули.

Все ж, на цьому не кінчилося народне повстання, розпочате Максимом Залізняком 26 травня. Восени і взимку 1768—1769 рр. велися значні кровопролитні бої. Повстання остаточно було придушено тільки в квітні — травні 1769 р.

Варто розглянути питання, пов'язані з долею Гонти та Залізняка. 30 червня * Браницький у листі до короля писав, що не погоджується з вимогою шляхти страчувати всіх полонених повстанців і радив використовувати їх на різних роботах. 9 липня, після прибуття 680 полонених гайдамаків, він знову запитав короля, що робити і чи схвалено його пропозиції щодо в'язнів⁷⁵. Напевне, через день чи два з Варшави прийшла відповідь. (На королівському листі дати нема — але орієнтовно він міг прибути в Серби 10—11 липня). Схвалюючи в принципі ідею використання бранців на різних роботах, Понятовський все ж не дозволив прислати частину їх під Варшаву, бо казна не мала грошей, щоб харчувати й вартувати гайдамаків⁷⁶. Після цього коронний ловчий приступив до лютої розправи. 2 серпня у листі до короля він повідомляв, що «гайдамаків близько 700 повішено валом. Всіх ватажків покарав для прикладу найжорстокішою смертю»⁷⁷. Можна не сумніватися, що страту Гонти здійснено в присутності Браницького. Отже, езекуція повстанців на його очах відбувалася між 13 і 18 липня. За переказами Івана Гонту люто мучили три дні *.

Залізняка, як відомо, засуджено на довічну каторгу і заслання в Нерчинськ⁷⁸. Після проголошення умовного смертного вироку, 150 ударів батоном, виривання ніздрів і таврування на Орлівському форпості (тепер Первомайськ, на річці Південний Буг) по дорозі до Сибіру 1 листопада 1768 р. під Охтиркою він утік, але попався знову⁷⁹. Згадавши про це, К. Гуслистый писав: «В 1769 чи 1770 р. Залізняк, як розповідає Г. Державін, сидів під арештом у Москві⁸⁰. В. Голобуцький пропускає 1769 р. і стверджує, що «за словами Г. Р. Державіна, Залізняк ще в

⁷² «Чтение в историческом обществе Нестора Летописца», кн. 7, 1893, стор. 145; ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5526, арк. 48.

⁷³ Biblioteka Warszawska, t. II, Warszawa, 1864, стор. 468, 470.

⁷⁴ Історичні пісні, стор. 527; «пророчисте свято» — тобто день пророка Іллі. Бондаренка четвертовано 8 серпня. (Słownik geograficzny królestwa polskiego..., t. V, Warszawa, 1884, стор. 925).

* Дати листів Браницького і короля подано за старим стилем.

⁷⁵ L. Gimpłowicz. Назв. праця, стор. 39, 49.

⁷⁶ Там же, стор. 58.

⁷⁷ Там же, стор. 68.

* Авторів вдалося встановити дату четвертування І. Гонти — 14 липня (ст. ст.) 1768 р. (F. Rawita-Gawroński. Sprawy i rzeczy ukraińskie, Lwów, 1914, стор. 154).

⁷⁸ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5518, арк. 23 зв.

⁷⁹ «Киевская старина», декабрь, 1882, стор. 568.

⁸⁰ К. Гуслистый. Назв. праця, стор. 31.

1770 р. перебував у Москві. Дальша його доля невідома»⁸¹. Як буде показано далі, для шукання слідів Залізняка не однаково, чи був він у Москві ще в 1770 р.

В записках Державіна вказано: «Після приведення до Москви деяких із тих розбійників і головних їхніх ватажків Залізняка і Черня, останній захворів чи вдав із себе хворого»⁸². Сам Державін не зазначає років перебування в Москві, а обґрунтовує ці дати упорядник творів Я. Грот. Державін не бачив ні Залізняка, ні Черня, а зустрічав лише у свого двоюрідного брата, у якого жив у Москві, кріпака Серебрякова, що перебував під арештом разом з Черняем. З усієї згаданої в записках пригоди не видно, щоб «після захворювання» Черня продовжував залишатися в Москві й Залізняк. А з аналізу подій видно, що й ця пригода могла статися тільки в 1769 р. ще до виникнення в січні 1770 р. особистої справи Державіна⁸³. З цього випливає, що нема підстав твердити, що М. Залізняк був у Москві й у 1770 р.: його відправили звідси до Сибіру ще в 1769 р.

С. Максимов в 1859—1861 рр. протягом двох років подорожував по Сибіру, вивчаючи архівні справи про засланих на поселення і на каторгу. Він згадує про 138 запорожців, яких 1770 р. відправили сюди «за участь у нападах Максима Залізняка з Гонтою і Швачкою. Гонту поляки четвертували, Залізняка судила Росія: після покарання батогом його заслали до Сибіру»⁸⁴. З тексту можна зробити висновок, що автор знайшов ці матеріали в архіві Тобольської губернії. Максимов вивчав також архів Нерчинської каторги, але там про Залізняка нічого не знайшов. Як відомо, одночасно з Залізником судили ще 222 повстанців. За невеликими винятками вирок був такий: бити батогом, дати кожному по (зазначено число) ударів і заслати в Нерчинськ на каторжну роботу довічно⁸⁵. Отже, тут поневірялося чимало гайдамаків. Не виключено, що Максим Залізняк у числі 138 повстанців-запорожців потрапив у Нерчинськ не на каторгу, а на поселення. Правда, таке припущення суперечить документам. Проте і в цьому випадку воно заслуговує на пильне вивчення. В тому, що Залізняк не був на Нерчинській каторзі, переконує і свідчення запорожця Д. Поповича, яке зберігається в фондах Центрального державного архіву давніх актів СРСР, про перебування ватажка повстання Максима Залізняка у військах О. Пугачова⁸⁶.

⁸¹ В. А. Голобуцкий. Максим Железняк, стор. 62.

⁸² Сочинения Державина с объяснительными примечаниями Я. Грота, т. 6, СПб., 1871, стор. 454.

⁸³ Там же, стор. 450.

⁸⁴ С. Максимов. Сибирь и каторга, ч. III, СПб., 1891, стор. 88, 113.

⁸⁵ ЦДІА УРСР, ф. 59, спр. 5518, арк. 24—27.

⁸⁶ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, стор. 415.

В. В. ГРАБОВЕЦЬКИЙ

ВІДГУК ГАЙДАМАЦЬКОГО РУХУ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Посилення феодально-кріпосницького і національно-релігійного гніту на Правобережній Україні в першій половині XVIII ст. сприяло піднесенню гострої класової боротьби, однією з головних форм якої був відомий гайдамацький рух — широкий і своєрідний антифеодальний збройний виступ поневолених мас Правобережжя і Поділля за своє соціальне та національне визволення.

Українські, російські й польські дворянсько-буржуазні історики намагалися зобразити гайдамаччину у негативному світлі. Радянські вчені на основі джерел мають змогу всебічно вивчити історію гайдамацького руху, об'єктивно показати його розмах, характер, рушійні сили та історичне значення. Проте ще й досі не висвітлено, який вплив мав цей рух на західноукраїнські землі. Цінний почин у цій справі зробила К. Дракохруст¹. Але недостатнє використання архівних джерел не дозволило авторові розкрити взаємовплив і взаємозв'язок між гайдамацьким рухом і виступами селян Галичини. А це варте уваги насамперед тому, що народні рухи, які виникали у феодальний період на Придніпрянщині, завжди знаходили відгук у сусідніх галицьких землях. Так було наприкінці XVI ст., протягом XVII і першої половини XVIII ст.

Посилення феодально-кріпосницького гніту в умовах панування шляхетської Речі Посполитої на Правобережній Україні, Поділлі і Галичині поставило селянство, міщанство у тяжке становище, а тому найбільш розорена і пригноблена їх частина піднялася на збройну боротьбу. Саме тоді масового характеру набула боротьба гайдамацьких загонів під проводом відомих ватажків Гриви, Медведя, Жили, Рудя, Іваниці та славнозвісні антифеодальні походи Верлана. Гайдамаки палили маєтки, нищили шляхту, документи, закликали селян до повстання. Так, ватажок М. Москаль звертався до селян: «Бідні і нещасні, ви довго страждали вже у своїх злих панів... Вставайте ж усі проти цього зміїного отроддя... Об'єднайтеся усі під нашими прапорами і йдіть з нами бити панів і очищати землю від них... Досить вже нашим панам панувати тут...»²

Гайдамацько-козацькі загони з Правобережжя і Поділля почали проникати в Руське воєводство, де селянський рух набирав особливого розвитку³.

1734 р. Верлан прийняв титул козацького полковника і від імені російського уряду закликав селянство на боротьбу з шляхтою, з різними орендарями. За короткий час він зумів створити значний повстанський загін і вирушив у Подільське та Брацлавське воєводства. Розгромивши частину шляхетського війська, увійшов у Руське воєводство і зайняв

¹ Е. Н. Дракохруст. Опришки (Из истории крестьянских движений в Западной Украине XVII—XVIII вв., Из истории крестьянства XVI—XIX вв.), М., 1955, стор. 58—65.

² О. П. Лола. Гайдамацький рух на Україні 20—60-х роках XVIII ст. К., 1965, стор. 49.

³ В. В. Грабовецький. Селянський рух на Прикарпатті в другій половині XVII — першій половині XVIII ст., К., 1962, стор. 149.

Збараж і Броди⁴. В одному з листів із Збаража Верлан повідомляв: «Броди взято без всякого супротиву, Збараж взяли окопами і здобули без жодних жертв»⁵.

Зрозуміло, що походи й бойові дії гайдамацьких загонів 1734 р. в Руському воеводстві вплинули на посилення селянського руху на західноукраїнських землях, де народні маси чекали допомоги з боку козаків. Про це свідчить такий факт. Під час розправи селян з жорстоким орендарем у с. Ріпному (1730 р.) Іван Ніжник заявив: «Дай боже, щоб якнайскоріше прибули козаки»⁶. 6 червня 1734 р. гетьмана Потоцького повідомляли, що коли російсько-козацькі війська стояли у Підкамені, «козаки завдавали великої шкоди» шляхті, яка не могла ніде від них сховатись, бо ті знаходили і в лісах, вбивали та захоплювали її майно⁷. Селяни Галичини, користуючись підтримкою козацько-гайдамацьких загонів, розправлялися з орендарями, шляхтою. Тоді ж пана Ясінського «убив його підданий з козаками»⁸.

Селяни Скалатських маєтків, які належали магнатам Ланцкоронським, Фірлеям, Калиновським, після прибуття козацько-гайдамацьких загонів виступили проти шляхти, почали вирубувати і вивозити панські ліси для своїх потреб. Так, селяни Терекбова, Ходачківців влітку 1734 р. під «виглядом козаків» озброїлися самопалами, сокирами, списами і під проводом своїх керівників (принципалів) великими групами з возами вирушили до скалатського лісу. Відчуваючи підтримку козаків, селяни сміливо заявили: «Забрав чорт скалатських панів. Хвала богу, що маємо козаків, вже тепер не час лісів (панських) боронити, вчинимо з ними, що захочемо... Маємо час дуби з нього вивозити»⁹.

На захист панських лісів стали жовніри пана Левицького з с. Кам'янки, а також побережники Захарко та Андрушка Личаки. Повсталі напали на панських слуг з криком: «Вас будемо убивати, коли нам будете боронити лісу, бо той (пан власник утік) так далеко від нас, як Збараж від московського князя». Коли побережники не давали вирубувати ліс, один із повсталих пригрозив: «Більше мені за оборону тих лісів не відзивайся, бо до чого іншого додумаємося, а дуби як возив, так і возитиму». А коли лісничі не поступилися, повсталі з ними жорстоко розправилися. Згодом шляхетська комісія визнала, що повсталі «на смерть» побили побережників при «обороні скалатських лісів» і вирубали 1000 дубів. Крім цього, селяни зруйнували будинок-сторожку лісників і спалили корчму на шляху із Скалата до Зборова¹⁰. Про те, що такі виступи були не поодинокі, а масові, підтверджує хроніка вірменських монахів у Львові. Під 1734 р. записано: «У Польщі і Великому Литовському князівстві московські і козацькі війська чинили великі рухи, спустошували міста і села, цілу державу, а селянство купами, покинувши своє підданство, з козаками об'єднувалося... польські війська не могли їм дати відсічі, бо тієї отрути (повсталих.—В. Г.) постійно і багато прибувало»¹¹.

Російсько-козацькі війська під проводом князя Гесенбурна генерал-майора Преображенського полка вирушили пізньої осені 1734 р. через Берестечко на Львів. 1 січня¹² 1735 р. отаборились у місті.

⁴ Архив Юго-Западной России, т. III, п. 3, стор. 108.

⁵ Там же, стор. 84—85.

⁶ ЦДІА УРСР, ф. 50, оп. 1, спр. 3, арк. 87—88.

⁷ ЦДІА УРСР, ф. 49, оп. 2, спр. 2019, арк. 46.

⁸ S. Barącz. Dzieje Klasztoru Dominikanów w Podkamieniu, Lwów, 1875, стор. 226.

⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 17, спр. 183, арк. 457—461.

¹⁰ Там же, арк. 461—471.

¹¹ Pamiętnik dziejów polskich. Z aktów urzędowych lwowskich i z rękopismu zebrał Sadok Barącz, Lwów, 1855, стор. 193.

¹² Pamiętnik dziejów polskich. Kronika zakonnic ormiańskich, стор. 194.

Як свідчать документи, протягом 1735—1736 рр. російсько-козацькі війська пройшли всю Галичину аж до Західного Прикарпаття, побували на Лемківщині і в Польському Підгаллі. У хроніці С. Петрушевича зазначено, що в 1736 р. козаки тричі були в Галичині і, зокрема, прославилися на Покутті¹³. Поява їх у цих місцях активізувала селянсько-опришківський антифеодальний рух. У ряді сіл Лемківщини селяни при підтримці галицьких опришків і словацько-польських збійників напали на феодальні маєтки, вбивали шляхту, орендарів. 3 липня 1735 р. опришки разом з селянами розгромили монастир і покарали якогось Войцеха Лилопола.

В горах селяни і опришки тримали феодалів у постійному страху¹⁴.

У зв'язку з таким становищем шляхта Галицької землі у травні 1734 р. зібралася на сеймик у Галичі і винесла постанову «в справі сваволі опришків і підданих», якою зазначала, що піддані створили для феодалів «непрактиковану небезпеку», відкрито виступали проти панів, вбивали їх і нищили маєтки. Феодали вирішили зібрати 5 червня 1734 р. під Галичем загальне ополчення, «сісти на коні і вирушити» проти опришків та підданих, всюди громити «свавільні» загони, де б вони не з'являлися¹⁵.

У 30-х роках XVIII ст. у Делятинському старостві успішно боролися з шляхтою та сільськими багатіями опришківські загони на чолі з ватажками Петром Сабатом і Григорієм Дранкою¹⁶. У 1736 р. шляхта Коломийського повіту, неспроможна своїми силами справитися з опришками, запросила на допомогу регулярні війська гетьмана Потоцького. Перелякані шляхтичі у травні 1736 р. скаржилися на сеймику, що «сваволя хлопська в горах у Коломийському повіті набула значного піднесення, з'явилося чимало опришків, даються взнаки таємні й публічні напади»¹⁷. Шляхта боялася, щоб опришківський рух на Коломийщині не переріс у загальне повстання селян Галичини.

Найрозореніше селянство і міщанство західноукраїнських земель переходило до козаків і допомагало гайдамакам у боротьбі з шляхтою. Цікавим є зізнання спійманого шляхтою козака Андрія Суляка від 10 червня 1734 р. Він повідомив, що сам родом з с. Стенівців під Збаражем, в 15 років пішов на Поділля і вступив до загону Верлана. Де який час був писарем, а потім — гайдамакою. Він розповів про формування гайдамацького загону Верлана, який запрягнувся «воювати проти іноземців, тобто проти ляхів, аж до самої смерті». «Багато наших людей,— говорив далі Суляк,— пішло в бунти... Нас запевняли старші, що наше військо має йти до Гусятина»¹⁸.

Яків Руденко признався 2 серпня 1771 р. перед шляхетським судом, що він народився в с. Заболотні біля Борщова. Коли одружився, пішов із жінкою «на слободу» — на Правобережжя¹⁹. Згодом утік на Дон і з донськими козаками брав участь у поході на Станіслав. Шляхта піддала його тортурам і страті за те, що він «пристав до лівобережних гетьманців (козаків.— В. Г.)».

З-під Борщова походив Корній Москаленко — гайдамака з загону Бондаренка. Він був з тих селян, які в пошуках роботи ходили від села

¹³ А. С. Петрушевич. Сводная Галицко-Русская летопись с 1700 до конца 1772 г., Львов, 1887, стор. 201—236.

¹⁴ Львівська державна наукова бібліотека Міністерства культури УРСР (далі — ЛДНБ), відділ рукописів. Архів Бурштинського замку, № 76/1, арк. 6.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Akta grodzkie i ziemskie (далі — АГЗ), т. 25, стор. 407—408/6.

¹⁸ Архів Юго-Западной России, т. III, ч. 3, стор. 67—69.

¹⁹ Е. Н. Дракохруст. Назв. праця, стор. 67—68; Український архів, т. II, Коденська книга, К., 1931, стор. 21, 25, 50, 348.

до села, через що шляхта називала їх уроженцями «з цілого світу». Гайдамака Ян Клубінський признався на суді, що родився за Острогом, служив на панських дворах, потім переселився до Валяви під Снятином. Як учасник гайдамацького руху, Клубінський «з своїми колегами» діяв біля Заболотова та Городенки на Галичині²⁰.

Судові протоколи 30—60-х років показують, як багато учасників гайдамацького руху були вихідцями Галичини.

Народно-визвольна боротьба гайдамацьких загонів на Правобережжі й Поділлі в 30—50-х роках XVIII ст. сприяла антифеодальній боротьбі селян і опришків. У 1740 р. вибухнуло велике повстання в Долинському старостві. Повстанці розгромили королівські зағони. На початку 1741 р. кріпаки с. Тростянця завдали «значної шкоди» маєткові магната Миколи Потоцького. У липні 1744 р. подібне відбулося в Обертині. Антифеодального характеру набула боротьба селян Космача проти управителів княжни Т. Яблоновської²¹. Серед різних форм антифеодального опору домінуюче місце зайняли виступи опришків під проводом Олекси Довбуша, Василя Баюрака і Івана Бойчука, що відбувалися протягом 1738—1759 рр. Це був період найбільшого піднесення опришківського руху, який сприяв розвитку класової боротьби селян на західноукраїнських землях.

Шляхта кілька разів організовувала загальне ополчення проти опришків та постійно просила допомоги у коронного гетьмана. Й. Потоцький, у якого були великі маєтки в Галичині, взявся активно за придушення опришківського руху. Перед навальним наступом шляхетських військ Іван Бойчук, рятуючи тих, хто ще залишився в живих, вирішив з жменькою найближчих соратників покинути Підкарпаття і перейти на Запорізьку Січ. Для того часу це була правильна тактика народних ватажків Галичини, які узгоджували свої дії з боротьбою селян і козаків Наддніпрянщини. Не випадково багато селян Галичини тікало на ті землі. Задумові Бойчука перейти 1759 р. на Січ, напевно, сприяли козаки, які діяли в його загоні. Як свідчать зізнання опришків Бойчука на суді, козаки прибули в загін весною 1759 р., коли готувався похід на Болехів. Іван Бойчук забрав з собою п'ять найближчих опришків: Івана Жупника, Стефана Кирилюка, Стефана Ясінського, Андрія Пістолетника, Антона Пйонтровського і з ними пробрався на Січ, де зупинився в Переяславському курені отамана Кочубея.

Невідомо, якими дорогами галицькі опришки йшли на Запоріжжя. Але незважаючи на труднощі переходу, вони цілком таємно пробралися на Січ. Там Бойчука прийняла козацька старшина. І, напевно, за його ініціативою курінний отаман Кочубей організував кінний загін козаків з 67 чоловік і направив його на Правобережжя допомагати гайдамакам і селянству в боротьбі з шляхтою. Очолили загін двоє ватажків Ігнат Марущак «з-за Дніпра» та Іван Бойчук «з гір».

В цьому поході козаки, опришки і гайдамаки здобули шляхетські маєтки — Краснополе, Безпечну, Ступнік, Голяки та Вишеньку.

Не випадково в опришківських піснях терміни «опришки» і «гайдамаки» ототожнюються:

Ой, не буду кози пасти, але самі стрижки,
Силку собі закохаю та піду в опришки.
Ой коби сі бучок розвив дві берези білі,
Пішли бисмо в гайдамаки святої неділі²².

²⁰ Архив Юго-Западной России, т. III, ч. 3, стор. 68.

²¹ В. В. Грабовецький. Селянський рух на Прикарпатті, стор. 83—158.

²² В. Гнатюк. Народні оповідання про опришків. Етнографічний збірник, т. 26, Львів, 1910, стор. 14.

Прізвища (Березовський, Ясінський, Коломийченко) дозволяють припускати, що люди, яким вони належали, походили з Галичини. І навпаки, у метрикальних книгах, різних реєстрах, актових книгах, інвентарних описах Галичини кінця XVIII ст., зокрема на Галицькому Поділлі, зустрічається багато прізвищ Гайдамак, Гайдамачук, Гайдамака²³. Безсумнівно, що поява цих прізвищ пов'язана з гайдамацькими рухами в середині XVIII ст.

Про безпосередні зв'язки галицьких опришків з гайдамаками свідчать документальні дані. У визвольних походах Олекси Довбуша 1738—1745 рр. брав участь «Михайло з України» — один з учасників гайдамацького руху 30-х років²⁴. Опришка Антона Пйонтовського з загону Івана Бойчука, який діяв у 1755—1759 рр. на Прикарпатті і Україні, шляхта схопила в Сошенську і називала його «гайдамацьким шпигуном». Під час слідства цей опришок розповів про діяльність Бойчука і його побратимів на Правобережжі і в Запорізькій Січі.

Налякана народним рухом галицька шляхта в червні 1750 р. просила коронного гетьмана захистити її від нового наступу гайдамацьких загонів. «Наші брати послаи знають,— писалося в інструкції,— як свавільні українські гайдамаки відриваються від Січі і перемагають (шляхту.— В. Г.) у Подільському воеводстві, сусідньому з нашою землею (чинять напади, б'ють шляхетські будинки, міста і містечка)», а тому «...вогонь, що спалахнув з розжареного попелу», необхідно в корені придушувати²⁵. В одному шляхетському повідомленні зазначено: «Гайдамаки постійно прориваються через кордони, тому якось треба їх утихомирити»²⁶.

У Галичині шляхта мобілізувала всі свої військові сили проти гайдамацького руху. Коронний гетьман Й. Потоцький видавав універсали проти гайдамаків і оголошував їх в селах і містах Галичини з метою попередити будь-які зв'язки поневолених західноукраїнських земель з Правобережжям.

Народні маси радо приймали звістки про успішну антифеодальну народно-визвольну війну під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти, а у феодалів ці події викликали страх. У Львівському історичному музеї зберігається службник з Унева, де під 1768 р. записано: «Року Божого 1766 * на Украине збунтованое великою личбою гультайство под заводцою названіям Гонтій, по местах и селах вытяли, выполлоли и вырезали (кто твердит) на трийцат тысяча русских, тако и поллових шляхтій, жидов, навіть детей малейких».

Гайдамацький рух 1768 р. викликав піднесення антифеодального опору селян Галичини. У листі до гетьмана Яна Браніцького король писав у вересні 1768 р. про відновлення «хлопських бунтів на Україні, Волині і навіть Русі»²⁷.

Цікаві події розгорнулись на Лемківщині. В той час російські війська (в складі яких були запорізькі і донські козаки), борючись проти польських конфедератів, дійшли до Лемківщини і на своєму шляху нищили шляхту, орендарів, католицьке духовництво. Їм допомагали прикарпатські селяни. Граф Петро Вудзіцький намагався втекти на Закарпаття. Коли вже він був у дорозі, стало відомо, що «руські села в горах» під впливом російсько-козацьких військ організувалися в збройні

²³ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1-а, спр. 7, арк. 1—35.

²⁴ В. Грабовецький. Народний герой Олекса Довбуш, Львів, 1957, стор. 89.

²⁵ АГЗ, т. 25, стор. 486/2, 486/3.

²⁶ ЛДНБ, Архів Бурштинського замку, № 25/1, арк. 135; № 24/1, арк. 63.

* Помилка мемуариста. Треба 1768 р.

²⁷ Кость Гуслистый. Коліївщина, К., 1947, стор. 31.

загони на польсько-угорському шляху. Вони «ширили пострах на всю околицю», нищили шляхту. І коли Вудзіцький виїхав на Бескидський перевал, його несподівано оточив натовп селян з сільським попом. Прикарпатська шляхта визнавала, що з «заворушенням Залізняка і Гонти на Україні, дух повстання відзивався навіть в цих диких горах»²⁸.

Налякана грізним гайдамацьким рухом, подіями в Умані, шляхта Правобережжя і Поділля поширювала в Галичині чутки, ніби повстання дедалі більше розгорається і не сьогодні-завтра спалахне у Львові. Шляхта готувалася до оборони. До Львова було стягнуто шляхетські гарнізони з Бродів, завезено значну кількість зброї. У місті під час наближення Хмельницького, переказували, нібито бачили «загадкові постаті» в околицях Львова, які не відомо звідки прибули, закликали селян до боротьби і попереджали про прихід гайдамаків. Серед селян ходили чутки, що гайдамаки знищили польське військо, обозного Степковського повісили у Бродах і підходять до Львова.

Шляхетський уряд фактично не зміг придушити повстання гайдамаків у 1768 р. І лише царський уряд, наляканий розмахом повстання і поширенням впливу його на Росію, кинув свої війська на придушення гайдамацького руху. Підступно схопивши Залізняка і Гонту, шляхта і російський уряд потопили у крові повстання.

Після придушення Коліївщини шляхта, щоб залякати народні маси, спійманих гайдамаків страчувала в різних провінціях, в тому числі і на західноукраїнських землях.

У мемуарній літературі є дані про те, що значну групу * ув'язнених гайдамаків було доставлено у Львів²⁹. Завдяки коменданту міста Коритовському їх не було страчено. 60 в'язнів працювали на міському будівництві. І тільки у 1772 р. їм було дозволено повернутися в рідні краї. Львівський єзуїт С. Залеський залишив мемуарну згадку про те, що 80 спійманих гайдамаків, закованих у кандали, доставлено у Львів, де їх тримали в тяжких умовах³⁰.

Аналізуючи мемуарні повідомлення, В. Щурат приходять до висновку, що частину гайдамаків у Львові було страчено, а іншу — використано на міських роботах. Він вважає, що коли б у Львові не було гайдамаків у 1768 р., не виникла б чутка про те, що гайдамаки, які діяли ще на Україні, готуються напасти на Львів, щоб звільнити своїх побратимів. Цю чутку поширював комендант Львова Коритовський, коли 15 травня 1769 р. до Львова підійшли шляхетські конфедерати. Цим він хотів заспокоїти противників конфедератів, які були у місті.

У Львові було страчено близько 400 чоловік. У вересні 1768 р. 69 гайдамаків було закатовано в 12 інших містах Галичини — основних вогнищах боротьби гайдамаків³¹. Це робилось для того, щоб залякати незаможних міщан, які боролися проти католицьких патрициїв, а також багатих ремісників, лихварів і купців.

Для утихомирення народного руху в Галичині шляхта використовувала уніатську церкву. За вказівкою шляхетського уряду галицький митрополит Лео Шептицький після придушення Коліївщини 19 лютого 1768 р. надіслав у всі деканати і парафії послання, яким «наказував» духовенству переконувати «під загрозою кари» правовірних не бунтува-

²⁸ P. Wódzicki. Wspomnienia z przekłose od r. 1768—1840, Kraków, 53; А. С. Петрушевич. Сводная Галицко-Русская летопись, 1874, стор. 275.

* Від 40 до 400 чоловік.

²⁹ Василь Щурат. Гайдамаки у Львові. — Літературно-науковий тижневик до газети «Неділя», № 5, 1911, стор. 1—2.

³⁰ S. Zaleski. Jezuci we Lwowie, 1880, стор. 65—66.

³¹ Василь Щурат. Назв. праця, стор. 1—2; «Историко-литературный журнал», т. I, сентябрь, К., 1863, стор. 58—69.

ти проти своїх панів, оскільки «всяка влада від бога, хто не послушний зверхності, є противником всевишнього і заслуговує покарання. Сама предвічна мудрість поділила стани і кондиції людей. Одних поставила над іншими, одних вибрала до панування, інших до послуху... Кожний стан повинен виконувати свої обов'язки... і цим заробляє собі на своєчасне і вічне благословення...», а «всякий бунт» — є противний, є «чортівський винахід»³².

Гайдамаки розправлялися з уніатським духовенством і особливо з місіонерами, яких надсилали уніатські монастирі на Правобережжя й Поділля. Відомо, що багато галицьких уніатських священників з василіанських монастирів (Крехова, Жовкви, Кристанополя) загинуло під час народного повстання на Уманщині, Смілянщині, багато було ув'язнено, в тому числі єпископа Рилла в Бердичеві³³.

На боці гайдамаків виступило православне духовництво Правобережжя, за що його жорсткою переслідувала шляхта. У Галичині в XVIII ст. повністю панувала унія. На позиціях православ'я залишався лише скит Манявський на Прикарпатті. Протягом XVII—XVIII ст. він відстоював православ'я, постійно симпатизував народно-визвольній боротьбі в Галичині і на Україні. Монахи скиту Манявського підтримували гайдамачину і після придушення повстання переховували у себе православних священників, яких переслідувала шляхта за участь у народному русі. У 1782 р. Львівській уніатській консисторії стало відомо, що в скиті переховується учасник Коліївщини, православний священник з Правобережжя. За розпорядженням уніатського єпископа Петра Белянського 9 жовтня 1782 р. Богородчанському деканату було дано наказ заарештувати хворого пароха Крутобородинського, який втік з Поділля за участь у гайдамацькому русі. Декан-уніат з двома священниками заарештував та віддав властям пароха Крутобородинського³⁴. Цей факт свідчить, по-перше, про те, що заарештований мусив відзначитися під час Коліївщини, коли його особою так зацікавились вищі уніатські власті Галичини, по-друге, скит Манявський без сумніву підтримував зв'язки з учасниками гайдамацького руху.

Гайдамацька традиція «свячених ножів» збереглася в Галичині до середини XIX ст. Так, під час польського повстання 1863 р. в Коломийський окружний уряд надійшов донос, що в священника В. Долинського у Ценеві біля Коломиї зберігається багато ножів для освячення, якими селяни мали під час свят знищити шляхту і феодалів. Проте ревізія Коломийського округу нічого не виявила³⁵.

Класова боротьба селян України в середині XVIII ст. свідчила про єдність антифеодального опору східно- і західноукраїнських земель, підточувала феодально-кріпосницькі відносини і прискорювала загибель шляхетської Речі Посполитої.

³² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 4 б, спр. 333, арк. 29—30.

³³ ЛДНБ, ф. Оссолінських, № 1343/II, арк. 17—18.

³⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 201, оп. 1, спр. 99, арк. 63—64; оп. 4 б, спр. 333, арк. 29—30.

³⁵ Л. Білоус. Що то були гайдамаки? «Гайдамаки». Поема Тараса Григорієвича Шевченка, Коломия, 1898, стор. 18.

Закінки

ПРО РЕЗУЛЬТАТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОЇ АКТИВНОСТІ ТРУДЯЩИХ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ТЕРНОПОЛЯ

Складність і різноманітність проблем комуністичного будівництва висувають на перший план необхідність глибокого пізнання наукових основ керівництва розвитком суспільства. Поряд з широким комплексним вивченням кардинальних соціальних проблем, яке проводять групи соціологів і навіть спеціальні інститути у великих наукових центрах, слід удосконалювати методику локальних конкретних досліджень, з метою практичного використання їх наслідків уже сьогодні. Одним з питань, що мають важливе наукове значення, є дослідження творчої ініціативи і громадсько-політичної активності трудящих, їх участі в керівництві державними, виробничими та громадськими справами за допомогою конкретно-соціологічних методів.

В. І. Ленін багато разів підкреслював, що головна мета роботи партії в масах полягає у вихованні волі, готовності й уміння будувати комунізм, прищепити навички громадської діяльності, яка віддається суспільству без будь-якого розрахунку на матеріальне винагородження. Отже, громадські доручення, зростання свідомої потреби їх виконання у членів робітничих колективів характеризує процес становлення однієї з суттєвих рис комуністичного характеру.

У радянському суспільстві на даному етапі все тісніше поєднуються державні й громадські засади у керівництві суспільним розвитком. І партійні організації дбають, щоб гарантовані конституцією широкі демократичні права і свободи використовувалися повністю, щоб кожний робітник і службовець міг, хотів і вчився керувати справами держави і суспільства.

Як і кожна праця, громадська робота, моральне задоволення від неї, практичні результати тощо залежать від багатьох конкретних умов, усієї сукупності елементів, багатогранності об'єктивної структури соціальних відносин. Деякі з цих елементів, наприклад, політичні, правові — спільні для умов роботи, наприклад, у Харкові, Запоріжжі, Тернополі; інші ж, внаслідок впливу місцевих, історичних, побутових та інших умов, мають певну своєрідність. Багатьох моментів, які суттєво визначають розвиток і рівень громадської активності, суспільного настрою, не можна врахувати звичайним шляхом, неможливо охопити звітністю.

В зв'язку з цим Тернопільський міськком КП України почав практикувати конкретно-соціологічні дослідження, залучивши до них слухачів вечірнього університету марксизму-ленінізму. Метою їх була перевірка того уявлення, яке склалося у міського комітету партії про рівень громадської активності трудящих міста. Передбачалося вивчення окремих протоколів засідань бюро, результатів різноманітних перевірок, що їх міськком проводив протягом останніх 4 років, співставлення їх з даними опитувань робітників. Після консультацій з спеціалістами було вироблено остаточний текст анкети, відібрано для опитування п'ять приблизно однакових виробничих груп: окремі цехи швейної фабрики, електроарматурного і машинобудівного заводів, а також колективи управління № 1 облбудтресту та автоколони. Загалом опитано 1361 працівника.

Поряд з спільними рисами, кожне з відібраних для проведення дослідження підприємств має і свої особливості, що дають можливість узагальнити результати опитування і на їх основі прийняти конкретні рекомендації для всіх виробничих колективів міста.

Швейна фабрика першою в місті завоювала звання колективу комуністичної праці. Працюють тут переважно жінки. Колектив підприємства злагоджений, дружний. Електроарматурний завод створений лише десять років тому. Робітники здебільшого молоді, майже дві третини з середньою та вищою освітою. Жінок і чоловіків майже

рівна кількість. Обидва підприємства за досягнення високих виробничих показників неодноразово нагороджувалися перехідними прапорами своїх міністерств. Серед опитаних робітників механоскладального цеху машинобудівного заводу багато старих, кадрових. Жінок — 14%. Кілька років підприємство переборює значні труднощі через незадовільне матеріально-технічне постачання, що впливає на виконання планових завдань.

Майже всі опитані в автоколоні — шофери, що свій робочий час проводять у рейсах, поза колективом. Стаж їх роботи, як правило, значний.

У будуправлінні, де значна плінність кадрів, на кількох споруджуваних об'єктах було здійснено суцільне опитування. Багато робітників тут приїздить на роботу з приміських сіл, жінки складають одну третину. 70% осіб з початковою і незакінченою середньою освітою.

Як показали результати дослідження 59,4% усіх опитаних мають постійні громадські доручення, 9,8% — тимчасові, приблизно $\frac{1}{5}$ — по два і більше доручень. Майже третина (30,8%) — поза громадським життям колективу. Багато робітників цієї групи заявили, що вони хотіли б виконувати доручення, але ніхто їм цього не пропонував. Дехто називає різні поважні причини, через які не може брати участі в громадському житті. І лише 4,85% відповіли, що «не хотіли б виконувати доручень».

На запитання анкети «Ваша думка про суспільну роботу» — 22,3% робітників заявили, що відчувають у ній потребу, без цього життя не було б повним; 43,3% — що громадська робота необхідна, і кожен повинен мати певне доручення; 23% висловилися більш помірковано: «Коли дають доручення, його треба виконувати». Таким чином, на ці три варіанти припадає 88,7% усіх відповідей. І лише 9,5% байдужі до громадського життя колективу. 90% осіб, які виконують доручення, дали ствердну відповідь на запитання «Чи приносить Ваша громадська робота користь?»; 0,5% вважають її марною; відповідь «не знаю» вибрали 6,4%. «Чи подобається Вам Ваше доручення?» — на це запитання ствердно відповіли 85%, негативно — 1,7%; 7,2% не висловили певної думки. Майже половина опитаних (44,6%) заявила, що виконання громадських доручень не викликає особливих труднощів, або «є труднощі, проте долати їх цікаво»; 6,5% посилалися на недостатній власний досвід організаторської роботи; 12,4% — на обмаль часу; лише 1,5% поскаржилися на відсутність підтримки з боку адміністрації та громадських організацій.

Подібні узагальнені дані надзвичайно цікаві і можуть стати в пригоді в агітаційно-пропагандистській роботі. Вони переконливо ілюструють високий рівень громадської думки, зростання комуністичної самосвідомості в робітничому середовищі та ін.

Для дальшого розширення громадських засад у житті колективів і конкретизації політико-виховної роботи особливого значення набуває аналіз та співставлення даних, одержаних на окремих підприємствах. І хоч ці результати можуть бути прийнятними лише з певним застереженням, вони дали можливість по-новому оцінити деякі фактори, вказали на неточність окремих суджень.

Для кожного працівника міськкому не було секретом, що рівень виховної роботи на швейній фабриці вищий, ніж, припустимо, в транспортних чи будівельних установах. За кілька років у місті міцно і небезпідставно закріпилася думка, що колектив електроарматурного заводу здатний успішно виконувати виробничі завдання, всупереч будь-яким труднощам. Тут найбільш численна і боєздатна добровільна народна дружина, чудова художня самодіяльність і т. д. Але потрібно було з'ясувати, як використовуються в цьому великому колективі внутрішні резерви, чи активну участь беруть трудящі в обговоренні і вирішенні практичних питань громадського життя, який процент тих, що роками вважаються «пасивом?» Зокрема ставилося завдання з'ясувати, чому органи охорони громадського порядку найчастіше затримують за різні порушення молодих робітників саме з цього підприємства.

Опитування показало, що процент тих, хто не бере участі в громадському житті, виявився на електроарматурному вчетверо вищий, ніж на швейній фабриці, а відношення загальної кількості доручень до числа робітників удвоє нижче. З'ясувалося, що кожний робітник, який прийшов на фабрику чи на машинобудівний завод, недовго ходить у «новачках», скоро його залучають до громадської роботи. В автоколоні ж «розхитування» та «придивляння» продовжується понад рік, а на електроарматурному — нерідко три роки!

Звичайно, залучити робітника з перших днів його приходу в колектив до повнокровного громадського життя нелегко. Формалізм у цій справі неприпустимий. Потрібні не тільки особлива увага і контроль, але й бажання з боку партійних та інших організацій виправити припущені помилки. Саме так роблять на швейній фабриці. І не випадково на запитання: «Чи приносить Ваша громадська робота користь?» «Чи подобається дане Вам доручення?» — переважна більшість трудівників відповіла ствердно.

Керівники громадських організацій машзаводу виявляють менше уваги до новоприбулих. Це позначилося на результатах опитування. Тут більшість відповідей зводилась до «не знаю», «не подобається», а 25% осіб, які не мають постійних доручень,

заявили, що й «не хотіли б їх мати». Кількість доручень у робітників з виробничим стажем понад 10 років значно менша, ніж на інших підприємствах. Частково причина цього в тому, що на машзаводі кількість осіб, які мали заохочення за сумлінну громадську роботу, в процентному відношенні нижча, ніж в інших досліджуваних колективах.

Реальним показником розвитку громадської діяльності є також активність робітників на зборах, нарадах, критичність їх виступів тощо. При опитуванні було передбачено дублювання, щоправда в різних редакціях, одних і тих же запитань при повному збереженні анонімності відповідей. Крім того, з метою перевірки було вибірково проаналізовано окремі протоколи — партійних, профспілкових і комсомольських зборів.

Результати показали, що найбільше виступають з критикою на швейній фабриці і автоколоні, найменше — на електроарматурному заводі і в будуправлінні. Загальний процент тих, що ніколи не виступають, на заводі виявився вдвічі вищий (38,7%), ніж на фабриці (18,6%), причому серед комсомольців з виробничим стажем до трьох років не виступала з критикою половина, серед безпартійних — дві третини.

Якщо виходити з загальних показників то в усіх досліджуваних колективах, окрім будівельників, склалися цілком здорові умови для критики і самокритики: 93% робітників вважають, що після того, як вони покритикували товаришів по роботі, їх відносини не погіршали. Категорично про погіршення стосунків заявили тільки 3%. На окремих анкетах, розповсюджених серед робітників швейної фабрики, було немало дописок: «Критикуємо один одного, але живемо дружно!» Характерно, що на запитання — «Чи погіршали стосунки з адміністрацією після критики?» — 84% осіб, які виступали з критичними зауваженнями, відповіли «не погіршали», «Швидше ні, чим так». Лише 6,7% — заявили, що відносини зіпсувалися, 7,7% — відповіли: «Швидше так, чим ні»; а 1,6% — утрималися від відповіді.

Відхилення від наведених середніх цифр (і в даному разі, і з більшості інших пунктів анкети) розподілилися в такій закономірності: найкраще становище на швейній фабриці, дещо гірше на машзаводі, автоколоні, електроарматурному заводі і найгірше в будуправлінні. Зазначена закономірність має надзвичайно низький коефіцієнт кореляції (зв'язку) з ставово-віковою структурою обстежуваних груп.

Найвищий процент комуністів і комсомольців серед опитаних виявився на заводі електроарматури (46,4%), на машзаводі — 45,5%, на швейній фабриці — 35,5%, в АТК — 26%, а в будуправлінні — 17,3%. Середній рівень освіти робітників спадає в такій послідовності: електроарматурний завод, машзавод, автоколонна, фабрика і будуправління. Найбільше фізичне навантаження під час роботи мають будівельники, дещо менше в АТК, на машзаводі, фабриці і найменше — на електроарматурному заводі. Саме тому на «втому, бажання відпочити після роботи» посилялися переважно будівельники та робітники машзаводу.

Аналіз і співставлення результатів опитування дозволяють зробити логічний висновок, що основним фактором досліджуваної проблеми є рівень організаційно-партійної роботи. Якщо партійні організації постійно дбають про мобілізацію трудівників на активну, справді масову участь у громадському житті, створюють умови для прояву і зростання індивідуальної ініціативи людей — то перед цією цілеспрямованою діяльністю відступають і такі вагомі фактори, як умови праці, освітній рівень робітників і т. д.

З огляду на це стали цілком зрозумілими деякі, на перший погляд парадоксальні, явища, що виявилися під час обстеження. Так, здавалося б, саме жінки, звантажені громадською роботою і піклуванням про домашнє господарство, мають скаржитися на брак особистого часу «для себе і родини». Виявилося ж, що процент таких скарг на швейній фабриці навіть нижчий, ніж на машзаводі. Це свідчить про високе почуття суспільної свідомості трудівниць колективу комуністичної праці. На цю характерну для комуністичних колективів особливість звертають увагу і інші автори¹.

Після проведення опитування міським КП України, не чекаючи остаточної обробки матеріалів дослідження, разом з партійними та іншими громадськими організаціями вжив заходів до усунення окремих недоліків. Наприклад, сигнал про низьку громадську активність молодих робітників-новачків викликав серйозну принципову розмову на комсомольській конференції заводу електроарматури і ліг в основу практичної діяльності новообраного комітету ЛКСМУ.

Парткому машзаводу було вказано на необхідність більш вдумливого підходу до розподілу громадських доручень (адже на момент перевірки тут кожний 7-й робітник був незадоволений своїм громадським дорученням, тоді як на електроарматурному — кожний 13-й, на фабриці — кожний 23-й і т. д.).

Результати конкретно-соціологічного дослідження і матеріали додаткової перевірки, проведеної в ряді інших організацій, дали змогу винести питання про рівень партійного керівництва розвитком громадських засад у житті виробничих колективів на обговорення чергового пленуму міськкому КП України і прийняти конструктивні рішення й практичні рекомендації для поліпшення роботи.

¹ В. А. Артемов, В. И. Болгов и др. Статистика бюджетов времени трудящихся, М., 1967.

Результати дослідження ще раз, на конкретному матеріалі показали, що у радянської людини неухильно формуються і розвиваються риси справді комуністичного характеру; число осіб, байдужих до нашої дійсності, до наших громадських справ — незначне і має тенденцію до зменшення.

Таким чином можна з упевненістю сказати, що проведене обстеження дало значний поштовх для усунення вад у ідейно-виховній роботі міськкому КП України. Воно показало на скільки важливо бачити всі недоліки у їх повному обсягу, знати, що їх породжує. Щоб засоби боротьби з ними були комплексними, більш ефективними, треба, поруч з іншими заходами, сміливіше використовувати конкретно-соціологічні дослідження. Результати їх дають змогу виробити справді наукові рекомендації, які сприяють активнішому, а головне, «дійовішому» розвитку громадських засад в управлінні сучасним соціалістичним виробництвом»².

В. Ф. БАЙДАК

² «Комуніст» України, 1967, № 7, стор. 80.

ВСЕНАРОДНА ДОПОМОГА СІМ'ЯМ ФРОНТОВИКІВ ТА ІНВАЛІДАМ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (на матеріалах України 1944—1945 рр.)

Однією з основних причин перемоги радянського народу над гітлерівським фашизмом була непорушна, монолітна єдність фронту і тилу. Важливе значення у тяжку воєнну годину мала всенародна допомога сім'ям захисників Вітчизни та інвалідам Великої Вітчизняної війни. ЦК ВКП(б) у постанові «Про заходи по поліпшенню роботи радянських органів і місцевих партійних організацій в справі подання допомоги сім'ям військовослужбовців» підкреслював: «...Повсякденна турбота про задоволення матеріально-побутових потреб сімей військовослужбовців має величезне воєнно-політичне значення і є половиною піклування про Червону Армію»¹.

Німецько-фашистські загарбники завдали величезних збитків народному господарству країни. Різко зменшилось виробництво промислових товарів для населення, скоротилась та частина національного доходу, яка в мирний час складала фонд задоволення потреб трудящих. Проте незважаючи на це, Комуністична партія і Радянський уряд зуміли максимально забезпечити матеріальні й культурні потреби сімей військовослужбовців та інвалідів Вітчизняної війни.

Значну роль у вирішенні цього завдання відіграли партійні організації, Ради депутатів трудящих і органи державного та соціального забезпечення України. 9 лютого 1944 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про поліпшення роботи радянських і партійних організацій по поданню допомоги сім'ям військовослужбовців у визволених від окупації районах УРСР». Згідно з цією постановою партійні та радянські органи мали до 20 березня 1944 р. провести обстеження матеріально-побутового становища сімей фронтників і систематично заслуховувати інформації про їх забезпечення². У своїй постанові від 23 лютого 1944 р. «Про працевлаштування, виробниче навчання й матеріально-побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни» РНК УРСР і ЦК КП(б)У зажадали поліпшення роботи органів соціального забезпечення, зміцнення їх кадрами, зобов'язали керівників підприємств негайно надавати роботу інвалідам Вітчизняної війни з урахуванням інвалідності, поліпшувати їх виробничі та побутові умови³.

Керуючись рішеннями партії та уряду, партійні організації і Ради депутатів трудящих оточили повсякденною увагою сім'ї захисників Вітчизни й інвалідів війни. При відділах соціального забезпечення були створені постійно діючі комісії, в яких позаштатні інспектори провадили належну роботу. На початку 1945 р. в Київській області працювали 1872⁴, в Чернігівській — 756 позаштатних інспекторів⁵. При районних і сільських радах почали діяти комісії по державному забезпеченню й побутовому обслуговуванню сімей військовослужбовців. У Чернігівській області, наприклад, на початку 1945 р. функціонувало 658 таких комісій⁶, позаштатними інспекто-

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза, т. 3, М., 1961, стор. 204.

² Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР за 1944 р., К., 1945, стор. 5.

³ Там же, стор. 6, 7.

⁴ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 611, од. зб. 42, арк. 3.

⁵ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 4, од. зб. 372, арк. 18.

⁶ Там же.

рами і членами яких були партійні, радянські, профспілкові працівники, голови колгоспів, дружини військовослужбовців, представники радянської інтелігенції. Вони допомагали органам державного і соціального забезпечення налагодити облік, робити обстеження, розподіляти фонди допомоги між сім'ями фронтовиків та інвалідами війни. Широке залучення громадськості до роботи органів державного і соціального забезпечення сприяло боротьбі з бюрократизмом і дозволило уникнути багатьох помилок у нарахуванні допомоги та пенсій.

Любов народу до захисників Батьківщини, величезна організаційна та ідейно-політична діяльність партії породили найрізноманітніші форми допомоги сім'ям військовослужбовців та інвалідам війни. Однією з них були недільники і місячники допомоги, дуже поширені на Україні. В жовтні 1944 р. у міському недільнику Києва взяли участь близько 60 тис. чоловік. Сім'ям фронтовиків було завезено паливо. Комсомольці та шкільні тимурівські команди попиляли дрова, будівельники відремонтували квартири. Спеціальні бригади розвозили овочі, одяг, взуття. Того дня майже 10 тис. сімей одержали велику допомогу. РНК УРСР та ЦК КП(б)У схвалили почин киян і рекомендували всім виконкомом організувати масові недільники⁷.

У жовтні 1944 р. Харківський обком партії та облвиконком у своїй постанові «Про проведення місячника по створенню матеріальних фондів допомоги сім'ям військовослужбовців, інвалідам Вітчизняної війни» підтримали ініціативу трудівників колгоспу «Перше Травня» Старосенівської сільради Петрівського району, які організували збирання грошей і продуктів для створення такого фонду. Постанова зобов'язувала голів райвиконкомів і секретарів райкомів партії очолити проведення місячника. Внаслідок роботи партійних та радянських організацій 276 130 робітників, колгоспників, службовців Харківщини взяли участь у створенні цього фонду⁸. Лише протягом 15 листопада 1944 р. в області одержали допомогу 24 485 сімей військовослужбовців і 2 292 інваліди⁹. Наприклад, сім'ї фронтовика Кисличенка відремонтували того дня квартиру, видали 2 куб. м дров, 50 кг капусти, 30 кг картоплі, пару калаш і 300 крб.¹⁰

Великий вклад у створення фонду допомоги сім'ям військовослужбовців та інвалідам внесла радянська інтелігенція. Працівники мистецтва влаштовували концерти, вистави на користь цього фонду. В Києві за ініціативою групи видатних медиків була організована поліклініка вчених, яка за кілька місяців внесла у фонд допомоги інвалідам 5 млн. крб., подала висококваліфіковану медичну допомогу тисячам інвалідів Вітчизняної війни¹¹.

Для західних районів України характерним було сприяння сім'ям фронтовиків у проведенні сіви та збиранні врожаю. Так, у с. Ставок Олицького району Волинської області селяни створили дві бригади, які допомогли 24 сім'ям військовослужбовців зібрати врожай¹².

Німецько-фашистські загарбники спалили с. Іванківці Чернігівської області. Багато людей лишилися без притулку. Колгоспники сусідніх сіл Савинці та Дігтярі збудували десятки будинків для сімей воїнів¹³. Цей почин підхопили трудівники всіх областей України. З часу визволення території республіки від окупантів до першої половини 1945 р. рідним фронтовиків було поставлено і відбудовано 99 559 будинків¹⁴.

Важливим засобом задоволення матеріальних потреб населення під час війни були індивідуальні городи. Завдяки піклуванню партійних організацій тільки в 1944 р. в містах і робітничих селищах 725 214 сімей військовослужбовців одержали під городи 174 266 га землі¹⁵. Багатодітним сім'ям фронтовиків безкоштовно давали корів, овець, свиней. 1944 р. в УРСР родини воїнів одержали 4 575 голів худоби¹⁶.

Партійні організації, Ради депутатів трудящих провели велику роботу по працевлаштуванню членів сімей фронтовиків. У 1944 р. по республіці було влаштовано на роботу 1 310 302 чоловіки¹⁷.

Патріотичний рух допомоги сім'ям військовослужбовців та інвалідам Вітчизняної війни охопив десятки мільйонів людей. Трудящі вносили до фонду допомоги гроші готівкою, продукти, відраховували частину заробітної плати. Комсомольці

⁷ «Правда України», 7 грудня 1944 р.

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 668, арк. 134.

⁹ ПАПЦК КП України, ф. 1, оп. 1-34, од. зб. 29, арк. 4.

¹⁰ Там же.

¹¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 6/1, од. зб. 51, арк. 3, 10.

¹² «Радянська Волинь», 19 липня 1944 р.

¹³ «Правда України», 13 вересня 1944 р.

¹⁴ Итоги первого года восстановительных работ на Украине и наши очередные задачи, К., 1945, стор. 35.

¹⁵ ПАПЦК КП України, ф. 1, оп. 1-34, од. зб. 61, арк. 69.

¹⁶ Итоги первого года восстановительных работ на Украине и наши очередные задачи, стор. 35.

¹⁷ ПАПЦК КП України, ф. 1, оп. 1-34, од. зб. 61, арк. 69.

м. Маріуполя, працівники заводу ім. 61 комунара (Миколаївська область) вирішили відраховувати щомісяця до кінця війни одинденний заробіток¹⁸. На багатьох підприємствах робітники працювали понаднормово на користь родин воїнів. Колгоспники України в 1944 р. відраховували 879 тис. трудоднів. Весною 1944 р. в рахунок цього фонду було засіяно 27 тис. га, з яких зібрали 18 тис. т продовольчих культур¹⁹.

Всенародним піклуванням були оточені діти фронтовиків. Протягом 1944 р. до дитячих садків та ясел України влаштували 881 964 дітей захисників Батьківщини і 87 454 дітей-сиріт, патронували 43 564, усиновили 4 431, віддали на опікунство 11 566²⁰. Чимало трудящих з власної ініціативи виготовляли на власні кошти одяг, взуття, білизну для дітей фронтовиків. Так, Х. Д. Ішанов пошив 100 пар теплої взуття і до кінця 1944 р. зобов'язався зробити ще 20. Звістка про цей патріотичний вчинок старого колгоспника дійшла до воїнів. Його син писав з фронту: «Ти зробив подарунок нам, нашим товаришам. Ти дав дітям фронтовиків 100 пар теплої взуття. Ти робив його своїми старими, натрудженими руками, і цим дуже допоміг нашій загальній справі»²¹.

Отже, добровільно скорочуючи своє і без того скудне в умовах воєнного часу споживання, трудящі України виділяли до фонду допомоги сім'ям військовослужбовців та інвалідам війни гроші, продовольство, одяг, взуття.

Велику увагу приділяли партійні організації працевлаштуванню інвалідів Великої Вітчизняної війни. Ця справа великою мірою залежала від розвитку протезної промисловості. Забезпечення інвалідів протезами давало можливість повернутися на виробництво десяткам тисяч людей. До липня 1944 р. поновили свою роботу Київський та Харківський протезні заводи і 5 майстерень по ремонту протезів. Проте випуск продукції цими підприємствами різко відставав від потреб. На 1 червня 1944 р. по 16 областях республіки потребували протезування 86 840, а задоволено було тільки 269 чоловік²². Для розвитку протезної промисловості в ряді міст України були організовані протезно-ортопедичні майстерні, а в Харкові — інститут протезування і технікум по підготовці спеціалістів цієї справи. Партійні організації, Ради депутатів трудящих глибоко вникали в роботу підприємств протезної промисловості, піклувалися про забезпечення їх робочою силою, матеріалами, електроенергією. 2 лютого 1945 р. харківські обком партії і обласний виконком Ради депутатів трудящих прийняли постанову «Про заходи по відбудові та організації протезного виробництва», в якій зажадали забезпечення безперервного постачання електроенергією підприємств протезної промисловості нарівні з оборонними заводами, обладнання додаткових майстерень по ремонту протезів у Куп'янську, Балаклії, Богодухові, Чугуєві та інших містах²³. Внаслідок ужитих заходів у республіці значно зросло виробництво протезів, що дало можливість працевлаштувати десятки тисяч інвалідів.

Масово-політична робота партійних організацій серед інвалідів Великої Вітчизняної війни допомогла багатьом з них знайти своє місце в житті, прилучитися до трудової діяльності. Так, група інвалідів звернулася через обласну газету до всіх інвалідів, що проживали у Ворошиловградській області. «Багато робітників підприємств, — писали вони, — пішли на фронт. Їх заступили жінки, старики й підлітки. І все ж робочих рук не вистачає. Чи можемо ми в такий час сидіти, склавши руки? Ні, не можемо і не всидимо. Якщо ми не можемо по-старому битися на фронті, то наше місце тепер на заводі, в шахті, установі»²⁴. Партійні організації області обговорили це звернення на зборах інвалідів війни. Вже через три місяці 1 365 чоловік влилися в колективи робітників, колгоспників, службовців²⁵. Чимало інвалідів стали героями трудового фронту. Так, В. С. Коршук, керуючи колгоспом ім. Свердлова Зачепилівського району Харківської області, на свої кошти збудував два літаки і передав їх 2-му Українському фронту, у військах якого він перед тим бився проти німецько-фашистських загарбників²⁶. Колишні воїни, що загубили здоров'я в боях за незалежність Вітчизни, стали до верстатів, виконуючи й перевиконуючи виробничі норми. На Ніжинському механічному заводі слюсар Діденко, інвалід Вітчизняної війни 2-ої групи, виконував норми на 300—350%²⁷.

Внаслідок великої організаторської та ідейно-виховної роботи партійних організацій та органів державного й соціального забезпечення в УРСР на 1 червня 1945 р.

¹⁸ «Социалистический Донбасс», 24 травня 1944 р.; «Південна Правда», 24 липня 1944 р.

¹⁹ Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К., 1946, стор. 130.

²⁰ ПА ІІ П ЦК КП України, ф. 1, оп. 1-34, од. зб. 61, арк. 69.

²¹ «Чорноморська комуна», 20 грудня 1944 р.

²² ПА ІІ П ЦК КП України, ф. 1, оп. 1-34, од. зб. 20, арк. 12.

²³ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 710, арк. 341, 342.

²⁴ «Ворошиловградская правда», 5 січня 1944 р.

²⁵ «Ворошиловградская правда», 26 квітня 1944 р.

²⁶ «Соціалістична Харківщина», 1 квітня 1944 р.

²⁷ Партархів Чернігівського обкому КП України, ф. 470, оп. 4, од. зб. 372, арк. 183.

71,1% інвалідів Вітчизняної війни займалися суспільно корисною працею. До 1 серпня того року цей процент зріс до 93,4²⁸.

Всенародне піклування про сім'ї військовослужбовців, інвалідів війни стало важливим засобом зміцнення єдності армії й народу. Підкреслюючи залежність морального духу воїнів від підтримки тилу, В. І. Ленін писав: «Ви знаєте, що всякий крок допомоги, яка подається Червоній Армії в тилу, відразу ж позначається на настрої червоноармійців»²⁹.

Фронтовики одержували з тилу численні листи, в яких розповідалось, якою теплою оточені їх сім'ї. «Нам допомогли відремонтувати хату,—говорилося в одному з таких листів,—видали одяг і взуття, забезпечили паливом на зиму. Батьківщина, наші товариші по праці не обходять нас своїм піклуванням. Не турбуйся про нас, рідний, дужче бий проклятих фашистів і з перемогою повертайся додому»³⁰.

У листі на ім'я керівників партії та уряду України Кваснов, Євдоченко та інші фронтовики висловили щире подяку за піклування про сім'ї військовослужбовців³¹. Гвардії сержант К. К. Головки дякував Смілянський міський відділ соціального забезпечення³².

Діяльність партії, органів державного і соціального забезпечення по наданню допомоги сім'ям фронтовиків та інвалідам була важливим заходом підвищення морально-політичного фактора в роки Великої Вітчизняної війни. Маючи постійну підтримку тилу, Радянські Збройні Сили витримали найтяжчі випробування і здобули всесвітньо-історичну перемогу.

О. М. ВЕРБИЛО

²⁸ ПА ІІ П ЦК КП України, ф. 1, оп. 1-34, од. зб. 49, арк. 121.

²⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 275.

³⁰ «Правда України», 23 вересня 1944 р.

³¹ ПА ІІ П ЦК КП України, ф. 1, оп. 1-16, од. зб. 208, арк. 193.

³² Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 611, од. зб. 10, арк. 14.

З ІСТОРІЇ ЕНЕРГЕТИКИ ЖИТОМИРА ДО 1917 р.

У дореволюційній Росії енергетичні підприємства, як правило, виникали у розвинутих промислових центрах. Проте дослідження показали, що інші обставини і фактори також визначали рівень електрифікації деяких міст і районів країни. Це, зокрема, стосується м. Житомира — одного з міст, де вперше в Росії були збудовані трамвай (1899 р.)^{*} і центральна електрична станція (споруджена у 1897 р.).

Стародавнє місто України — Житомир був адміністративним і культурним центром Волинської губернії, цього великого лісового й землеробського краю. У 90-і роки минулого століття у місті проживало близько 60 тис. чоловік. На той час у Житомирі були духовна й учительська семінарії, кілька гімназій, громадська й приватна бібліотеки, книжкові магазини, друкарні. У міському театрі кожного сезону гастролювали трупи артистів з різних міст Росії. Видавалося кілька газет, у тому числі щоденна газета «Волинь».

В цей час Житомирська міська дума займалася питаннями поліпшення освітлення міста. Малось на увазі замість газового в театрі, губернських установах та центральних вулицях запровадити електричне освітлення. Було оголошено конкурс на кращий проект електростанції і всієї системи освітлення. І 1896 р. близько 30 закордонних та російських акціонерних товариств надіслали свої пропозиції¹. Перевагу здобула вітчизняна фірма «Товариство міських і під'їзних шляхів у Росії», за проектом якої передбачалося спорудження одночасно з усією системою електричного освітлення також електричного трамвая. Проте й тут не обійшлося без участі іноземного капіталу. Одним з головних акціонерів цього товариства була відома німецька фірма «Сіменс і Гальська», яка постачала електротехнічне обладнання об'єктам, що будувалися. Рішення мати трамвай диктувалося переважно бажанням міських властей похизуватися новинкою, бо на відміну від таких міст, як Київ, Москва, Петербург, Катеринослав, Житомир гостро не потребував масового транспорту. Про це свідчить той факт, що на 1914 р. загальна довжина трамвайної лінії становила 11 верст, тобто за 15 років вона збільшилась лише на 3,3 версти.

У 1897—1898 рр. Житомирська міська дума уклала з «Товариством» договір на спорудження центральної електростанції й лінії трамвая. Всі витрати на будівництво,

^{*} Електричний трамвай у Росії вперше почав курсувати у Києві в 1892 р., у Москві збудований у 1901 р., у Петербурзі — в 1907 р.

¹ «Волинь», 1 квітня 1897 р.

обладнання та експлуатацію взяло на себе «Товариство». Обумовлювався строк безплатної передачі всіх споруд у власність міста: центральної електростанції з мережею освітлення — через 25 років, трамвая — через 49 років, а також право міста на достроковий викуп цих підприємств через 15 років після введення їх в дію. Зрозуміло, що всі прибутки від експлуатації надходили в «Товариство»².

Наприкінці 1897 р. на Мало-Бердичівській вулиці (тепер вул. Комсомольська) було споруджено і введено в дію центральну електростанцію потужністю близько 100 квт³. Всі агрегати її призначались для обслуговування трамвая, а для освітлювальної мережі було змонтовано акумуляторні батареї.

«Житомирське агентство» (міське відділення «Товариства») зобов'язувалося освітлювати театр і вулиці міста. Найбільшим споживачем електроенергії вважався театр, в якому встановлювалось понад 300 ламп, а також різні пристосування для освітлення сцени.

По експлуатації електроустаткування театр уклав окрему угоду терміном на 5 років. В усі адміністративні установи була проведена електрика. В особняки, садиби, магазини тощо вона підводилась за бажанням власників. Віддалені райони міста передбачалося забезпечити новим видом освітлення з допомогою акумуляторних станцій⁴.

Будівництво трамвайної лінії тривало понад півтора року. В серпні 1899 р. відкрився рух першої черги⁵. Спочатку трамвай курсував лише по двох маршрутах. Перший проходив від Залізничного вокзалу, далі вул. Київською (тепер вул. Леніна), Великою Чуднівською (тепер вул. Чуднівська) до р. Тетерів; другий починався біля лікарні на Бердичівській вулиці (тепер вул. К. Маркса), перетинав першу лінію на площі Семінарійського костюлу*, повертав на Велику Вільську (тепер вул. К. Лібкнехта) і доходив до православного кладовища. Довжина всіх ліній простягалася на 7,7 верст. Кожна лінія живилася окремим кабелем. Колія мала однометрову ширину. Вагонний парк складався з 10 вагонів.

На нових лініях, що з'явилися пізніше, рейки, як доти, клали одноколісно, з роз'їздами⁶.

У 1901 р. минув строк п'ятирічного договору з «Товариством» на освітлення міського театру. Багато іноземних електротехнічних фірм, які мали в Росії свої контори і представництва, намагалися поширити свій вплив і на міста України. Вони навипередки пропонували Житомирській міській думі свої послуги. Проте дума, розглянувши всі пропозиції, залишила за «Товариством» електропостачання театру. Слід зазначити, що протягом усього періоду експлуатації житомирських електричних підприємств між «Товариством» і міським управлінням не виникало будь-яких серйозних непорозумінь, як це мало місце в інших містах країни, особливо там, де енергетику монополізували закордонні електротехнічні фірми.

В перші десятиріччя XX ст. у Росії широко розгорнувся рух за достроковий викуп управліннями міст іноземних концесійних підприємств. Це було результатом діяльності електротехнічного відділу Російського технічного товариства, а також рішення Всеросійських електротехнічних з'їздів, спрямованих на розвиток вітчизняної енергетики. Велику роль відіграв досвід Харкова та інших міст, де енергобудівництвом та експлуатацією енергетичних підприємств завідували місцеві управління. У Житомирі, як свідчать архівні документи, все залишалось, як і було. Очевидно, мало значення те, що «Товариство», будучи російським акціонерним підприємством, порівняно охоче задовольняло вимоги місцевого управління, пов'язані із зниженням тарифів, безпекою руху та ін.

У 1905 р. на центральній електростанції міста встановили додаткове устаткування (для потреб трамвая і освітлення), споруджувалася повітряна мережа (для установки ліхтарів)⁷. Під час війни 1914 р. завдяки близькості Житомира до фронту поживавішало промислове і торгове життя міста. Тут формувалися військові частини, відкривалися госпіталі, шився одяг для солдатів, заготовлявся провіант. Населення міста швидко зростало. За 1914 р. трамвай перевіз понад 3 млн. пасажирів⁸. Двадцять вагонів курсували по таких п'яти маршрутах: Соборна площа (тепер площа Перемоги) — залізничний вокзал; Соборна площа — Велика Вільська до православного кладовища; Соборна площа — вул. Велика Чуднівська через тунель — на вул. Купальну (тепер вул. Пушкінська); Соборна площа — лікарня на вул. Бердичівській;

² Житомирський обласний державний архів (далі — ЖОДА), ф. 62, оп. 1, спр. 2821.

³ Там же, спр. 2210.

⁴ ЖОДА, ф. 62, оп. 1, спр. 2210.

⁵ «Волинь», 27 серпня 1899 р.

⁶ На місці колишньої площі тепер височить кінотеатр «Україна».

⁷ ЖОДА, ф. 62, оп. 1, спр. 2821.

⁸ ЖОДА, ф. 62, оп. 1, спр. 134.

⁹ Там же, ф. 4Д2, оп. 2, спр. 143.

Сінна площа*—вул. Московська—Садова**—Мало-Бердичівська. На той час вагонний парк і ремонтні майстерні були добре обладнані⁹.

Напередодні першої світової війни у Житомирі значно розширилася вулична освітлювальна мережа. 1911 р., крім 160 дугових ліхтарів, що горіли на центральних вулицях, була змонтована перша партія ліхтарів (140 шт.) з лампами розжарювання та освітлено ще 17 вулиць і 19 провулків¹⁰.

Широко застосовувались двигуни постійного струму для приводу верстатів і машин на підприємствах. На 1914 р. налічувалось близько 100 двигунів. Одна з найбільших житомирських друкарень обладнала свої машини електричним приводом. Це нововведення було відзначено у її назві—«Електрична друкарня товариства Н. П. Бродович»¹¹.

На початку імперіалістичної війни центральна електростанція Житомира була розширена, збудоване спеціальне дизельне відділення. Потужність її зросла до 500 квт¹².

Енергобудівництво Житомира є цікавою сторінкою історії вітчизняної енергетики. Особливо цінним результатом діяльності житомирських енергетичних підприємств були не стільки технічні досягнення і, звичайно, не масштаби робіт, скільки підготовка кадрів у галузі енергетики. На відміну від іноземних концесійних товариств, житомирське агентство не обмежувало прийому на службу вітчизняних спеціалістів. Центральна електрична станція, мережа освітлення, трамвай будувались і експлуатувались під керівництвом російських інженерів. У процесі роботи нагромаджувався досвід, готувались спеціалісти. У 1914 р. житомирські енергетичні підприємства обслуговувало 140—150 чоловік¹³.

Завдяки зусиллям цих спеціалістів був підготовлений ґрунт для дальшого розвитку енергетичної бази Житомира в роки Радянської влади.

В. О. КАМЕНЄВА

* На місці цієї площі зараз Сінний базар.

** Вулиця Садова тепер об'єднана з Московською, назва якої не змінилась.

⁹ ЖОДА, ф. 62, оп. 1, спр. 2821.

¹⁰ Там же, спр. 2210.

¹¹ Обзор деятельности Вольнского земского управления 1904—1911 гг. Житомирская электрическая типография, товарищество Н. А. Бродович. 1911 г.

¹² ЖОДА, ф. Р-817, оп. 1, спр. 27.

¹³ ЖОДА, ф. 62, оп. 1, спр. 2210.

ВИСНОВКИ З НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

О. З. ВДОВИК

ПОШИРЕННЯ ПЕРЕДОВОГО ДОСВІДУ СЕРЕД МЕТАЛУРГІВ УКРАЇНИ (1961—1966 рр.)

П'ятдесятиріччя Великої Жовтневої соціалістичної революції радянський народ зустрів великими успіхами у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Значні досягнення мають і робітники металургійної промисловості, яка, за визначенням В. І. Леніна, є фундаментом важкої індустрії¹. В ювілейному році в Радянському Союзі вироблено 102 млн. т сталі, з них металурги УРСР виплавили 43 млн. т. Успіхові українських металургів сприяла діяльність преси України по узагальненню й розповсюдженню передового досвіду в період між XXII і XXIII з'їздами КПРС, по виконанню заповіту В. І. Леніна — виховувати маси на живих, конкретних прикладах, зразках з усіх галузей життя².

Досліджуючи дану тему, автор використав документи партархівів Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 1, од. зб. 167), обкомів партії: Дніпропетровського (ф. 19, од. зб. 67; ф. 395, од. зб. 1; ф. 6557, од. зб. 18), Донецького (ф. 326, од. зб. 26; ф. 761, од. зб. 167; ф. 7200, од. зб. 43), Запорізького (ф. 157, од. зб. 232; ф. 229, од. зб. 25), а також матеріали, надруковані протягом 1961—1965 рр. на сторінках республіканських («Радянська Україна», «Правда Украины», «Робітнича газета»), обласних («Днепровская правда», «Запорізька правда», «Социалистический Донбасс») і багатотиражних газет (Запорізького, Донецького, Єнакіївського, Макіївського та Ждановського металургійних заводів).

Одним з основних завдань радянської преси є пропаганда досвіду підприємств і робітників. В газетах докладно висвітлювалась праця колективу орденосного металургійного заводу «Запоріжсталь» ім. С. Орджонікідзе, повідомлялося про сталеварів М. Герценка, В. Зінов'єва, В. Кобилка та О. Яковлева, які на 185-тонній печі виплавили за 1960 р. понад 250 тис. т сталі, про роботу школи передового досвіду, якою керував В. Кобилко. Коли колектив п'ятого мартена виплавив за 1962 р. 312 тис. т металу, преса розповіла про нову технологію, про взаємовідносини між членами бригад і все нове в організації їх праці, про досвід роботи, проведеної при цьому партійною організацією заводу «Запоріжсталь»³. Заходи ЦК КП України і партійних організацій, підприємств по поширенню досвіду «Запоріжсталі», постійна увага до цього питання з боку преси дали свої позитивні наслідки. Досвід запоріжсталівців впроваджувався не тільки на металургійних заводах республіки (Єнакіївському, Ждановському ім. Ілліча, Макіївському ім. Кірова), а й далеко за її межами.

Газети поширювали передовий досвід також інших заводів. Так, успіхам колективу Єнакіївського металургійного заводу була присвячена передова «Радянської України»⁴ і статті в газеті «Социалистический Донбасс». Республіканські та обласні газети узагальнили досвід бригади прокатників З. Диндикова з Дніпропетровського трубопрокатного заводу, бригади сталеварів Донецького металургійного заводу, якою керував депутат Верховної Ради СРСР В. Перебийніс, та інших колективів.

Наслідуючи приклад республіканської преси, багатотиражні газети систематично друкували матеріали про впровадження досвіду новаторів, успіх передових сталеварів. Багатотиражка Макіївського заводу ім. Кірова писала про виробничу перемогу сталеплавильників печі № 1 комуністів В. Холявка, О. Кондраніна, А. Саркісяна, які успішно використали досвід запорізьких сталеварів.

Періодичні видання виступають за дійову підтримку партійними організаціями передового досвіду, творчої ініціативи. В цьому плані написані газетні статті: «Під лежачий камінь вода не потече», «Золотим зернам досвіду — дружні сходи»⁵, лист робітників з металургійного заводу ім. Петровського «Будемо жадібними до передо-

¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 1, стор. 86.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 79.

³ «Радянська Україна», 31 липня 1962 р.; «Правда Украины», 6 лютого, 20 березня, 5 червня, 21 вересня 1962 р.

⁴ «Радянська Україна», 29 жовтня 1962 р.

⁵ «Робітнича газета», 13 березня 1963 р. і 4 квітня 1964 р.

ного»⁶ і ряд інших матеріалів, в яких підкреслювалося, що продуктивність праці можна збільшити, якщо підтримувати бажання металургів вчитися, розвивати і вдосконалювати найбільш доступні й ефективні форми передачі досвіду новаторів. Велике значення мала надрукована в «Правді України» стаття «Роздуми про найголовніше», в якій ставились питання про широке залучення громадськості до впровадження передового виробничо-технічного досвіду. По матеріалах цього виступу ЦК КП України 19 серпня 1964 р. прийняв постанову, зобов'язавши партійні організації і господарських керівників «посилити роботу по активному поширенню і впровадженню у виробництво досвіду передовиків і новаторів»⁷.

Мобілізуючи трудящих на виконання даної постанови, газети приділили багато уваги пропаганді досвіду новаторів виробництва. За недовгий час було вміщено чимало статей, що розкривали «секрети» рекордів на «Запоріжсталі», впровадження металургами Дніпропетровської області передового досвіду, роль інженерів у поширенні на виробництві нової техніки і технології тощо. Всі газети взяли активну участь у висвітленні республіканського огляду узагальнення та впровадження передового досвіду. Коментуючи лист підручного сталевара Краматорського металургійного заводу І. Арсенюка про незадовільний стан передачі досвіду передовиків, «Правда України» 26 січня 1965 р. нагадала, що новаторські методи краще всього сприймаються не в червоному кутку, а на робочому місці, при демонстрації прийомів праці.

Преса України узагальнила діяльність партійних організацій «Дніпроспецсталі», Комунарського металургійного заводу в справі підтримки закликів москвичів та ленинградців випускати продукцію тільки відмінної якості і боротися за рентабельність виробництва⁸. На сторінках газет часто виступали самі новатори: сталевари «Запоріжсталі» і Макіївського заводу ім. Кірова, а також Герої Соціалістичної Праці — делегат ХХІІ з'їзду КПРС старший вальцювальник заводу ім. С. Орджонікідзе А. Волков, майстер доменної печі заводу ім. Петровського П. Єгоров та багато інших.

Щоб краще довести до широких мас трудящих все, що запроваджено передовими металургами у виробництво, газети республіки друкують статті, нариси, добірки про тих, хто, не шкодуючи сил, часу й енергії, удосконалює методи праці, по-новому організує виробничий процес. Тільки за 1964—1965 рр. в газетах «Радянська Україна», «Правда України» і «Робітнича газета» було вміщено двадцять п'ять нарисів про новаторів праці. Всій Радянській країні і далеко за її межами стали відомі передовий досвід та прізвиська українських металургів, славних майстрів своєї справи.

Отже, в умовах розгорнутого будівництва комунізму преса Радянської України відіграє важливу роль по узагальненню та поширенню досвіду новаторів, впровадженню у виробництво передових методів праці.

⁶ «Радянська Україна», 13 вересня 1963 р.

⁷ «Правда України», 19 серпня 1964 р.

⁸ «Робітнича газета», 24 січня і 6 лютого 1965 р.

В. Г. РОІК

ДІЯЛЬНІСТЬ КП УКРАЇНИ ПО ОРГАНІЗАЦІЙНОМУ ЗМІЦНЕННЮ КОМСОМОЛУ В 1925—1930 рр.

В даному дослідженні автор, використавши матеріали Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ф. 17, оп. 26, од. зб. 4, 7, 10, 14, 20, 26, 27, 30, 31, 34, 387, 391, 393), Партійного архіву Інституту історії партії ЦК КП України (ф. 7, оп. 1, од. зб. 146, 239, 259, 296), партархіву Одеського обкому КП України (ф. 7, оп. 1, од. зб. 455, 458, 995, 1130, 1146, 1311), періодичної преси («Известия ЦК ВКП(б)» за 1925, 1927 рр., «Известия ЦК КП(б)У» за 1926 р., «Известия ЦК ВЛКСМ» за 1927, 1928 рр.), документальних збірників, робить спробу показати діяльність комуністів України по партійному керівництву комсомолом в роки індустріалізації.

Велику увагу питанням партійного керівництва комсомолом приділив XIV з'їзд ВКП(б). Він вказав на необхідність систематично обговорювати роботу спілки на партійних зборах, проводити їх спільно з організаціями ВЛКСМ, уважно добирати партприкріплених до комсомольських осередків, підвищувати відповідальність комсомольців — членів ВКП(б) перед парторганізаціями.

Виконуючи ці рішення XIV з'їзду, ЦК КП(б)У, низові партійні організації стали більш конкретно і предметно спрямовувати діяльність комсомолу на активну участь у соціалістичному будівництві, на виховання широких верств робітничої і се-

лянської молоді в комуністичному дусі. Питання комсомольської роботи обговорювались на з'їздах, конференціях, пленумах, засіданнях Політбюро, Секретаріату і Оргбюро ЦК КП(б)У.

Особливу увагу Центральний Комітет звертав на підготовку і проведення з'їздів і пленумів комсомолу України, допомагав ЦК ЛКСМУ виробити правильну політичну лінію, зосередити зусилля молоді на розв'язанні основних завдань, які стояли перед партією в досліджуваній період. Партійне керівництво спільною здійснювалось через відповідні відділи, представників, закріплених за комсомолом, через комісії.

Величезну роль у цьому відіграли зустрічі, бесіди й виступи перед молоддю діячів партії і уряду України — С. В. Косіора, П. П. Постишева, В. Я. Чубаря, Г. І. Петровського, М. О. Скрипника, В. П. Затонського, які з особливою теплотою і увагою ставились до молодого покоління, передаючи йому свій багатий досвід роботи з людьми, запалюючи на нові трудові звершення.

Поширеною формою партійного керівництва комсомолом стало обговорення на засіданнях Політбюро, Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У, окружкомів, на зборах низових партійних організацій питань, пов'язаних з діяльністю серед молоді. Луганський окружком партії протягом 1926 р. розглянув на засіданнях бюро і секретаріату 60 питань комсомольської роботи, Одеський — 46, Сталінський — 12. Питання роботи комсомолу обговорювались як в цілому, так і з окремих ділянок. Так, на зборах партійних осередків Ровеньківського району (Луганський округ) йшлося про зростання рядів ЛКСМУ, військову та культурно-масову роботу серед молоді і т.п. Після того, як комуністи шахт № 23/24 і Привалля обговорили стан кількісного зростання місцевих комсомольських організацій, він значно поліпшився. Протягом 9 місяців осередок ЛКСМУ Привалля зріс на 28, а шахти № 23/24 — на 24 чоловіки.

Дніпропетровський окружком КП(б)У тільки за чотири місяці 1926 р. п'ять разів ставив питання про необхідність посилити партійне керівництво комсомолом. Бюро комітету напередодні окружної комсомольської конференції, заслухавши звіт секретаря окружному ЛКСМУ, прийняло постанову, яка була покладена в основу роботи цієї конференції. Одночасно райкоми партії і парторганізації зобов'язувались поліпшити керівництво осередками ЛКСМУ, періодично скликати наради, присвячені найважливішим завданням комсомолу.

Велику роль в організаційному зміцненні спілки молоді відіграло проведення спільних зборів і засідань бюро. Це давало змогу комсомольцям краще зрозуміти завдання партії і уряду, засвоювати багатий досвід своїх старших товаришів. Такі форми широко практикували партійні осередки Червонозаводського району м. Харкова, джутової фабрики м. Одеси, Овідіопольського і Благоївського районів Одеського округу та ін.

В роки соціалістичної індустріалізації і підготовки умов для суцільної колективізації Комуністичній партії довелося витримати жорстоку боротьбу з рядом антиленінських опозиційних груп, які, взявши на озброєння концепцію Троцького про неможливість побудови соціалізму в нашій країні, своєю фракційною боротьбою намагалися звернути партію з цього шляху. Опозиціонери прагнули протиставити комсомол партії, ослабити партійне керівництво ним.

Ленінський комсомол рішуче виступив проти таких домагань, продемонстрував свою монолітність і згуртованість, відданість Комуністичній партії. Опозиціонери дістали нищівну відсіч. Про це свідчать факти одностайного засудження їх діяльності в комсомольських організаціях Харкова, Києва, Одеси, Дніпропетровська, Вінниці та інших міст. 98,3% комсомольців України висловились за схвалення лінії партії.

В затвердженому 27 травня 1927 р. ЦК ВКП(б) «Положенні про роботу осередку ВКП(б)» вказувалося, що однією з форм керівництва партосередків організаціїми ВЛКСМ є виділення членів бюро, окремих комуністів, яким доручалось працювати з молоддю.

Необхідність цього заходу диктувалась самим життям комсомолу, впливала з ленінських принципів партійного керівництва ним. У 1928 р. на Україні 4237 сільських осередків ЛКСМУ, або 62% їх загальної кількості, діяли там, де парторганізацій зовсім не було. Про велику увагу, яка приділялась цьому питанню свідчить рішення наради секретарів партосередків Іллічівського райкому партії м. Одеси в січні 1927 р. У ньому вказувалося, що в ряді випадків в ЛКСМУ парторгани посилали комуністів з невеликим партійним стажем, слабкою теоретичною підготовкою, без належного досвіду практичної діяльності. В зв'язку з цим пропонувалося звертати більше уваги на якісний добір таких кадрів, виділяти їм на допомогу добре підготовлених комуністів, звільнити парторгів від інших громадських доручень. Виконуючи рішення наради, партійний осередок вагонного цеху Січневих майстерень, для поліпшення керівництва роботою комсомольських організацій виділив крім парторга, ще трьох досвідчених членів партії. На заводі «Октябрьская революция» було закріплено за осередком ЛКСМУ чотирьох членів партбюро. Активну роботу серед комсомольців проводили комуністи джутової фабрики М. З. Болтян (член партії з 1917 р.), А. Ю. Кравець-Проказова (член партії з 1919 р.), В. П. Егорова, М. І. Ізакович, Н. Г. Онікійчук, К. М. Успенська, В. К. Юфко, Я. І. Шапов, М. В. Черміс.

Поряд з цим партія постійно стежила за систематичним збільшенням кількості її членів у комсомолі, щоб мати там справжнє партійне ядро, здатне проводити політику ВКП(б). Це завдання успішно виконувалося. Якщо в жовтні 1925 р. у складі ЛКСМУ члени партії становили 8%, то в січні 1926 р.—8,8%, січні 1927 р.—8,2%, у тому ж місяці 1928 р.—10,4%, лютому 1929 р.—10,1%. Насамперед необхідно було створити міцне партійне ядро в організаціях спілки молоді промислових центрів, які відігравали велику роль у здійсненні індустріалізації країни. Якщо напередодні XIV з'їзду ВКП(б), у комсомолі України нараховувалося 20 977 комуністів, то 11 478 з них, або 54,7%, було зосереджено в семи промислових округах (Луганському, Сталінському, Артемівському, Одеському, Дніпропетровському, Київському, Криворізькому). В 1928 р. кількість комуністів у комсомольських організаціях зросла тут до 16 045 чоловік, що становило 56,2% загальної кількості членів партії в складі ЛКСМУ.

Збільшенню своїх рядів за рахунок кращої частини комсомольців ВКП(б) приділяла особливу увагу. Так, у жовтні 1925 р. на Україні було прийнято в партію 4 963 чоловіки, в тому числі 1 439 комсомольців, або 29% всіх прийнятих, за перше півріччя 1927 р.—36,1%, а під час жовтневого призову в партію (1927 р.)—23,3%.

Досвід КПРС і ВЛКСМ вчить, що успіх внутрішпількової роботи комсомолу, його зв'язок з масами молоді і вплив на них значною мірою залежить не тільки від кількісного, але й якісного складу молодіжної спілки. Вирішуючи ці питання, партія і комсомол виходили з марксистсько-ленінського вчення про керівну роль робітничого класу в революційному перетворенні суспільства, про союз робітників і селян.

Напередодні XIV з'їзду партії ЦК ВКП(б) узагальнив дані про те, як місцеві партійні організації регулюють зростання рядів ВЛКСМ. У матеріалах обстеження вказувалося, що комсомол насамперед поповнюється за рахунок кращої частини робітничої і селянської молоді. В 1925 р. з 422 927 чоловік, прийнятих до лав ВЛКСМ, нараховувалося 181 227 робітників та 190 427 селян, що становило 87,9%. XIV з'їзд ВКП(б) у резолюції «Про роботу комсомолу» вказав, що одним з головних завдань партійних організацій є «систематичне регулювання соціального складу спілки, з тим, щоб постійно зберігалось пролетарське його керівництво»¹.

Виконуючи ці рішення, Сталінський окружком партії на початку 1926 р. заслухав доповідь про роботу комсомолу, звернувши особливу увагу на кількісне зростання і регулювання складу комсомольської організації округу. Це значно поліпшило стан справ. Лише за 9 місяців 1926 р. окружну організацію ЛКСМУ поповнило 3505 нових членів, і загалом вона нараховувала 21355 чоловік, з них 87,1% робітників, 7,5% селян та 5,4% службовців.

З метою дальшого організаційного зміцнення своїх рядів, комсомол України широко практикував такі масові форми роботи, як проведення «місячників вербовки в спілку», конференції неспількової робітничої молоді, призови до ЛКСМУ і т. п. У 1928 р. на районних молодіжних конференціях в Одесі 620 робітників подали заяви про вступ до комсомолу. На честь 10-ї річниці Жовтня було оголошено призов у ВЛКСМ, під час якого на Україні до комсомолу влилось 14 тис. нових членів. За п'ять років з 1925 по 1929 р. ряди ЛКСМУ збільшились майже в три рази. Якщо в січні 1925 р. нараховувалося 158 321 член спілки, то на кінець 1929 р.—439 050.

Питання про чисельність та соціальний склад комсомольських лав особливо гостро постало в 1926—1927 рр., коли троцькістська опозиція звинувачувала комсомол у тому, що він перероджується, втрачає свою пролетарську суть, розчиняється в масі селянської молоді. Проте подібні обвинувачення не мали під собою ніякої підстави. Свідченням цього може бути робота Харківської окружної організації ЛКСМУ. З січня 1926 р. по березень 1927 р. до неї вступило 3445 робітників, 590 наймитів, 2036 бідняків, 489 середняків і 200 службовців, тобто переважну більшість становило пролетарсько-батьківське ядро—4035 чоловік, або 57,5% загальної кількості прийнятих. В цілому по ЛКСМУ пролетарське ядро на 1 січня 1928 р. становило 51,4%, а у промислових центрах України цей рівень був набагато вищим: в Артемівському—72,9%, Одеському—69,9%, Дніпропетровському—67,9%, Київському—58,8%.

Чільне місце в системі партійного керівництва діяльністю комсомолу займає допомога спілці в доборі, вихованні й розстановці комсомольського активу. Партійні органи на місцях розглядали питання про ці кадри на бюро парткомів, рекомендували кращих з молодих членів партії на комсомольську роботу, постійно дбали про те, щоб серед активу провідна роль належала пролетарським елементам. Так, у 1926 р. в складі робочих п'ятироків окружкомів ЛКСМУ нараховувалося 59,1% робітників, 20% наймитів, 18,2% середняків, в тому числі 91,3% комуністів. Перевибори бюро комсомольських осередків у 1929 р. оновили низовий актив на 45%. До бюро організацій ЛКСМУ на промислових підприємствах було обрано 87,3% робітників, кількість комуністів у них зросла з 34,8 до 35,4%. В той же час у складі

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів та конференцій, 1954, т. XII, стор. 222.

бюро сільських осередків число робітників збільшилось з 8,9 до 9,2%, наймитів — з 19,8 до 22,5%. Районний актив зріс за рахунок робітників з 29,8 до 36,0%, а окружний — з 72,2 до 81,2%.

Вихованню комсомольського активу, його ідейному гарту сприяло обрання комуністів — комсомольських працівників у керівні партійні органи. В 36 пертосередках Іллічівського району Одеського округу з 115 членів бюро, обраних у квітні 1930 р., 43 чоловіки були секретарями комсомольських організацій, працівниками апарату РК ЛКСМУ, партприкріпленими.

Наведені факти свідчать про величезну роботу, виконану Комуністичною партією в справі організаційного зміцнення комсомолу України в період індустріалізації країни.

І. І. ВАСИЛЬЄВ

ТРУДОВИЙ ПОДВИГ ШАХТАРІВ ПІДМОСКОВ'Я В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Автор дослідження ставить за мету показати трудовий подвиг трудівників визволеного від фашистських загарбників Підмосковного вугільного басейну у 1942—1945 рр. Для цього він використав друковану літературу¹, періодичну пресу та матеріали Центрального державного архіву Народного господарства (ф. 8225, оп. 1, спр. 521, 987); Центрального архіву ВЦРПС (ф. 105, оп. 4, спр. 14; оп. 5, спр. 16; оп. 8, спр. 6; оп. 3, спр. 4, 5; ф. 5, 1942, спр. 4), Архіву Інституту історії партії Московського комітету КПРС (ф. 634, оп. 5, од. зб. 281; ф. 84, оп. 1, од. зб. 3) та Тульського обласного партійного архіву (ф. 188, оп. 5, од. зб. 25, 26, 27; оп. 8, од. зб. 40, 45).

У той час, коли Донбас знаходився у руках ворога, необхідно було терміново відбудувати визволений Радянською Армією Підмосковний вугільний басейн, щоб забезпечити паливом військову промисловість. Зробити це при гострій нестачі кваліфікованих кадрів (на початку 1942 р. тут залишилась лише третина робітників, з них 50% — жінки) було надзвичайно важко. Але з допомогою всієї країни, під керівництвом Московської й Тульської партійних організацій трудящі басейну успішно виконали поставлене партією й Радянським урядом завдання.

Ще до повного визволення краю від фашистів на шахти прийшли шахтарі й приступили до відбудовчих робіт. В перших рядах були комуністи. Трудовий героїзм захопив усіх гірників, що сприяло достроковому введенню в дію об'єктів.

Процес відбудови був надзвичайно важким через нестачу матеріалів, для пошуків яких створювали спеціальні бригади. Деякий матеріал брали з шахт, які не було раті відбуджувати, і перетягували до місця призначення на санках або просто на руках.

На відбудовчі роботи добровільно прийшло багато комсомольців. Уже 27 грудня 1941 р., на другий день після вигнання фашистів, комсомольська бригада з 20 хлопців і дівчат м. Новомосковська приступила до роботи. Перша комсомольська група в Донському районі відбудовувала шахту № 10. Узловський райком комсомолу направив групу для введення в дію шахти № 2. У басейні швидко відновлювались комсомольські організації. У другій половині січня та на початку лютого 1942 р. в шахти на заклик комсомолу пішла працювати молодь з Московської, Воронежської, Пензенської, Рязанської, Тамбовської, Орловської та інших областей — всього 15 тис. чоловік, у тому числі 2 тис. з Донбасу.

Завдяки трудовому героїзму гірників уже напочатку січня 1942 р. почали вступати в дію перші шахти. Наприкінці січня в Підмосков'ї працювало 19 шахт. Але середньодобовий видобуток басейну становив менше 2% від довоєнного рівня. Адже робота починалась у недостатньо підготовлених забоях, де працювало всього 1384 шахтаря. До того ж майже всі види робіт виконувались вручну.

Необхідно було провести велику й копітку роботу по створенню колективу кваліфікованих робітників. Партійні організації правильно зрозуміли свою керівну й спрямовуючу роль у вирішенні цього питання. Основна маса комуністів пішла працювати в забій та на інші відповідальні ділянки, де були взірцем у праці.

Трудові успіхи шахтарів Підмосковного вугільного басейну запаливали на нові ратні подвиги фронтовиків. Боець Шишмарьов, колишній наваловідбійник Узловської шахти № 2, писав своїм землякам: «Дорогі товариші, з великою радістю прочитав у

¹ Д. Г. Оника. Подмосковная кочегарка, М., 1945; Н. Сизов. Молодежь в борьбе за уголь, М., 1947; його ж. В борьбе за уголь, М., 1948; А. В. Митрофанова. Рабочий класс Советского Союза в первый период Отечественной войны, М., 1960; А. П. Логинов. Героический труд шахтеров по восстановлению Подмосковного угольного бассейна в 1942 году. Исторические записки АН СССР, 1958, т. 62 та ін.

«Правде» про те, що рідна шахта відбудована й дає вугілля. Я клянуся ще сильніше битися за Батьківщину, знищувати фашистських гадів. Сподіваюсь, що й Ви не підведете фронтовиків, які б'ються за нашу Радянську землю. Вугілля потрібне для перемоги. Видобувайте його якомога більше». Лист був зачитаний на загальних зборах шахти і справив на трударів глибокий вплив. У відповідь колектив взяв зобов'язання збільшити видобуток вугілля. З цією метою було створено так звані «фронтіві бригади» наваловідбійників. Це почесне звання присвоювали тим колективам, які постійно давали по 1,5—2 норми. Такі ж бригади було створено й на інших шахтах.

5 лютого 1942 р. Радянський уряд схвалив рішення про повну відбудову Підмосковного вугільного басейну. Намічалось у червні 1942 р. довести видобуток вугілля до $\frac{2}{3}$ довоєнного рівня. На всіх ділянках розгорнулося змагання за кращі показники в роботі. Всі працювали самовіддано, творчо.

Починаючи з березня 1942 р. по країні прокотилася хвиля передтравневого соціалістичного змагання під гаслом максимального збільшення продукції для фронту. ЦК ВКП(б) закликав усіх трудящих радянського тилу посилити допомогу Червоній Армії.

Шахтарі Підмосковного вугільного басейну палко відгукнулись на заклик партії. Ставши на трудову вахту, вибійник Б. Руднев 3 квітня 1942 р. за зміну виконав план на 606%, а через тиждень — на 765%. За його прикладом змінні завдання перевиконували також шахтарі Макаров, Пузиков, Жавраков, Нікульченко, Овчинников та ін. А вибійник С. Шафигулін 14 квітня дав 8,5 норм змінного завдання.

Самовіддано працювала молодь. Перехідний Червоний прапор «Правды» й Наркомвугілля СРСР двічі присуджувався комсомольській організації шахти № 10 Донської. Носієм передових методів праці тут став комсомольський забій. Саме на цій шахті з'явилися прославлені комсомольсько-молодіжні зміни Шелеста й Седова. За високі показники в соціалістичному змаганні комсомольській організації також було вручено Червоний вимпел ЦК ВЛКСМ з написом: «Кращій комсомольській організації від ЦК ВЛКСМ». Шахта № 10 зайняла у змаганні одне з перших місць по СРСР, виконавши річний план вуглевидобутку до 25 жовтня 1942 р.

У передтравневому соціалістичному змаганні брала участь велика армія шахтарів. Лише на шахтах тресту «Товарковвугілля» змагались 4167, тресту «Октябрьвугілля» — 1840, у Щокінському районі — 3514 чоловік і т. д.

Уже в червні 1942 р. урядове завдання було виконано — середньодобовий видобуток по басейну досяг 73% довоєнного рівня, а до середини вересня — перевершив довоєнний рівень. Радянський уряд високо оцінив самовіддану працю шахтарів Підмосков'я. 4 липня 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР 343 кращі гірники басейну було нагороджено орденами й медалями.

Гроші за надпланову продукцію (серпень 1942 р. — 40, вересень — 50 тис. т.) гірники басейну передали на будівництво танкової колонії «Шахтар Підмосков'я». Але щоб забезпечити повну перемогу Радянської Армії над фашистською Німеччиною необхідно було вишукати ще невикористані резерви тилу. Таким резервом була виробнича підготовка шахтарів, яка сприяла підвищенню продуктивності праці. Так, врубашиніст Узловської шахти № 2 Ф. С. Чернецький за 7 місяців і 10 днів виконав річний план. За цей видатний успіх він у жовтні 1944 р. нагороджений орденом Леніна. Масове оволодіння технікою сприяло безперервному зростанню молодіжних колективів.

Особливо великі заслуги у відбудові Мосбасу належать радянським жінкам, які змінили чоловіків на всіх видах робіт вугільної промисловості. Всього на вуглевидобутку в шахтах басейну працювало 27 жіночих бригад, більшість з яких перевиконували змінні завдання.

Внаслідок самовідданої праці гірників Підмосковний вугільний басейн було відроджено за рекордно короткий строк. Наприкінці 1944 р. його вуглевидобуток збільшився порівняно з довоєнним часом більш як удвоє. Це стало можливим завдяки трудовому подвигу народу в ім'я своєї Батьківщини, в ім'я перемоги над ворогом. Своєю самовідданою працею в роки Великої Вітчизняної війни трудівники Мосбасу зробили значний внесок у розгром фашистських загарбників.

На допомогу викладачу історії

ВІЙСЬКОВО-ПАТРІОТИЧНИЙ КЛУБ «ПРИКОРДОННИК» У ЧЕРНІГОВІ

Військово-патріотичний клуб «Прикордонник» при кафедрі КПРС та наукового комунізму Чернігівського педінституту виник 1965 р. із студентської лекторської групи та історичного гуртка. Студенти приходили в школи, виступали з бесідами про прикордонників, влаштовували усні журнали, конференції, а також організовували загони юних друзів прикордонників (ЮДП). Інтерес до цих заходів був великий. Пояснювався він тим, що, перше, про участь прикордонників у боях початкового періоду Великої Вітчизняної війни написано дуже мало, тому у юних слідопитів виникало бажання працювати над цим розділом історії. По-друге, 1941 р. на Чернігівщині билися 91-й, 92-й, 98-й прикордонні загони, а 1943 р. у визволенні області брали участь частини і з'єднання 70-ої армії, сформованої з прикордонників Далекого Сходу, Сибіру й Середньої Азії. Школярі розгорнули листування з прикордонниками, налагодили з ними контакти.

Нині 16 шкіл міста співробітничать з «Прикордонником». Членів клубу запрошують не тільки школярів, а й військовослужбовців, підприємства, молодіжні гуртожитки, піонерські табори. Дорослі й діти з величезною увагою слухають розповіді про Героїв Радянського Союзу прикордонників Ф. Морина, А. Кожеватова, О. Лопатіна, І. Середу, Г. Рубцова, про земляків — Захара Мозгового, Миколу Щербину, про сотні інших.

Нещодавно на інститутський вечір бойової слави прийшло 500 студентів. На сцені — карти, схеми, фотографії, зотлілі кулеметні стрічки, заржавілі автоматні диски, осколки, земля з державного кордону. За столом члени клубу. Кожний з них розповів про подвиги прикордонників, читав вірші, цитував бойові накази далеких воєнних років, посмертні листи. Всі слухали, затамувавши подих. У залі байдужих не було.

Роботою «Прикордонника» керує рада, що складається з 15 активістів і поділяється на штаб і політвідділ. Штаб займається оргроботою, тобто підготовкою до походів, нарад, засідань, обладнує тематичні стенди, забезпечує членів клубу талонами «автостопа», у походах — ночівлею, транспортом і т. д. Політвідділ організовує лекції, бесіди, інформації, усні журнали, методичні заняття з старшокласниками по написанню рефератів на військово-патріотичну тематику, допомагає проводити піонерські й комсомольські збори, листування і т. д.

Статут клубу визначає його мету і завдання: 1. Систематично, переборюючи будь-які труднощі, виховувати молодь у дусі радянського патріотизму, готовності до самопожертви й подвигу. 2. Збирати й розповсюджувати матеріали про форми й методи організації військово-патріотичної роботи серед молоді. 3. Накопичувати відомості про героїчні справи радянських прикордонників у роки Великої Вітчизняної війни.

Рада клубу чітко враховує, що педінститут готує майбутніх вихователів підростаючого покоління. Студенти — члени клубу, займаю-

чись військово-патріотичною роботою, одночасно вивчають досвід кращих учителів України, Білорусії і Молдавії, подають посильну практичну допомогу школам Чернігова.

Члени клубу — дослідники, слідопити, але ще більше вони пропагандисти, комуністичні солдати ідеологічного фронту. За 3 роки існування клубу його члени відвідали 15 областей України, Білорусії, Молдавії, побували й виступили в 300 селах і містах, на двох Всесоюзних зльотах переможців походів по шляхах революційної, трудової й бойової слави у Москві й Ленінграді. Понад 11 тис. км подолали вони. В окремих містах та населених пунктах спинялись не надовго, тому не легко було організувати лекції, зібрати аудиторію. Але скільки б не приходило слухачів, виступи студентів викликали неодмінний інтерес. Так, прикордонники з Одеси говорили: «Лекцію «Про героїчні справи радянських прикордонників у роки Великої Вітчизняної війни» прочитано переконливо, дохідливо, яскраво. Щиро дякуємо».

Матеріал для своїх лекцій студенти відшуковують у газетах, журналах, зокрема у передплатуваному ними «Пограничнике». Іноді дані збирають по крихтах.

Перший похід здійснено за маршрутом Львів — Рава-Руська — Володимир-Волинський — Брест. Вражені стояли у підвалах 9-ї прикордонної застави Бреста, де 1941 р. бився легендарний Андрій Кожеватов. Від вогнеметів і термітних снарядів гітлерівців плавалося каміння. І досі із стелі звисають застигли кам'яні сльози. Проїхали вздовж кордонів Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії. Перед очима змінювався ландшафт, зовнішній вигляд міст і сіл. Але незмінно йшли в наряд прикордонники, завжди готові здійснити подвиг на захисті радянського кордону. Прикордонники гостинно зустрічали. Дякували за лекції й концерти. Студенти ходили по старих забутих окопах, записували розповіді про колишні легендарні події. Дізналися, що 1941 р. застава молодшого лейтенанта Алексеєва відбила 58 атак за два тижні боїв. Радянські захисники не відступили ні на крок. Хтось правильно сказав: «Пам'ять про минуле має жити сьогодні, тому що є завтра».

У кожному населеному пункті, де побував пошуковий загін клубу, через райкоми комсомолу, військкомати, сільради, редакції газет, бібліографічні відділи обласних бібліотек, архіви, через школи й місцевих жителів встановлювалися подробиці подій перших днів війни.

Щосереди під головуванням начальника штабу клубу Лариси Ниш або її заступника Лариси Татяненко на засіданні ради клубу обговорюються форми й методи роботи з молоддю, розробляються маршрути походів по місцях бойової слави, порушуються питання пропаганди бойових традицій Збройних сил і їх складової частини — прикордонних військ, допомоги студентам у проведенні Всесоюзної піонерської гри «Зарниця», підготовки до зустрічі воїнів-прикордонників, забезпечення широкої аудиторії, випуску в школах міста стендів, присвячених прикордонникам. Клуб організовує періодичні заняття з учителями й старшокласниками, готує лекторів. Інтерес викликають конференції за круглим столом, усні журнали «Подвиг», піонерські збори «Кордон не знає спокою», зустрічі з призовниками, з комсомольським активом міста й області, загальні збори, читацькі конференції, методичні семінари та ін. На прохання партійних і комсомольських організацій шкіл члени клубу роблять доповіді на партійних і комсомольських зборах про військово-патріотичне виховання молоді. За час існування клубу прочитано понад 600 лекцій про радянський патріотизм та про героїчні справи радянських прикордонників у роки Великої Вітчизняної війни. Рада клубу склала такий примірний план роботи юних друзів прикордонників у школах: 1. Провести усні журнали,

лекції про героїв-прикордонників. 2. Обладнати стенди: «Кордон не знає спокою», «Пильні вартові нашої Батьківщини», «Герої-прикордонники». 3. Сформувати по школах прикордонні загони, застави, виділити їх керівників та скласти плани їхньої роботи. 4. Написати статут прикордонного загону, розробити емблему, девіз, сигнал, форму і т. д. 5. Провести кілька методичних занять з юнармійцями-прикордонниками, з ЮДП. 6. Розробити план прикордонної «Зарниці». 7. Вести альбоми й зошити-нотатки про прикордонників. 8. Бібліотекам підібрати книги про прикордонників. 9. Відшукати через військкомат колишніх прикордонників, які мешкають нині в Чернігові. 10. Влітку відвідати села, де жили герої-прикордонники Н. Щербина й З. Мозговий, а також місця, де 1941 й 1943 рр. вони воювали. 11. Вивчати стрілецьку зброю.

Учні завжди з нетерпінням чекають листів від друзів-прикордонників. 15-а школа отримала з застави ім. М. П. Щербини такого листа: «Дорогі піонери, ви пишете, що любите прикордонників, знаєте про наші труднощі, сповнену небезпек службу. Ми раді читати такі слова. Адже піонери — наші вірні помічники в охороні державного кордону. Віримо, що це наше знайомство приведе до міцної дружби, служитиме дальшому зміцненню священних рубежів Вітчизни, збереженню пам'яті героїв, які віддали своє життя за нас з вами, за наше щасливе життя, за вільну Батьківщину. Вчіться добре, ростіть справжніми радянськими людьми».

Прикордонники цієї застави допомогли учням знайти матір героя. Вона живе в с. Іванівка неподалік Чернігова. Звуть її О. А. Щербина. Це вдова солдата. Мати п'яти дітей. Піонери написали їй такого листа: «Дорога Оксано Андріївно! ми пишаємося Вашим сином. Ми пишаємося Вами за те, що Ви виростили такого чудового героя. Ви втратили його під час Вітчизняної війни, але Ви знайшли тисячі інших дітей, які ніколи його не забудуть, оскільки він віддав життя за їхнє щастя. Скоро ми приїдемо до Вас у гості». У відповідь надійшло запитання. Вирушили в дорогу.

Коли автобус під'їхав до Іванівської школи, назустріч вибігли місцеві юні друзі прикордонників. Обмінялися сувенірами. Не було кінця обіймам, посмішкам, запитанням. Школа й колгосп пригостили чернігівців чаєм, медом. Нарешті, прийшла мати героя. Запанувала тиша. Схвильовано пролунав голос учительки: «Люба наша Оксано Андріївно! Ваш син Микола — герой, його образ живе в серцях наших дітей». Школярі кинулись до сивої жінки, оточили її.

Члени клубу ЮДП 15-ї школи їздили до прикордонників-моряків, побували на військовому кораблі, командир подарував їм справжній військово-морський прикордонний прапор. Наказом директора школи цей прапор вручається тепер кращій піонерській заставі.

Виховання на героїчних традиціях народу, зокрема, на бойових подвигах прикордонників, — необхідна умова духовного зростання й загартування юнаків і дівчат як полум'яних, ідейно переконаних радянських патріотів та інтернаціоналістів.

Д. М. ЧЕРНИШОВ

Вспогади

С. М. ВИНАРСЬКИЙ

ПАРТИЗАНСЬКИМИ СТЕЖКАМИ (До 50-річчя Таращанського повстання)

В лютому 1918 р. після демобілізації я прибув у рідне с. Василюху на Таращанщині. Тут мені довелося стати активним учасником Таращанського повстання 1918 р. проти гетьманщини і німецьких окупантів. Йому передували такі події.

На початку травня до нашого села з сусідньої Торчиці прийшли троє селян і повідомили про рішення жителів Стрижавки, Сухого Яру, Черепина, Тетієва та інших сіл повстати і визволити 150 членів земельних комітетів з Черепинської мурованої клуні.

Я звернувся до голови сільської управи Д. С. Литвинка, аби він скликав широкі збори. Селяни з Василюхи вирішили також підтримати повстання. В с. Торчицю поїхали 40 добровольців.

6 травня 1918 р. з навколишніх сіл, ніби для участі в престольному святі святого Миколая, зійшлося багато селян. Стікалися до церкви. Проте вона була замкнена, а піп сховався. Торчиця гуділа, як вулик. Більшовик Волошин, родом з Торчиці, виголосив промову, закликавши всіх до зброї.

7 травня о 8 годині ранку 800 повстанців рушили до панського маєтку. Тут були старі й молоді, навіть жінки. Ті, що мали вогнепальну зброю, йшли попереду, решта — за ними. Але німці відкрили кулеметний вогонь, і селяни відступили. Двоє повстанців було вбито, кілька поранено.

Після відступу наш загін формувався в Стрижавці та Сухому Яру. Було створено роти й батальйони, але не вистачало зброї та боеприпасів. У колишньому панському маєтку розмістився штаб, до якого входили Волошин, кілька унтер-офіцерів царської армії та поштовий чиновник з П'ятигір.

Лише після укомплектування ми зробили другу спробу визволити в'язнів Черепинської клуні, яких німці ще не встигли розстріляти. Нам вдалося оточити клуню і знищити 250 німців і гетьманців.

На початку червня стало відомо, що до м. Жашкова прибув каральний загін сірожупанників, який складався з 50 колишніх офіцерів. На озброєнні у карателів була тридюймова гармата й кулемети. Раптовим нападом на Жашків ми розгромили цей загін і захопили зброю. Після цього гетьманське командування вирішило зненацька нас оточити, почавши наступ з боку Ставищ. Але гарматним та кулеметним вогнем ми примусили ворожих кіннотників тікати.

Якщо мене не підводить пам'ять, 8 червня між німцями та нашим загonom розгорівся бій під Янишівкою та Кривцем. Було багато вбитих і поранених. Ми відступили до лісу «Яструбне», а вночі стали табором у Юрківцях, де з'єдналися з таращанцями. Тут я зустрівся з товаришами по Червоній Гвардії — В. Балясом, В. Мозолем, П. Григо-

ренком, О. Степченком, братами П. та М. Лисенками та іншими.

Наш об'єднаний загін налічував близько 3 тис. партизанів. Але більшість їх була озброєна косами, сокирами, вилами та жердинами з гострими залізними наконечниками.

Обраний на мітинг в Юрківцях штаб склав списки командирів частин. Учасники мітингу проголосували за них одногласно. Командиром загону було обрано Ф. Гребенка. Секретарем та рахівником — О. Степченка, начгоспом — П. Мозоля, командиром батареї — В. Баласа, командиром загону зв'язку — автора цих спогадів.

Після бою в сс. Лисянці та Медвині повстанці напали на повітове м. Звенигородку, де оточили окупантів і примусили їх здатися в полон. Велику допомогу подали нам жителі міста. Тут партизани захопили 4 гармати й 1400 снарядів.

Розповідь про бій на ст. Поташ. До станції ми підійшли вночі. Розташований тут німецький загін мав на озброєнні гармати, бронемашини й бронепоезд. Наші розвідники знищили вартових і підпалили цистерни. Розпочався рукопашний бій. Наша артилерія обстрілювала бронепоезд та окопи німців. Але ми не помітили замасковану ворожу батарею, яка завдала нам великої шкоди. О 2 годині дня німцям на підкріплення прийшли кіннотники. Тоді Ф. Гребенко наказав відступати на Тарашу під прикриттям артилерії та кулеметів.

Зупинилися в с. Лісовичах. Наша розвідка доповіла, що в Тараші отаборився загін гетьманців. Було вирішено взяти Тарашу в кільце і знищити цей загін. Щойно стало смеркати, партизани розділилися на чотири окремі загони і о 2 годині ночі підійшли до школи, де ночували п'яні контрреволюціонери.

Три дні Тараша була в руках нашого загону. За наказом штабу місцева буржуазія обкладалася контрибуцією. В Лісовичах діяв польовий суд. Тут судили гетьманців, виловлених у Тарашанському повіті.

В останніх числах червня було сформовано чотири кавалерійські ескадрони на 800 шабель.

На початку липня до нас прибув представник ЦК. Маючи фіктивний мандат Міністерства освіти, він міг вільно пересуватися по Київській губернії і за вказівкою ЦК партії більшовиків привіз партизанам 50 тис. крб. Акт підписали члени партгрупи П. Григоренко, О. Степченко, В. Балас і я.

У цей час Уманський комітет партії есерів направив у загін комісаром свого представника. Разом з ним прибула есерівська делегація, яка вручила партизанам прапори з написами: «Смерть гетьманщині! Смерть зрадникам вітчизни! Смерть окупантам! Слава вільній і незалежній Україні!» Але партгрупа загону зажадала записати на прапорах «Слава вільній Радянській Україні!»

На світанку 4 липня 1918 р. наша кіннота та кулеметні вози зенацька напали на переважаючі сили окупантів поблизу Жидівської Греблі. Незабаром бій перекинувся у Ставище та Розкішну й Винарівку. Телефонний зв'язок було порушено. Обов'язки зв'язкових виконували кіннотники. Дві доби точилася вперта боротьба. Але нестача боєприпасів та перевага сил ворога змусили партизанів відступити в Сніжецький ліс, який окупанти взяли в кільце. Командир загону Ф. Гребенко наказав виходити на захід. Але там на нас чекали німецькі кіннотники. Знову розпочався бій. Залишки повстанського загону (близько 300 чоловік) прорвали вороже кільце й вийшли до с. Матвіїхи.

Збори партгрупи вирішили розвідати сили ворога, а пропозицію командира загону Ф. Гребенка провести мобілізацію селян Сквирського повіту — відкинули. У розвідку послали П. Ковальську — жительку

с. Лихачихи і мене під виглядом матері й сина, що повертаються з базару. З цією метою нас забезпечили покупками — мануфактурою, цукром, цукерками та ін. Йшли ми понад лугом. Але нас затримали німецькі солдати. Серед них був поляк. Йому ми показали свої «покупки» і переконали, що були у Володарці на базарі.

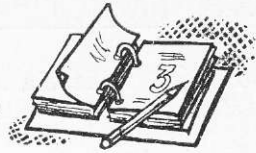
У штабі німецької бригади в с. Василісі голова сільської управи Д. С. Литвинко ствердив німецькому генералу, що Ковальська справді жителька даного села, чесна, порядна «вдова», а я — її син. Нас звільнили з-під арешту і вручили перепустки.

Повідомити товаришів про результати розвідки допоміг мій молодший брат Йосип. Він вийшов з оточеного села разом з пастухами. Лише їм дозволяли німці виходити за село пасти худобу. Дізнавшись про значні сили ворога в с. Василісі, Гребенко відмовився від наміру вступати в бій. Партизанський загін узяв курс на схід до кордонів з РСФРР.

Кілька днів я знаходився у своїх батьків, допомагав їм збирати врожай. Але куркулі видали мене гетьманській владі. Лише завдяки Д. С. Литвинку вдалося уникнути арешту.

Пізніше я брав участь у боротьбі з різними ворогами Радянської влади, але свої партизанські дні згадую так чітко, ніби це було вчора.

Наш календар

НЕПОХИТНИЙ БІЛЬШОВИК

(До 80-річчя з дня народження В. В. Куйбишева)

Яскравим прикладом беззавітної діяльності професійного пролетарського революціонера Росії, послідовного лєнінця є життя Валеріана Володимировича Куйбишева.

Народився В. В. Куйбишев 25 травня 1888 р. в Омську. Навчався в Омському кадетському корпусі. Проте сім років перебування в стінах цього учбового закладу, військова муштра, суворий режим не змогли виховати з юнака покірного слуги царського режиму. В нелегальному гуртку він познайомився з забороненими цензурою творами видатних російських письменників, працями основоположників марксизму-лєнінізму, діячів міжнародного робітничого руху. Вже в 1903 р. В. В. Куйбишев почав виконувати невеликі доручення Омського комітету РСДРП, а коли йому ледве минуло 16 років, вступив до партії. Таким же шляхом пішли його брати й сестри: шестеро з восьми дітей сім'ї Куйбишевих стали більшовиками.

У вересні 1905 р. В. В. Куйбишев поїхав навчатися до Петербурзької військово-медичної академії. Мітинги і збори студентської молоді, зустрічі з революційними робітниками захопили Валеріана Володимировича. Він почав брати активну участь у революційних подіях, розповсюджував більшовицьку літературу, транспортував і переховував зброю. До занять в академії йому так і не довелося приступити. Всього себе віддав Куйбишев справі партії. День за днем, ризикуючи життям, йшов він шляхом професійного революціонера. Не раз царський уряд кидав його за ґрати. Валеріан Володимирович писав в автобіографії: «Заарештовувався 8 разів, засидів 4 рази. Всього провів у тюрмах і засланнях 7 років»¹. Все своє життя молодий революціонер підпорядковував боротьбі за краще майбутнє трудящих.

Томськ і Канськ, Омськ і Вологда, Петербург і Самара — ось найголовніші місця підпільної діяльності В. В. Куйбишева після поразки революції 1905—1907 рр. У грудні 1913 р. він приїхав до Харкова, де включився у роботу місцевої підпільної організації, працюючи разом з А. Бубновим, з товаришкою по наримському заслання В. Яковлевою та її братом М. Яковлевим. Після першотравневої демонстрації 1914 р., у підготовці якої В. В. Куйбишев взяв найактивнішу участь, він помітив, що за ним почали стежити і, щоб уникнути нового арешту, виїхав з Харкова. Вдруге відвідати Україну йому довелося вже в роки Радянської влади.

З ім'ям Валеріана Володимировича пов'язане встановлення влади Рад у Самарі (нині Куйбишев). Наприкінці 1917 р., в першій половині 1918 р. і пізніше він працював головою Самарського ревкому, губернського комітету партії більшовиків, виконком, раднаргоспу.

Широко відома його багатогранна діяльність на постах політичного працівника Червоної Армії в роки громадянської війни. В. В. Куйбишев був комісаром і членом реввійськрад армії, фронту. Навесні 1919 р. як член Революційної військової ради Південної групи разом з М. В. Фрунзе організував контрудар Червоної Армії по Колчаку. Кінець 1919 р. застав Валеріана Володимировича на посту члена Реввійськради Туркестанського фронту.

Ще гриміли залпи війни, коли більшовицька партія призначила Куйбишева членом Комісії ВЦВК і РНК РРФСР по справах Туркестану, а після вигнання еміра повноважним представником уряду РРФСР у Бухарі.

У світлі настанов В. І. Леніна ЦК РКП(б) після громадянської війни направив на господарський фронт частину досвідчених партійних, радянських і військових працівників. Серед них був і В. В. Куйбишев, обраний на VIII з'їзді Рад кандидатом у члени ВЦВК, а згодом — на X з'їзді РКП(б) — кандидатом у члени ЦК. В січні 1921 р. Валеріан Володимирович очолив економічний відділ ВЦРПС, найголовнішим завданням якого була організація продуктивних сил країни і дальший розвиток народного

¹ Валеріан Владимирович Куйбишев. Биография, М., 1966, стор. 59.

господарства. Цій благородній справі В. В. Куйбишев віддавав усі сили протягом 15 років. В. Я. Чубар у статті «Товариш і друг» згадував: «...Проводячи керівну роботу в центрі пролетарської держави — в Москві, — він був твердий і непохитний у проведенні політики партії, в більшовицькій боротьбі за соціалістичний розвиток країни, за єдність і ленінську чистоту лав партії»².

У травні 1921 р. на IV з'їзді раднаргоспів В. В. Куйбишева обирають членом Президії ВРНГ разом з В. Я. Чубарем, Я. Е. Рудзутаком та іншими. В 1926 р., після смерті Ф. Е. Дзержинського він очолив Вищу Раду Народного Господарства.

Де б не працював Валеріан Володимирович — на господарських, партійних, радянських постах — членом Оргбюро і секретарем ЦК РКП(б), головою ЦКК і народним комісаром Робітниче-селянської інспекції, головою Вищої Ради Народного Господарства СРСР, головою Держплану, першим заступником голови Ради Народних Комісарів СРСР, головою Комісії Радянського Контролю, членом Політбюро ЦК ВКП(б), — всюди ретельно вивчав він стан справ, був рішучим противником скороспілих рішень та висновків. Майстерності розв'язання найскладніших питань вчився він в Ілліча. Тільки з питань створення індустріальної колегії іноземних робітників опубліковано 9 листів і записок В. І. Леніна В. В. Куйбишеву³.

В. В. Куйбишев активно боровся за проведення в життя генеральної лінії Комуністичної партії, проти троцькістів, бухарінців та інших ворогів єдності партійних рядів.

Незважаючи на перевантаженість, Валеріан Володимирович знаходив час для виступів перед робітниками і селянами, комуністами і комсомольцями, членами профспілок. Він неодноразово виїжджав на місця, щоб особисто ознайомитися зі станом справ. Восени 1924 і взимку 1924—1925 рр. В. В. Куйбишев здійснив тривалу поїздку на Україну і в Закарпаття для вивчення роботи ЦКК і РСІ України, Вірменії та Азербайджану. Збереглося фото В. В. Куйбишева з членами Сталінської губернської контрольної комісії.

Кожну вільну хвилину В. В. Куйбишев використовував для поповнення своїх знань. Людина, якій не судилося здобути закінчену вищу освіту, вражала своїми глибокими знаннями літератури, мистецтва, історії, економіки, теорії і практики соціалістичного будівництва. Велику організаторську роботу у вищих органах державної влади й управління він постійно поєднував з теоретичними пошуками, з розробкою актуальних питань, узагальненням досягнутих результатів. Ним особисто та під його керівництвом написано близько 400 праць. Спираючись на безсмертне вчення В. І. Леніна, він конкретизував проблеми соціально-економічного розвитку СРСР, показував величезний вклад Комуністичної партії, радянського народу в побудову соціалізму. В працях В. В. Куйбишева охарактеризовано перехідний період від капіталізму до соціалізму, індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, планування і розміщення соціалістичного виробництва, продуктивність та наукову організацію праці, соціалістичне змагання тощо.

З іменем В. В. Куйбишева зв'язаний розвиток промисловості і сільського господарства, зокрема нашої республіки. Так, у листопаді 1926 р. на нараді, скликаній ВРНГ, обговорювалося питання про будівництво Дніпровської гідроелектростанції. Валеріан Володимирович виступив з вступним словом, відзначивши велике значення майбутньої ГЕС⁴. Він брав участь у розгляді проектів будівництва нових доменних і мартенівських печей на заводах «Запоріжсталь», «Азовсталь» та інших, виїжджав на Україну, щоб порадитися з місцевими працівниками. В травні 1927 р. він відвідав Запоріжжя, Харків, де взяв участь у роботі розширеного засідання правління Південмаштресту, потім Дніпропетровськ, Донецьк, Макіївку, Костянтинівку, Єнакієве, Миколаїв. Свої спостереження і думки В. В. Куйбишев доповів уряду. Було прийнято рішення про форсування виробництва металу і машин. 6 серпня 1927 р. Валеріан Володимирович надіслав пленуму ВРНГ УРСР, на якому обговорювався п'ятирічний план розвитку української промисловості, телеграму, в якій писав: «Вітаю перший пленум ВРНГ України. Бажаю успіху в його роботі. Добийтеся рішучого зрушення в собівартості і раціоналізації. Зараз же вживіть заходів до зниження будівельного індекса. Шкодою, що невідкладні справи позбавляють мене можливості взяти участь у вашій роботі»⁵.

23 листопада 1928 р. В. В. Куйбишев звернувся з листом до робітників Краматорського заводу. Він відзначив гостру потребу Радянської країни в металі. Робітники промисловості напружували всі сили, щоб забезпечити безперебійну роботу машинобудівних заводів. Проте ми ще не можемо сказати, — писав В. В. Куйбишев, — що мобілізовано всі резерви, зокрема краматорцями. «Президія ВРНГ СРСР споді-

² «Правда», 26 січня 1935 р.

³ Див. В. І. Ленін. Полное собрание сочинений, т. 53, стор. 159, 203—205, 260—261, 301—302, 302—303; Ленинский сборник, XXIII, стор. 41—42, 43, 44.

⁴ «Исторический архив», 1958, № 3, стор. 44.

⁵ В. В. К у й б ы ш е в. Избранные произведения, М., 1958, стор. 103.

вається, що робітники Краматорського заводу врахують важливість обстановки і докладує усіх зусиль до полегшення металічного голоду»⁶.

У багатьох своїх статтях, виступах В. В. Куйбишев зупинявся на роботі української промисловості, транспорту. У доповіді на XVI з'їзді ВКП(б) «Про виконання п'ятирічного плану промисловості» він сказав: «...За короткий строк, до літа наступного року, ми мусимо збудувати Харківський тракторний завод. Цей завод даватиме 50 тис. тракторів потужністю 15—30 кінських сил. Завдання теж величезної ваги і надзвичайно важке. І українські товариші повинні поставити як питання більшовицької честі закінчення будівництва цього заводу в ті строки, що їх встановив ЦК партії»⁷.

Останні роки свого життя В. В. Куйбишев працював головою Держплану, заступником голови Раднаркому, Ради праці і оборони СРСР. Йому належить величезна заслуга в розробці п'ятирічних планів, причому він увійшов в історію планування народного господарства нашої країни не тільки як визначний організатор, а й як теоретик. Кращі наукові сили, широкі кола партійних, радянських, профспілкових працівників, сотні науково-дослідних інститутів, підприємств, установ готували проект плану. В. В. Куйбишев доповів XVII партійній конференції (лютий 1932 р.) про всю цю роботу. Конференція затвердила директиви по складанню другого п'ятирічного плану. Через рік Валеріан Володимирович був одним з доповідачів на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) (січень 1933 р.) про підсумки першої п'ятирічки і народногосподарський план 1933 р.—першого року другої п'ятирічки. Делегати XVII з'їзду ВКП(б) одногосподарно затвердили резолюцію «Про другий п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР (1933—1937 рр.)», основні напрямки якого були викладені в доповіді В. В. Куйбишева.

З лютого 1934 р. по січень 1935 р. В. В. Куйбишев очолив знов створену за рішенням XVII з'їзду ВКП(б) Комісію Радянського Контролю при Раднаркомі СРСР. Пленум ЦК знову обрав його членом Політбюро, а Президія ЦВК СРСР призначила першим заступником голови Раднаркому і РПО СРСР.

25 січня 1935 р. о 14 годині 30 хвилин обірвалося життя полум'яного більшовика, визначного діяча Комуністичної партії і Радянської держави. «Товариш Куйбишев,—говорилося в повідомленні ЦК ВКП(б),—був зразком пролетарського революціонера, послідовного лєнінця, непримиренного до ворогів партії й робітничого класу і самовідданого борця за справу комунізму»⁸.

⁶ В. В. Куйбишев. Избранные произведения, стор. 112.

⁷ В. В. Куйбишев. Статті і промови 1930—1935 рр., К., 1935, стор. 44.

⁸ «Правда», 26 січня 1935 р.

Є. М. СКЛЯРЕНКО

П. І. ПЕСТЕЛЬ І УКРАЇНА (До 175-річчя з дня народження)

Павло Іванович Пестель народився 5 липня 1793 р. у Москві в родині крупного чиновника (батько його в той час був московським поштдиректором, а в 1806—1819 рр.—сибірським генерал-губернатором). У 1811 р. Пестель закінчив Пажеський корпус у Петербурзі, у званні прапорщика його зарахували до лейб-гвардії Литовського полку (перейменованний пізніше в лейб-гвардії Московський полк, який під час повстання декабристів 14 грудня 1825 р. першим вийшов на Сенатську площу).

Пестель брав активну участь у Вітчизняній війні 1812 р., в походах російського війська за кордон. У бою під Бородіно тяжко поранений в ногу. За виявлену відвагу в Бородінській битві нагороджений золотою шпагою з написом «За храбрость», а в дальшому—кількома орденами і медалями. Після Вітчизняної війни виявив видатні здібності, глибоке знання військової справи і вже в листопаді 1821 р. йому було присвоєно чин полковника та призначено командиром В'ятського піхотного полку.

Декабристи, які із зброєю в руках виступали за знищення кріпосного права і самодержавства в Росії, вписали яскраву і славу сторінку в героїчну історію нашої батьківщини. В. І. Ленін, високо оцінюючи задуми і практичну діяльність декабристів, називав їх першими російськими революціонерами, з них—дворянських революціонерів декабристів—починав він періодизацію визвольного руху в країні. «В 1825 році Росія вперше бачила революційний рух проти царизму, і цей рух був представлений майже виключно дворянами»¹,—писав Володимир Ілліч у січні 1917 р., за місяць до повалення царського самодержавства.

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 223.

За своїм змістом декабристський рух був буржуазним, бо поставлена ним мета вела Росію до буржуазного устрою, а за керівною силою і засобами боротьби — дворянським.

Очолював відважних борців проти самодержавно-кріпосницького ладу П. І. Пестель. Револьюційні погляди його, як і ідеологія декабристського руху загалом, склалися під впливом внутрішніх обставин у Росії в першій чверті XIX ст. Патріоти своєї країни, передові люди свого часу, обізнані з прогресивною літературою й конституційним устроєм у ряді західних держав, декабристи добре розуміли, що самодержавство і кріпосництво гальмують дальший розвиток Росії. Вони до глибини душі обурювалися нелюдським ставленням царизму і поміщиків до селян, які визволили країну від тирана Наполеона, але, незважаючи на це, волею царського уряду лишилися, як і раніше, кріпосним, безправним і злиденним станом. Декабристи із співчуттям ставилися до боротьби селян за своє визволення.

Ще до створення декабристських організацій Пестель переконано говорив: Росія у політичному відношенні являє собою видовище сумне. Російський народ за своїми достоїнствами може претендувати на більше, ніж те, що він має тепер².

Все дальше життя цієї видатної людини свого часу було присвячене боротьбі за революційне перетворення Росії, за надання «благоденства всім і кожному».

1816 р. П. І. Пестель вступив до «Союзу порятунку» — першого таємного товариства декабристів і незабаром став найвизначнішим діячем і ідеологом декабристського руху, згуртовуючи навколо себе найбільш рішучих і радикальних борців. На зміну «Союзу порятунку» приходить «Союз благоденства», який на відміну від першого товариства мав чіткішу структуру і програму. Реорганізація товариства відбулася 1818 р. Цього ж року сталися важливі зміни в біографії Пестеля. З 1813 р. він був ад'ютантом генерала Вітгенштейна, а в зв'язку з призначенням останнього головнокомандувачем 2-ї армії переїхав у 1818 р. з Митави на Україну.

З цього часу і до арешта царськими сатрапами революційна діяльність Пестеля зв'язана безпосередньо з Україною. Тут останні 7 років його життя були періодом найактивнішої роботи по підготовці революційного перетворення Росії. За цей час з-під пера ідеолога декабристів вийшла перша в історії країни республіканська конституція. Перебуваючи при штабі армії в Тульчині (під Вінницею), Пестель організував Тульчинську управу «Союзу благоденства» — найдіяльнішу в цьому товаристві.

Велике значення для дальшого розгортання декабристського руху мала петербурзька нарада керівників «Союзу благоденства» на початку 1820 р. На ній Пестель з таким палким ентузіазмом доводив переваги республіканського устрою перед монархічним, що один з учасників цієї наради М. Лунін заявив йому після доповіді: «Коли послухав би вас цар, ви і його переконали б, що для блага республіки йому необхідно відправитися на ешафот»³.

Керівники «Союзу благоденства» одногласно проголосували за республіку. Таким чином, замість розпливчастої конституційно-монархічної програми «Союзу порятунку» новим товариством з ініціативи Пестеля була прийнята конкретна і чітка програма боротьби за революційне знищення кріпосного права і самодержавства та встановлення в країні республіканського ладу.

У січні 1821 р. в Москві відбувся з'їзд «Союзу благоденства», який ухвалив розпустити товариство. Пестель, який не був на з'їзді, не погодився з цим рішенням і разом з членами тульчинської організації «Союзу благоденства» в березні 1821 р. створив Південне товариство декабристів. Основу його становила Тульчинська управа, а згодом були організовані ще дві управи: Кам'янська (керівники В. Давидов і С. Волконський) й Васильківська (керівники підполковник Чернігівського полку С. Муравйов-Апостол і підпоручик Полтавського полку М. Бестужев-Рюмін). Очолювала Південне товариство декабристів Директорія з трьох чоловік, провідна роль у ній належала П. І. Пестелю, який одночасно був і керівником Тульчинської управи.

У вересні 1825 р. до Південного товариства через його Васильківську управу приєдналося створене в 1823 р. Товариство об'єднаних слов'ян, члени якого служили в основному в 8-й і 9-й артбригадах (штаби у Новоград-Волинському і Таращі), Чернігівському і Полтавському піхотних полках (штаби у Василькові і Ржищеві). Таким чином, Південне товариство мало розгалужену структуру, учасники його служили в штабах і частинах 1-ї та 2-ї армій, розташованих у містах і містечках Київської, Подільської, Херсонської, Катеринославської і Бессарабської губерній. Тульчин, Васильків, Кам'янка, Полтава, Новоград-Волинський, Біла Церква, Житомир, Умань, Ржищев, Радомишль, Лінци (тепер Іллінци, село в 55 км від Вінниці, де останні 4 роки жив Пестель) та багато інших міст і сіл України тісно зв'язані з історією декабристського руху. Пестель розумів, що для успіху революційної боротьби потрібно якнайширше розосереджувати революціонерів по країні.

Особливе місце в діяльності Південного товариства посідав Київ. У період з 1822 по 1825 р. керівники товариства щорічно тут збиралися під приводом контра-

² В. Іванова. П. І. Пестель, Л., 1966, стор. 12.

³ В. Іванова. Названа праця, стор. 20.

тових ярмарків, вирішували принципові питання своєї діяльності. У січні 1822 р. на таких зборах Пестель розповів про основні риси розробленого ним проекту першої в історії Росії республіканської конституції. Через рік, у січні 1823 р., цей проект Пестеля, названий в пам'ять про стародавнє російське законодавство «Русская правда», одностайно був підтриманий і схвалений товаришами по боротьбі. «Русская правда» проголосив одночасне знищення в Росії кріпосного права, царського самодержавства, станових відмінностей. Земля в ході революційних перетворень в країні підлягала поділу на дві половини в кожній волості: громадський фонд, що призначався для роздачі в безплатне користування з метою забезпечити всім громадянам необхідне для життя, і приватний, який мав створити достаток його володарям.

Проголошуючи Росію республікою, Пестель підкреслював, що вона повинна залишатися єдиною і неподільною державою. Населення українських і білоруських губерній він вважав «істинними росіянами, яких треба поважати і ніякими особливими назвами не відокремлювати»⁴. У відповідності з текстом «Русской правды» Пестель під час слідства висловив тверде переконання, що «Малоросія навіки з Росією буде нерозривною і ніяка сила не відторгне Малоросії від Росії»⁵.

Однак, вказуючи на багатовікову історичну дружбу двох великих слов'янських народів, проголошуючи рівність росіян, українців та інших націй країни, Пестель негативно висловлювався про майбутнє народів Росії, які, на його думку, повинні «навіки зректися права окремої народності» і «на вічні часи залишитися в складі Російської держави»⁶. Пестель твердив, що його погляди виходять з інтересів «безпеки», а не будь-якого гонористого поширення кордонів держави⁷, але, позбавляючи народи права добровільного об'єднання і права на самовизначення, він діяв як дворянський революціонер. У намірі здійснити революцію без народу, в половинчастому розв'язанні питання про землю також наочно виявились його обмеженість і непослідовність.

Незважаючи на це, слід підкреслити, що конституційний проект Пестеля був найрадикальнішим з усіх існуючих на той час планів перетворення Росії. «Русская правда» — межа революційності декабристів. Пестель виступав не за окремі поліпшення і підцистки старого російського державного ладу, а за революційну перебудову країни в цілому. Твердої переконливості в необхідності революційних перетворень Пестель додержувався до останніх днів свого життя. На слідстві він сміливо відповідав призначеному царем слідчому комітетові: «Звернувши... думки й увагу на становище народу, причому рабство селян завжди дуже на мене впливало. Я бачив, що благоденство і злополуччя царств і народів залежить у більшій мірі від урядів... Я став у душі республіканець і ні в чому не бачив більшого благоденства і вищого блаженства для Росії, як у республіканському правлінні»⁸.

Великі надії Пестель та інші керівники декабристського руху покладали на 1826 р., на який намічалась нарада представників Південного і Північного товариств для затвердження загальної конституції. У 1826 р. декабристи мали намір здійснити свої революційні задуми. Найбільшу активність у цьому напрямі виявили керівники Південного товариства — П. Пестель, С. Муравйов-Апостол, М. Бестужев-Рюмін. Вони підтвердили на слідстві, що за планом передбачалось під час огляду царем частин 3-го корпусу вбити Олександра І, видати прокламації до війська і народу, рушити на Київ і Москву, залучаючи до повстання інші військові частини⁹.

Але події випередили плани революціонерів. Скориставшись міжцарів'ям у зв'язку з раптовою смертю Олександра І, декабристи Північного товариства 14 грудня 1825 р. почали повстання в Петербурзі. Через півмісяця на підтримку повсталих у столиці почалось повстання на Україні. Чернігівський піхотний полк протягом 5 днів був у вирі революційних подій. Керували повстанням С. Муравйов-Апостол і М. Бестужев-Рюмін. Пестель не брав у ньому участі, але його ідея встановлення республіканського устрою в країні стала прапором боротьби декабристів на півдні. П. І. Пестеля, виданого зрадником і заарештованого в Тульчині ще 13 грудня 1825 р., у дні повстання чернігівців під охороною везли до Петербурга. «Пестеля помістити в Олексіївський рavelін, вивести для цього **Каховського** або іншого з менш важливих»¹⁰, — писав Микола І коменданту Петропавловської фортеці 3 січня 1826 р., у день, коли доставили Пестеля до столиці.

Чому ж у вирокі царського суду вказаний першим у п'ятірці керівників декабристського руху Пестель, який не брав участі у повстанні, чому поруч здавався маловажаєм Каховський, хоч він смертельно поранив петербурзького генерал-губернатора

⁴ Восстание декабристов. Материалы, т. VII, М., 1927, стор. 139.

⁵ Восстание декабристов..., т. IV, стор. 117.

⁶ Восстание декабристов..., т. VII, стор. 122—123.

⁷ Там же, стор. 121.

⁸ Восстание декабристов..., т. IV, стор. 89—91.

⁹ Восстание декабристов..., т. IV, стор. 103—104; М. Лисенко. Повстання Чернігівського полку, К., 1956, стор. 206.

¹⁰ В. И в а н о в а. Назв. праця, стор. 3. Прізвище Каховського підкреслено царем.

ра і мав здійснити замах на царя? Відповідь на це питання дає сам Микола І. У листі до своєї матері 24 червня 1826 р. він писав, що коли б генерал Чернишов не заарештував Пестеля, на півдні були б гірші події, ніж у Петербурзі¹¹. Записка слідчого комітету «про силу вини» Пестеля закінчується словами: «Взагалі був душою товариства і найголовнішою пружиною його»¹².

П. І. Пестель — лідер декабристського руху, автор найреволюційнішого документа, рішучий прихильник здійснення революційних перетворень у країні. Вилучена з тайника, зробленого у придорожній канаві поблизу с. Кирнасівки (Вінницька область), «Русская правда» стала головним доказом для обвинувачення її автора.

П. І. Пестеля було страчено 13 липня 1826 р. разом з чотирма іншими видатними декабристами, в архіви була захована «Русская правда», в офіційній літературі виступи декабристів оголошувались випадковим, невластивим російському народові явищем. Царизм зробив усе від нього залежне, щоб приховати від народу думки й плани декабристів.

Але справа декабристів не загинула. Як зазначав В. І. Ленін, ці дуже далекі від народу «кращі люди з дворян допомогли розбудити народ»¹³, допомогли наступним поколінням революціонерів зрозуміти вирішальну роль народних мас у революційному русі.

У листівці «Пам'яті декабристів», виданій Катеринославським комітетом РСДРП 14 грудня 1903 р., говорилося: «Борючись в лавах робітничої партії на тернистому шляху революціонера, ми будемо згадувати добрим словом наших попередників у боротьбі проти самодержавства, усіх тих, хто віддав свої знання, волю і життя на благо народу. Вічна пам'ять борцям за свободу — декабристам!»¹⁴.

Ті, хто загинув за щастя Вітчизни, не вмирають. Вони вічно житимуть у вдячній пам'яті нащадків.

М. П. САВИЧЕВ

¹¹ Междуцарствие 1825 года и восстание декабристов в переписке и мемуарах членов царской семьи, М., 1926, стор. 206.

¹² Восстание декабристов..., т. IV, стор. 148.

¹³ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 287.

¹⁴ М. Лисенко. Назв. праця, стор. 4—5.

ДО 100-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ДЖЕЙМСА КОННОЛІ

Джеймс Коннолі — ірландський пролетарський революціонер, один з перших пропагандистів марксизму, борець за незалежність Ірландії, народився 6 червня 1868 р. в сім'ї бідняка в м. Клонсі. Він досить рано почав самостійно заробляти собі на хліб. Тяжкі поневіряння народу вказали йому шлях до революційної боротьби.

У 20 років Д. Коннолі став одним із організаторів шотландського робітничого руху, в Англії вступив до соціалістичної партії. У цей час він посилено вивчав праці К. Маркса і Ф. Енгельса, студював філософські, політичні, економічні та історичні твори, внаслідок чого став глибоко переконаним марксистом¹.

Тверда впевненість у правильності своїх переконань, глибокі знання історії Ірландії спонукали його шукати нових форм і методів класової боротьби. 1896 р. Д. Коннолі заснував Ірландську соціалістичну республіканську партію, програма якої поєднувала боротьбу за соціалізм з національно-визвольним рухом. Ця партія проіснувала недовго, але на її рахунок було багато хороших справ, наприклад, виступи проти англо-бурської війни, організація ряду демонстрацій антибританського характеру та ін.

Натхненником цих виступів був Д. Коннолі, який з нехарактерною для англійської преси різкістю засуджував імперію й монархію². Це викликало його переслідування з боку урядових кіл.

1903 р. Коннолі залишив Ірландію і переїхав до США. Тут він активно працював, брав участь в американському робітничому русі, став одним з керівників профспілкової організації «Індустріальні робітники світу».

Але його хвилювала й доля свого народу, який він хотів бачити вільним і щасливим. З 1910 р. Коннолі знову в Ірландії, тепер вже як визнаний ватажок робітничого класу, один з керівників профспілки транспортників і некваліфікованих робітників. Він був спокійною, наполегливою і, безперечно, досить обдарованою, широ-

¹ А. Д. Колпаков. Ирландия — остров мятежный, М., 1965, стор. 21.

² П. Керженцев. Ирландия в борьбе за независимость, М., 1936, стор. 159.

коосвіченою людиною, знав кілька іноземних мов і був помітною фігурою серед англо-саксонських соціалістів. Славився ораторським мистецтвом і організаторськими здібностями³.

З поверненням Коннолі боротьба за національну незалежність Ірландії набирає більшого розмаху. Він був одним з організаторів Дублінського страйку, який розпочався в серпні 1913 р. Під час цього страйку Д. Коннолі створив збройну підпільну робітничу організацію — ірландську «Громадянську армію», в якій пліч-о-пліч йшли торговець і клерк, ремісник і професор Національного університету. Але страйк зазнав поразки, його організатора було заарештовано. Однак на вимогу трудового народу уряд змушений був незабаром звільнити Д. Коннолі з в'язниці.

Поразка Дублінського страйку не похитнула його революційних переконань. З подвоєною енергією він готував робітників до нових класових битв, прагнучи об'єднати революційні сили Ірландії. Боротьбу за соціалізм він тісно пов'язував з визволенням Ірландії від іноземного гніту.

Д. Коннолі був одним з організаторів і військових керівників волелюбного ірландського народу під час Дублінського повстання у квітні 1916 р., коли було проголошено Республіку. Його підпис стоїть під зверненням до народу⁴.

Після поразки повстання Д. Коннолі разом з іншими керівниками був розстріляний англійськими імперіалістами.

Він був вірним сином свого народу, який зумів повести на боротьбу проти імперіалізму і робітничі загони, і прогресивні кола дрібної буржуазії. Він виходив у своїх теоретичних висновках з конкретно-історичних умов Ірландії, постійно боровся проти тих, хто відкидав класову боротьбу або не визнавав її поєднання з національно-визвольним рухом⁵.

Проте Д. Коннолі недооцінював ролі партії робітничого класу, не чітко розумів значення пролетарської держави, виявляв непослідовність у боротьбі з реформізмом. Однак історики згодом високо оцінили його революційну діяльність: «Піднесення революційного руху поламало цехові перегородки, створило нові тред-юніони, проголосило своїм головним принципом класову боротьбу... Коннолі був її хслодним розсудком, мислячим центром, що організував стихійний порив мас до дії»⁶.

У привітанні ЦК КПРС VI Національній Конференції Ірландської робітничої партії, що відбулася в березні 1968 р., про Дж. Коннолі говориться як про «видатного ірландського марксиста, революціонера і керівника робітничого руху...»⁷ Благородна справа, за яку він віддав своє життя, не загинула. Його ім'я назавжди залишиться в списку борців за свободу і щастя трудящих.

М. І. ПАВЛЕНКО

³ П. Керженцев. Назв. праця, стор. 160.

⁴ Т. А. Джексон. Боря Ірландии за независимость, М., 1949, стор. 329.

⁵ А. Д. Колпаків. Назв. праця, стор. 22.

⁶ Там же.

⁷ «Правда», 16 березня 1968 р.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ АВТОРИ КІНЦЯ XVI — ПОЧАТКУ XVII ст. ПРО РОЛЬ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У БОРОТБІ З ТУРЕЦЬКОЮ АГРЕСІЄЮ *

В кінці XVI ст. західні держави починають вбачати в козаках серйозну антитурецьку силу й роблять спроби встановити з ними зв'язки та залучити їх до «християнських коаліцій». Як було сказано, найраніше цей курс почав намічатись у Венеції, але перші рішучі кроки в цьому напрямку були зроблені в 1593—1594 рр. Австрією й папським Римом. Слід сказати, що ці дипломатичні акції та їх воєнні наслідки ґрунтовно висвітлені в ряді досліджень³⁶.

Після підписання у 1590 р. миру з Персією турки почали активно готуватися до вторгнення в Австрію. Не маючи достатніх власних сил для відсічі, імперія Габсбургів вдалася до гарячкових пошуків союзників, але в країнах Західної Європи склалася на той час така політична ситуація, що на серйозну допомогу з їх боку розраховувати не доводилося³⁷. Єдиним виходом для Австрії лишилося створення коаліції східноєвропейських держав. Проте ні Польща, ні Росія не виявили серйозних намірів вступати у війну з турками, а що стосується козаків, то Австрія спершу не наважувалася вступати в прямі стосунки з ними, боячись дратувати польський уряд. Тому імператор Рудольф II не дав певної відповіді козацькому посольству, яке на початку 1593 р. прибуло до Відня з пропозицією послуг у війні з турками³⁸. Одночасно австрійським послам у Польщі й Москві було доручено збирати інформацію про козаків та готувати ґрунт для прямих контактів з ними. Хоч Польща й не збиралася міняти свого нестерпного ставлення до безпосередніх зв'язків Австрії з козаками, Рудольф II у лютому 1594 р. направив до Січі посольство Еріха Ласоти з тим, щоб організувати вторгнення козаків у межі Османської імперії й не допустити походу кримців на Угорщину. Це був перший офіційний контакт Австрії з запорізькими козаками як з суверенною силою, в обхід польського уряду. На Січі Ласота вів тривалі переговори з козаками, які погоджувалися виступити проти турків, але разом з тим поставили ряд своїх вимог³⁹. Та чи не найціннішим наслідком місії Ласоти був його «Щоденник» — перші за часом, ґрунтовні й точні відомості очевидця про життя, побут і внутрішній лад Запорізької Січі**.

Одночасно з Рудольфом II до встановлення зносин з козаками й залучення їх до антитурецької коаліції вдався папа Климент VIII. Непримиренний ворог турків, він, посівши 1592 р. папський трон, енергійно взявся за організацію чергового «хрестового походу» на «невірних». У тому, що в цих планах Климента VIII немале місце зайняли козаки, важливу роль відіграла та обставина, що він «знав знаменито відносини в Польщі, бо був там давніше довгий час нунцієм і, як сам говорив, знав ліпше відносини й потреби Речі Посполитої, ніж жоден з шляхтичів»⁴⁰. Нагальна політична ситуація змусила його відступити від традиційного для Ватикану вкрай ворожого курсу

* Закінчення. Початок див. в «Українському історичному журналі», 1968 р., № 5.

³⁶ R. Chottin. Tagebuch des Erich Lessota von Steblau. Halle, 1866; П. А. Кулиш. История воссоединения Руси, т. II, Спб., 1874; В. Антонович. Мемуары, относящиеся к Истории Южной Руси, вып. I, К., 1890; Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. II, Спб., 1892; Є. Барвінський. Причини до історії зносин цісаря Рудольфа II і папи Климента VIII з козаками. — ЗНТШ, т. X. Львів, 1896; P. Pierling. La Russie et le Saint-Siège, t. II, Paris, 1897; E. Winter. Rußland und der Papsttum, Bd. I, Berlin, 1960.

³⁷ Є. Барвінський. Назв. праця, стор. 1—3.

³⁸ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранных, т. I, стор. 1282.

³⁹ Ці документи, які збереглися в герсдорфській бібліотеці в Бауцені, навів Кулиш. Див. його «Историю воссоединения Руси», т. II, стор. 70—81.

** Щоденник Ласоти був опублікований Р. Шоттіном 1854 р. і передрукований 1866 р. Його російський переклад вмістив В. Антонович у I вип. «Мемуаров, относящихся к истории Южной Руси».

⁴⁰ Є. Барвінський. Назв. праця, стор. 12.

щодо козаків, в яких «святі отці» справедливо вбачали основну перешкоду католицькій експансії на Україні, і шукати їх підтримки перед лицем турецької загрози.

У листопаді 1593 р. папа Климент VIII направив у Східну Європу дипломатичну місію О. Комуловича з метою приєднання Росії, Польщі, приднаїнських князівств і українських козаків до антитурецької коаліції. Ця місія не випадково була доручена Комуловичу: нащадок старовинного далматинського роду, він палко ненавидів турків і, будучи ортодоксальним католиком, в той же час вірив, що вигнання турків з Європи відбудеться тоді, коли на Балканах з'являться війська православної Русі⁴¹; словом, особливі надії він покладав на Москву й козаків. Климент VIII вручив послові інструкцію, в якій наполегливо радив добиватися приєднання до коаліції козаків⁴². Ці переговори, застерігав папа, необхідно проводити таємно від поляків, яким спілкування з козаками видається в іншому світлі, ніж усьому християнському світові. Разом з інструкціями Климент VIII надсилав булли до козаків і гетьмана, в яких заявляв, що йому znana їх «випробувана хоробрість», і палко закликав їх виступити проти турків⁴³.

Комулович прибув на Україну весною 1594 р. Переговори тривали з кінця квітня до червня. Однак його місія, як і місія Ласоти, особливого успіху не мала. Не вдаючись до аналізу складних і запутаних подій, викликаних дипломатичною ініціативою Австрії й папського Риму на Україні, слід сказати, що плани Рудольфа II і Климента VIII щодо використання козаків як ударної антитурецької сили, не були здійснені. На заваді їм став ряд причин, серед яких основними слід вважати запеклу протидію шляхетської Польщі, яка в прямих контактах західних держав з козаками вбачала недопустиме порушення дипломатичних норм, нерішучість і нещирість політики Австрії й папського Риму щодо козаків, а також відсутність серед козацтва достатньої організованості для чіткого й послідовного виконання конкретних зовнішньополітичних акцій.

На рубежі XVI—XVII ст. розділи про українських козаків починають з'являтися в працях західноукраїнських істориків. Деякі з них боротьбу козаків тлумачили як грандіозний розбій. Так французький учений Ж.-О. де Ту, автор «Всесвітньої історії» (1604—1608), яка належить до найвизначніших явищ тогочасної французької історіографії, писав про козаків: «Цей народ не має окремої держави, а живе на межі різних держав, біля гирла Дніпра. Туди стікаються всі волоцюги, розбійники, що є серед поляків, литовців та інших суміжних народів, люди, які не можуть залишитися вдома або яких надія на кращу долю змушує звідти піти, там всі вони збираються для спустошення навколишніх земель, що через те залишаються необробленими й незаселеними»⁴⁴. Не важко помітити, що де Ту говорить з чужого голосу, повторюючи ту фальшиву версію походження козацтва та діяльності, яку поширювали ідеологи шляхетської Польщі. Разом з тим слід зауважити, що вільнолюбне козацтво взагалі не могло викликати симпатій у де Ту, відомого ідеолога абсолютизму.

По-іншому, з очевидною симпатією поставився до козаків у аналогічній праці А. д'Обіньє. «Поляки,—писав він,—постійно користуються послугами войовничих людей, які живуть на кордоні з Московією і називаються козаками; здебільшого вони польського походження (тобто з Польського королівства.—Д. Н.); це найгрізніші на півночі вершники, звичні карати татар і стримувати їх напади. Без них татари були б частими гостями в Європі»⁴⁵. А. д'Обіньє передусім побачив у козаках аванпост загальноєвропейської боротьби з турецько-татарською агресією, відважних «християнських рицарів», які виявляють відчайдушну хоробрість у безперервних війнах з «невірними».

Цікаво характеризує козаків також у «Загальній історії турків» англієць Кноллез. У притаманному англійській історіографії того часу барвистому стилі, що тягнє до образності, перифраз, метафоричності, Кноллез писав: «Ті козаки — легка кіннота, яка б'ється з татарами головним чином на кордоні Польського королівства; це загартована й відважна порода людей, яка вважає почесним жити тільки за рахунок ворогів і яка над усе в житті цінує бойового коня й спис. Хоч турки й татари живуть у приязні з поляками і нібито хочуть миру з ними, все-таки часто у великій кількості вони вторгаються в Подолію і Русь, що входить до Польського королів-

⁴¹ P. Pierling. Назв. праця, стор. 332—333.

⁴² E. Hurmuzaki. Dokumente privitoare de la istoria Romanilor, București, 1880, т. III, т. I, стор. 36—40. Ти уривки з неї, які стосуються козаків, навів Є. Барвінський (див. названу працю, стор. 12—14).

⁴³ Див. A. Theiner. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. Roma, 1861, т. III, стор. 211—213.

⁴⁴ J. August de Thou. Histoire universelle, Basle, 1742, т. V, стор. 669; М. Маркевич. Про козаків.—«Чтения в историческом обществе истории и древностей российских», М., 1858, кн. 4, стор. 20.

⁴⁵ A. d'Aubigné. Histoire universelle, Amsterdam, 1626, т. II, стор. 778.

ства (тобто Галичину.— Д. Н.) і дуже спустошують ці землі, якщо тільки їм вчасно не дає відсічі названа легка кіннота, котра завжди на них чатує, наче яструб на здобич»⁴⁶. В цілому ж ставлення Кноллеса до козаків те ж саме, що й у А. д'Обіньє.

І тут необхідно підкреслити, що в західних історико-літературних працях кінця XVI—початку XVII ст. домінуючою була саме ця козакофільська точка зору. Показова в цьому плані характеристика козаків у «Загальній історії турецьких воєн» французького Н. де Бартемона: «Ці люди вирости в праці, як скіфи, загартовані всякими злигоднями, як гуни, здібні до війни, як готи, почорнілі на сонці, як індієць, і жорстокі, як сармати. Леви—в переслідуванні ворога, схожі на турків—у підступності, подібні до скіфів у люті, вони християни за своєю вірою»⁴⁷. Такий набір порівнянь і епітетів показує темпераментне захоплення автора козаками, і він щедро наділяє їх найвищими й найгрізнішими бойовими якостями. В усьому цьому немає нічого несподіваного, адже турецька загроза була тоді надто реальною, і героїчна боротьба козаків викликала симпатію в громадськості всієї Європи, навіть у тих країнах, уряди яких (наприклад, Франції) проводили політику дружби з Османською імперією.

* * *

Козацькі війни з турками й татарами досягають апогею в 10—20-і роки XVII ст. Козаки громили турків у придунайських князівствах, завдавали нищівних ударів кримським татарам, але особливого розмаху набули їх прославлені морські походи на Анатолію; не раз у той період вони загрожували самому Стамбулу. Посилення боротьби запорожців з турками й татарами знайшло відображення в найрізноманітніших джерелах—реляціях і спогадах дипломатів, у нотатках мандрівників та місіонерів, брошурах та «летючих листках»⁴⁸, у солідних працях істориків, романах-біографіях козацьких ватажків, у поемах та драмах відомих поетів і драматургів.

Особливо посилився інтерес до козаків на всьому континенті після Хотинської битви 1621 р., від наслідків якої залежала доля багатьох народів Європи. Хоч і не доведена до вирішального кінця, Хотинська битва була першою великою поразкою турків на суші, переломним моментом у багатовіковій боротьбі народів Європи з турецькою експансією. Після поразки військова могутність турків почала занепадати. Як відомо, у битві під Хотиним вирішальну роль відіграла 42-тисячна козацька армія на чолі з гетьманом Сагайдачним⁴⁹. Про це свідчать не тільки численні польські й турецькі джерела, але й до певної міри той широкий відгук, який вона тоді мала на Заході.

Проте і в наші дні зарубіжні історики часто тлумачать Хотинську битву однобічно, за тенденційною «обробкою» польсько-шляхетської історіографії. Суть її у звеличенні польської шляхти, правителів і воєначальників і в приниженні та замовчуванні ролі українського козацтва. Так, голландський учений Т. Екман, виступаючи на IV міжнародному з'їзді славистів з доповіддю «Хотинська війна в літературі», тлумачив її як грандіозне зіткнення турецької та польської армій і залишив у тіні українське козацтво⁵⁰, за що йому справедливо дорікав В. М. Лесин⁵¹.

Сучасники Хотинської битви на Заході дивилися на неї зовсім по-іншому. Починаючи з 1621 р., про неї в різних країнах Європи з'явилася значна література, перекладна й оригінальна, латинською й живими мовами. На італійську й іспанську були перекладені щоденники деяких польських шляхтичів—учасників битви⁵¹. В країнах Заходу, особливо в Німеччині, були відомі також писані латинню польські хроніки й монографії, повністю чи частково присвячені Хотинській війні, зокрема монографія Петріція «Rerum in Polonia, ac proecique belli com Osmano gesti historia» (Краків, 1637) і хроніка Вессенберга «Gestorum Vladislai quarti» (Данціг, 1643). Також Я. Собеський, автор найбільш ґрунтовного й об'єктивного щоденника про Хотинську битву, незадовго до смерті переробив його у відповідності з канонами тогочасної історіографії і видав 1646 р. в Данцігу латинською мовою («Commentarium Chotinensis

⁴⁶ R. Knolles. The General Historie of the Turkes, from the firsts beginning of that Nation to the rising of the Ottaman Famille, London, 1603, стор. 908.

⁴⁷ N. de Bartenon. Histoire universelle des guerres du Turc, Paris, 1608, t. II, стор. 486—487.

⁴⁸ «Летючі листки» — періодичні видання публіцистичного характеру.

⁴⁹ Див. нові дослідження радянських істориків: В. А. Голобуцький. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 173—186; А. М. Аликберлі. Хотинская война (1621), Черновцы, 1960.

⁵⁰ IV міжнародний съезд славистов. Материалы дискуссии, М., 1962, стор. 111.

⁵¹ Там же, стор. 133.

⁵¹ I. Tretiak. Historia Wojny chocimskiej 1621 r., Lwów, 1889, стор. 2—4.

belli»), вважаючи, що ця подія «заслужує того, щоб про неї знали у віддалених країнах і щоб пам'ять про неї збереглась у віддалених нащадків»⁵².

Досить великою була на Заході й оригінальна література про Хотинську битву. Рішуча відсіч «непереможним» туркам, ця грандіозна сенсація початку XVII ст., викликала появу багатьох брошур і «летючих листків», у яких незмінно зазначалася величезна роль козаків у здобутті перемоги⁵³. Часто їх писали на основі переказів, по гарячих слідах подій, а тому останні висвітлювались довільно і поверхово. Наприклад, в одній французькій брошурі 1621 р. говориться, що козаки атакували 150-тисячу армію турків і знищили 40 тисяч «невірних»⁵⁴. Звичайно, подібні видання того часу не можна розглядати як цілком надійні джерела для вивчення самої Хотинської битви, але вони дають уявлення про реагування на цю подію на Заході.

Більшу цінність для вивчення відомому Хотинської битви мають створені на основі достовірних фактів праці тогочасних західних істориків. У цьому плані особливо характерна праця відомого в ті часи французького історика М. Бодье, в якій Хотинський бій відведений окремий розділ⁵⁵. Слід тут вказати й на книгу італійського історика А. Дзіліоло «Про достопамятні події наших часів», що охоплює період з 1600 по 1632 рік, у тому числі й війни козаків та поляків з турками⁵⁶.

Загалом Хотинська битва висвітлена в книзі Бодье досить правильно, якщо не рахувати окремих зміщень подій у часі і неточних визначень чисельності військ обох сторін. Автор основну увагу приділив козакам, а про дії польсько-шляхетських військ говорить лише епізодично. Це відповідає історичній дійсності: як відомо, Осман III вважав козаків основною силою у ворожому стані⁵⁷ і спрямував на них перші удари своєї величезної армії, але козаки їх стійко витримали, завдавши туркам значних втрат і похитнувши їх певність у своїх силах. Коли ж 5 вересня обстановка змінилася не на користь поляків, козаки прийшли їм на допомогу, і наступ було відбито.

«6 вересня,—писав Бодье,—султан з артилерією атакував козаків, ті ж, підтримані німецькими мушкетерами, вступили в бій з такою рішучістю й відвагою, що відкинули турків і завдали їм великих втрат. Роздратований цими втратами, Осман вирішив назавтра вдруге атакувати козаків і зломити їх. Козаки вчинили туркам не менш рішучий опір (їм на допомогу прийшли поляки) і змусили ворогів відступити, знищивши їх ще більше, ніж напередодні. Султан так розгнівався, що, подвоївши сили, в третій раз кинув їх на козаків; але тим самим він лише подвоїв свої втрати; все поле було вкрите трупами, два його паші потрапили в полон, були захоплені дві турецькі гармати, а інші заклепані. Козаки з такою сміливістю переслідували турків, змітаючи все на своєму шляху, що прорвалися майже до наметів і павільйонів султана. В цій битві вони б розгромили турецьку армію, якби принц (майбутній король Владислав IV.—Д. Н.) і польський генерал (Хоткевич.—Д. Н.) не наказали їм відійти, а приєдналися до них»⁵⁸.

У цьому описі конкретних подій битви Бодье допустив немало помилок і неточностей⁵⁹, проте це не приводить його до радикальних розходжень з історичною дійсністю, яка говорить за те, що саме козакам належить основна заслуга у відсічі туркам, у провалі походу Османа III на Україну й Польщу.

Як було зазначено, в такому ж розрізі висвітлена Хотинська битва й в інших західних джерелах того часу⁶⁰. Цікаво вказати, що вже під кінець XVII ст. вели-

⁵² Я. Собеский. История Хотинского похода.— «Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси», вып. II, К., 1896, стр. 45.

⁵³ E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, Paris, 1935, стр. 16. На жаль, в бібліотеках ЦСР ці матеріали відсутні.

⁵⁴ La Furieuse Allarme donnée à la ville Constantinople par l'armée de Pologne, Paris, 1621.

⁵⁵ Michel Baudier. Inventaire de l'histoire générale de Turcs. Troisième édition revue et augmenté par le même, Paris, 1631. Попередні її видання вийшли в 1617 і 1628 рр. Дане видання було передруковане ще раз в 1641 р., а в 1635 р. з'явився його англійський переклад.

⁵⁶ A. Ziliolo. Delle historie memorabili dei suoi tempi, Venetia, 1642. Нею скористався граф Майоліно Бізаччіоні для історичної характеристики козаків. У своїй праці він значне місце відводить визвольній війні українського народу 1648—1651 рр. Див.: Maiolino Risaccioni. Historia delle guerre civili di questi ultimi tempi, Venetia, 1653.

⁵⁷ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, стр. 235.

⁵⁸ M. Baudier. Inventaire de l'histoire générale des Turcs, éd. 1631, стр. 870—871.

⁵⁹ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, стр. 181—184.

⁶⁰ E. Borschak. L'Ukraine dans la littérature de l'Europe occidentale, стр. 16—17.

кий німецький учений і філософ Г. В. Лейбніц, висуваючи у політичному трактаті «Про єгипетський похід короля Франції» («De expeditione egiptiaca regi Franciae...», 1672) план розгрому турків об'єднаними силами Європи на чолі з французьким королем, значну увагу приділив українським козакам, «які у битві під Хотиним перемогли турків, але тепер за основного свого ворога мають поляків (курсив мій.— Д. Н.)»⁶¹. Все це переконливо говорить про те, що в XVII ст. на Заході усвідомлювалась вирішальна роль козаків в епохальній битві, яка мала загальноєвропейське значення.

Не менший відгук викликали в Західній Європі морські походи козаків у Туреччину в 10—20-і роки XVII ст. З тогочасних джерел, зокрема західноєвропейських, можна зробити висновок, що в період з 1614—1634 рр. козаки фактично панували на Чорному морі. Справа дійшла до того, що причорноморські міста Анатолії й Балкан звернулись до султана з петицією, в якій заявляли, що коли він не захистить їх від козаків, то вони визнають їх владу⁶². В 1614 р. козаки атакували Трапезунд і взяли Синоп. Через рік вони з'явилися під Стамбулом і спалили його портові причали — перед очима султана; того ж 1615 р. вони знову напали на Трапезунд, а також на Кафу, зловісний невільничий ринок у Криму. В 1618 р. султаном була скликана спеціальна нарада, яка обговорила заходи оборони від козаків, причому на цю нараду були запрошені послы Венеції, Франції й інших європейських країн⁶³.

Ці козацькі війни знайшли висвітлення в тогочасних західноєвропейських джерелах, які ще майже не досліджені. Великий інтерес і симпатії до козаків виявляв Ф. де Гарле барон Сезі, французький посол в Стамбулі. В 1620 р. він опублікував «Лист до друга», де з захопленням описав як найвизначніші новини походи козаків на турків⁶⁴. Козаки, заявляв де Сезі, «заселяють країну, найродючішу в цілому світі», але їм нема життя від хижих мусульманських сусідів. «Проте козаки,— продовжував де Сезі,— навчилися давати їм відсіч і захищатися від їх нападів. Більше того, серед незліченної кількості прикладів винахідливості у веденні війни і захисті від атак ворога я не знаходжу більш чудових, більш гідних подиву і захоплення, ніж ті, про які обіцяю вам розповісти»⁶⁵. І де Сезі описав морські походи козаків, взяття Варни, яке викликало значний розголос в Європі, вміння козаків уникати погоні переважаючих сил ворога. Завершив він свою розповідь такими словами: «Ці люди впевнено почувають себе на суші, і у воді, скрізь уміють дати собі раду і взяти верх в усіх стихіях»⁶⁶. До цього слід додати, що, доповідаючи 1621 р. своєму уряду про Хотинську битву, де Сезі зазначав, що основний її тягар винесли козаки, виявивши на полі бою велику мужність і стійкість⁶⁷. Загалом же де Сезі дотримувався думки, що для Європи було б краще, аби козаки воювали не з поляками, а з турками, сковуючи їх основні сили на Чорному морі. «Коли розділяти між козаками якихось 50 тисяч екю щорічно,— писав він,— то можна змусити турків зосередити головну силу на Чорному морі для охорони входу до каналу (Босфору.— Д. Н.)»⁶⁸.

Не меншу увагу приділяв козакам Томас Ро, англійський посол в Стамбулі протягом 1621—1628 рр. Його реляції відзначаються суворого стриманістю, відсутністю емоційних оцінок, скупістю узагальнень, зате їм властива висока фактографічна точність. Оскільки ці матеріали давно вже введені в науковий обіг⁶⁹, варто відзна-

⁶¹ K. Bittner. Slavica bei G. W. von Leibniz.— «Germanoslavica. Vierteljahrsschrift für die Erforschung der germanischslavischen Kulturbeziehungen», Prag, Jahrgang 1, 1931—1932, Heft 1, стор. 22.

⁶² П. А. Кулиш. История воссоединения Руси, т. II, Спб., 1874, стор. 214.

⁶³ Жерела до історії України-Руси, т. VIII, стор. 193.

⁶⁴ La lettre d'un Gentilhomme de Monsieur le Baron de Cesi, Ambassadeur pour le Roy en Levant. Touchant la prise de cinq galers turques et autre grand exploits Guerre faicts par les Cosaques et Polonais sur Turcs et les Tartars, Paris, 1620, У XIX ст. його передрукував А. Терно-Компан у збірнику «Archiv des voyages ou collection d'anciennes relation inédits ou très-rare», Paris, s. d.

⁶⁵ Цит. Archiv des voyages, т. II, стор. 352—353.

⁶⁶ Там же, стор. 353.

⁶⁷ Уривки з цієї реляції див. в зб.: «Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек», сост. А. И. Тургеневым, т. II, Спб., 1842.

⁶⁸ Цит. І. Крип'якевич. Козаччина в політичних комбінаціях 1620—1630 рр.— Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка (далі — ЗНТШ), т. CXVII—CXVIII, Львів, 1914, стор. 79.

⁶⁹ The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year 1621 to 1628 inclusive, London, 1740. Ще раніше їх опублікував П. Рікоут у своїй праці, яка витримала шість видань з 1668 по 1687 р. і була перекладена різними зарубіжними мовами. R. P. Ryscut. The Turkish History, t. II. The sixth edition, London, 1687, стор. 963 і далі. Матеріали з донесень Ро, що стосуються козаків, опублікував Ю. Немецьвич в «Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce», t. V, Lipsk, 1840, стор. 397—452.

чити лише їх вузлові моменти. Після кількох повідомлень про козацькі походи в 1622—1623 рр. Ро доповідав у Лондон 30 червня 1623 р.: «Козаки для них (турків.— Д. Н.) небезпечніші за наймогутніших ворогів, тому що вони заважають привезенню провіанту в Константинополь»⁷⁰. Детально описавши напад козаків на Стамбул 9 червня 1624 р., завершив його таким знаменним висновком: «Цілий день до заходу сонця сміливо стояли вони і загрожували великій, але стривоженій столиці світу і всій її могутності; нарешті, з своєю здобиччю, з розгорнутими прапорами, козаки відійшли, правда, без перемоги, але й без відсічі турків. Ця дерзновенна акція розкрила дивовижну істину про велику державу — що вона, вважаючись такою грізною й могутньою, насправді слаба й беззахисна»⁷¹. Через кілька днів Ро повідомляв, що козаки знову напали на Стамбул. А в травні 1626 р. він написав: «Вони (козаки.— Д. Н.) загрожують вступити в бій з усім турецьким флотом і дали клятву, що візьмуть корабель адмірала. Всі міста й села на Босфорі до самого Константинополя охоплені величезним страхом, тим більше, що існує пророкування, нібито турецька держава буде знищена північним народом»⁷². Томас Ро не тільки інформував свій уряд про походи козаків на Туреччину. Пересвідчившись, що козаки становлять значну військову силу, він уважно вивчав становище на Україні і виношував плани їх використання в інтересах Англії, в тій політичній ситуації, яка склалася в Європі в 20-х роках XVII ст., тобто в боротьбі протестантської і католицької ліг⁷³. Є підстави думати, що Ро разом з константинопольським патріархом Лукарісом, з яким він мав зв'язки, та голландським послом К. Гагою й трансільванським правителем Г. Бетеном розробляв план організації козацького вторгнення в габсбурзьку Австрію⁷⁴. З ними він обговорював питання, «чи народ запорожців, доведений до крайньої розпуки, серед теперішніх рухів, при постійнім переслідуванні, може визволитися з-під влади й панування поляків, визнати протекцію сусідів, увійти в стан і форму республіки і певними правами й іншими урядами керуватися й управлятися»⁷⁵.

Ці події 20-х років XVII ст. знайшли також цікаве відображення в «Описі Чорного моря й Татарії», складеному десь 1634 р. Е. Дортеллі д'Асколі, італійським місіонером у Криму⁷⁶. «Якщо Чорне море,— писав він,— було таким (тобто «чорним», злим.— Д. Н.) і в давні віки, то в наш час воно найчорніше й найстрашніше через численні чайки (per le tante saiche), які кожного літа спустошують море і землю»⁷⁷. Про походи козаків на Туреччину д'Асколі розповідає, що «десять років тому (тобто в 1624 р.— Д. Н.) козаки вийшли в море на трьохстах чайках і вступили в бій з усім флотом султана. За словами свідків, якби в той день була тиха погода, жодна галера не повернулася б, тому що козаки вже заволоділи капітанською рубкою адміральського корабля; але знялася справжня буря, галери змогли рушити на ворога й потопити кілька чайок»⁷⁸. Отже, йдеться про велику морську битву, зафіксовану також турецькими джерелами, але майже зовсім не відому в нашій історіографії*. Підсумовуючи свою розповідь про походи козаків, д'Асколі писав: «Не тільки

⁷⁰ Zbiór pamiętnik6w historycznych o dawnej Polsce, стор. 435.

⁷¹ Там же, стор. 441—442.

⁷² Там же, стор. 452.

⁷³ E. Borschak. Early Relations between England and Ukraine.— «The Slavonic and eats european Review», vol. X, № 28—29, June, 1931, стор. 149.

⁷⁴ Там же. Детальніше про ці плани протестантських послів у Константинополі і їх правителів див.: І. Крип'якевич. Назв. праця, стор. 65—98.

⁷⁵ З реляції шведського посла П. Страсбурга до короля Густава-Адольфа (1627).— І. Крип'якевич. Назв. праця, стор. 76.

⁷⁶ E. Dortelli d'Ascoli. Descrittione del Mar Negro e della Tartaria. Вперше його оригінал опублікований М. Дашкевичем в «Чтениях в историческом обществе Нестора Летописца» (кн. 5, від. III, К., 1891, стор. 1—46), а його переклад М. Пименова з коментарем А. Л. Бертъе-Делегарда — в «Записках импер. Одесского общества истории и древностей» (т. XXIV, від II, Одеса, 1902, стор. 89—180).

⁷⁷ E. Dortelli d'Ascoli. Назв. праця, стор. 5.

⁷⁸ Там же, стор. 5—6.

* У своїх коментарях А. В. Бартъе-Делагард писав про цю битву: «За відчайдушною мужністю, безмежною відвагою й очевидною загибеллю більшої частини учасників-козаків, вона не має не лише рівних, але й подібних собі в усій історії російських морських битв, по сьогодні включно. Козаки зробили нечуване зусилля, зібрали понад 15 тисяч товаришів на 300—350 човнах, на яких сучасні герої-моряки очевидно не наважились би й Дніпро переплисти, а козаки вийшли на цих човнах у відкрите море й вдарили по цілій ескадрі, яку очолював сам капудан-паша; відчайдушно билися цілий день і, майже вирвавши перемогу у турків, загинули від стихійної сили. Подвиги невідомих героїв у цьому дивовижному бою, справжніх рицарів без страху, хоч і не без докору, заслуговують не лише найдетальнішого опису, але й увічнення» («Записки импер. Одесского общества истории и древностей», т. XXIV, від. II, стор. 138).

ки в Татарії й на Чорному морі, але й у самому Константинополі вони викликають шороку такий величезний жах, що через них там постійно тримають флот весь або частину»⁷⁹.

Реляції де Сезі і Ро, а також опис д'Асколі важливі в кількох відношеннях. Насамперед, вони засвідчують той факт, що в 10—20-х роках козаки майже повністю заволоділи Чорним морем, і турки були безсилі захистити від них свої володіння. Та більш істотним є те, що козацькі війни розкрили Західній Європі, за висловом Ро, «дивовижну істину» — внутрішню слабкість величезної Османської імперії і тим самим дуже сприяли падінню її військово-політичного авторитету на всьому континенті. Цей висновок переконливо підтверджується іншими західноєвропейськими джерелами того часу.

У цьому плані цікава ще зовсім не відома у нас пам'ятка — книга французького дипломата Гайе де Курменена «Подорож до Леванту», видана 1624 р. в Парижі⁸⁰. Її автор побував 1621 р. у Туреччині зі спеціальною місією Людовіка XIII і вів там переговори про встановлення французького протекторату над «святими місцями» в Палестині. Перебування де Курменена в Стамбулі збіглося з розпалом воєн козаків з турками. То ж і не дивно, що «козацькій проблемі» Османської імперії в його книзі відведено стільки місця. В ній опубліковані цікаві повідомлення французького дипломата про окремі козацькі походи, про оборонні заходи турків, зокрема будівництво укріплень на берегах Босфора, паніку в приморських районах і самій столиці, про підготовку Османа III до Хотинського походу і пов'язані з цим дипломатичні акції і т. д.

В цілому боротьбу з козаками де Курменен тлумачить як найважчу й найскладнішу зовнішньополітичну проблему Османської імперії. Самий похід Османа III на Україну й Польщу в 1621 р. він розглядає як спробу султана радикально покінути з діями козаків проти його імперії⁸¹. Але Курменен, слід сказати, не дуже вірив у те, що в недалекому майбутньому турки зможуть добитися великих успіхів у боротьбі з козаками й покласти край їх нападам, — навпаки, він охоче допускав діаметрально протилежну розв'язку. «Кілька разів, — писав він, — козаки спустошували місця за п'ять чи шість миль від Константинополя. І якби не два замки, які охороняють протоку, вони вже ввірвалися б у порт Константинополя й піддали б вогню арсенал і галери. Досить, щоб їм трохи пощастило, і одного чудового дня вони візьмуть місто; турки не вважають це неможливим, після того як пережили стільки страху за останні роки»⁸². Козацькі походи, розповідає Курменен, «так налякали турків у Константинополі, що вони почали тремтіти від жаху; дійшло до того, що деякі знатні сановники (les Principaux) прийшли просити королівського посла, щоб сховав їх, коли місто буде взяте»⁸³. Цим «королівським послом» був де Сезі, розповіді якого послужили важливим джерелом для Курменена.

Певний інтерес має також наведена Курмененом загальна характеристика козаків, яких він відділив від поляків і цілком справедливо ототожнив з населенням Поділля, Волині, Галичини: «Польські шляхтичі, які живуть ближче до Німеччини, своїм спорядженням не відрізняються від німців; ті ж люди, які живуть ближче до Туреччини й Малої Татарії і називаються козаками, за спорядженням і виглядом схожі на останніх. Це ті, кого польський король використовує для оборони від султана. І оскільки вони постійно поповнюються народом з Поділля, Волині й Русі (тобто Галичини, «Руського воеводства» Речі Посполитої. — Д. Н.), то тепер їх усіх називають козаками»⁸⁴. Як бачимо, козацтво і його військово-політична активність викликають на Заході усвідомлення українського народу як окремої етнічної єдності в її тогочасних історичних межах. І не тільки Придніпров'я, але й західноукраїнські землі починають визначати в Європі як «країну козаків». Цей процес посилюється в наступні десятиліття, і, наприклад, Ж. ле Лабурер, описуючи українські землі в своєму «Трактаті про Польське королівство», вважав за необхідне дати їм окремий історичний нарис від часів Київської Русі до 40-х років XVII ст., визнавши тим самим, що ця частина королівства має історичну й національну окремість⁸⁵.

Козацькі війни з турками знайшли досить докладне відображення в «Подорожах» визначного італійського мандрівника, вченого й письменника I половини XVII ст. П'єтро делла Валле (1586—1652). Цей блискуче обдарований нащадок древ-

⁷⁹ E. Dortelli d'Ascoli. Назв. праця, стор. 6—7.

⁸⁰ Voyage de Levante, fait par le commandement du Roy en l'année 1621 par le s-r D. C. (Le des Hayes, baron le Courmanin), Paris, 1624.

⁸¹ Там же, стор. 287—288. Те ж саме говорить д'Асколі. (Назв. праця, стор. 7).

⁸² Там же, стор. 286—287.

⁸³ Там же, стор. 199—200.

⁸⁴ Там же, стор. 286.

⁸⁵ Jean le Laboureur, s. de Bleranval. Histoire et relation du voyage de la Roynne de Pologne... et un traité particulier du Royaume de Pologne, Paris, 1648.

нього римського роду* вирушив 1614 р. у мандри по країнах Сходу. 12 років він присвятив вивченню Туреччини, Сирії, Єгипта, Персії та Індії, внаслідок чого створив тритомну працю, яка має велику пізнавальну цінність, відзначаючись до того ще високими літературними якістьми. «В його розумних і влучних спостереженнях — пише італійський дослідник Д. Коккьяра, — ми бачимо вченого-гуманіста, який відчуває дух свого часу й виявляє жвавий науковий інтерес до етнографії»⁸⁶. Вперш опубліковані в Римі протягом 50-х років XVII ст. «Подорожі» делла Валле неодноразово перевидувалися в Італії і були перекладені французькою, німецькою, голландською й англійською мовами. Невеликі уривки з них, які стосуються козаків, наводив у російському перекладі В. Ламанський, а в українському М. Левченко⁸⁷.

Петро делла Валле не цурався політики і виявляв велику енергію й пристрасність у підході до деяких зовнішньополітичних проблем. За його словами, він «відчував святу ненависть до турків», які загрожували Італії, і під час особливо тривалого перебування в Персії прагнув настановити її на чергову війну з Туреччиною. Цією ж «святою ненавистю» пояснюється також його гострий інтерес до козаків, за якими він «почав стежити ще на батьківщині, а ближче познайомився з ними в Константинополі»⁸⁸. Напружено роздумуючи над шляхами й засобами розгрому турків, пише делла Валле, «я дійшов нарешті висновку, що найкращий засіб досягнення цієї мети — це союз шаха Персії з одним християнським народом, який називається козаками й живе біля Чорного моря, в пониззі Дніпра»⁸⁹.

Вбачаючи в козаках найбільш серйозну й мобільну антитурецьку силу в Європі, делла Валле в 1618—1620 рр. наполегливо переконував шаха Аббаса I в необхідності союзу з ними, висував різні плани його здійснення, в тому числі й своєї послуги в ролі посла Персії до Запорозької Січі⁹⁰. Але потреба в цій місії відпала після того, як до Феррабада прибув із Січі «козак Степан», якому делла Валле допоміг порозумітися з персами. Приймавши петицію запорожця, розповідає делла Валле, шах «покликав Ефендіар Бека та інших головних осіб свого почту і, як завжди, гордовито, сказав їм: «Ви не цінуєте цих людей, їх хоробрості і не знаєте, як слід поводитись з ними. Вони з тих, що панують на Чорному морі, що взяли стільки міс і завдали туркам такого-то й такого зла», при цьому він перелічив різні факти. «Вони можуть нам бути дуже корисними, можуть зробити цінні послуги». На завершення шах заявив, що хоче скористатися козаками»⁹¹. У листі, датованому 8 серпня 1620 р., делла Валле повідомляв, що перси збираються будувати для козаків фортецю в Гурії, недалеко від Трапезунда, щоб створити їм плацдарм на півдennому березі Чорного моря; разом з тим, зазначав він, перси бояться, що тоді християнські Грузія, вступивши в союз з козаками, повністю відколяться від Персії⁹².

В одному з розділів другого тома «Подорожей» делла Валле, вмістивши розгорнуту характеристику козаків, розповів про їх місцезнаходження, тобто про Січ та Україну, про життя і внутрішній лад, військову організацію й тактику, доблесть і витривалість, про їх походи на Крим і Туреччину⁹³. Ґрунтується ця характеристика на італійських і східних джерелах, а також на особистих враженнях автора, який зустрічався з козаками в Туреччині й Персії. Щоправда, італійському автору бракувало конкретної обізнаності з козаками та їх країною, звідси окремі неточності, помилкові твердження в його описі, але на цій підставі не можна відмовити йому в ґрунтовності й яскравості. «Після серйозних роздумів про їх нинішній стан, про їх політику й звичаї, — підсумовував делла Валле, — я не маю сумніву в тому, що з часом вони створять могутню республіку, тому що, на мій погляд, навіть прославлені спартанці, не кажучи вже про сіцилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменито й вдало»⁹⁴.

* Його перший біограф Беллорі писав в 1662 р., що він «ще юнаком проявив себе у різних сферах — в науці, в красномовстві, в поезії, в музиці... а також у військовій справі» (D. Bellori. Vita di Pietro della Valle. — Pietro della Valle, Viaggi, Roma, 1662—1663).

⁸⁶ Д. Коккьяра. История фольклористики в Европе, М., 1960, стор. 48.

⁸⁷ В. Ламанский. О славянах в Малой Азии, в Африке и Испании, СПб., 1859, стор. 93—101; М. Левченко. З поля фольклористики й етнографії, К., 1927, стор. 16—29. Але далеко не всі матеріали про козаків з книги делла Валле представлені в них. Взагалі ж це цікава тема окремої розвідки.

⁸⁸ Pietro della Valle. Viaggi descritti in 54 lettere familiari, t. II, part. I, Venetia, 1661, стор. 259.

⁸⁹ Там же, стор. 257.

⁹⁰ Pietro della Valle. Viaggi..., t. II, part. I, стор. 256—261; part. II, стор. 76—79, 175—178, 183—185 та інші.

⁹¹ Там же, t. II, par. II, стор. 77—78.

⁹² Там же, стор. 220.

⁹³ Там же, part. I, стор. 224—259.

⁹⁴ Там же, стор. 259.

Широку картину козацьких воєн з турками в період 1619—1631 рр. намалював М. Бодье в уже згадуваних додаткових розділах третього видання «Загальної історії турків». «Саме ім'я козаків,— писав він,— наводить паніку і жах на Константинополь. По місту часто розходяться чутки, що вони з'явилися знову, щоб піддати все вогню і мечу. Туркам не залишається нічого, крім відчаю, який їх штовхає на підлі вчинки щодо франків (так вони називають християн Заходу), двері яких вони позначають хрестами і вночі б'ють камінням їх вікна, кричать і загрожують, що розправляться з ними, коли вони не захистять їх від нападів і спустошень, що їх чинять козаки. Все це з усією очевидністю показує і розлад в їх державі, й її слабкість»⁹⁵. Оцінюючи значення козацьких походів на Туреччину, Бодье приходить до того ж висновку, що й Ро, але спирається вже не на особисті спостереження, а на викликані ними враження в Західній Європі.

У даній розвідці охоплені далеко не всі західноєвропейські джерела про боротьбу українського народу з Османською імперією в кінці XVI й на початку XVII ст., а лише ті з них, які автору вдалося відшукати в бібліотеках СРСР. Залишилися невизначеними деякі друковані видання, не говорячи вже про рукописні джерела, величезна кількість яких розсіяна по бібліотеках та архівах Заходу. Досить сказати, що в одній лише національній бібліотеці в Парижі зберігається меморіал про козаків 1584 р., записки Франсуа де Паві про мандри по Польщі, Україні й румунських князівствах в кінці 80-х років XVI ст., реляції про морські походи козаків у 1614—1624 рр., опис України в складеному для Людовіка XIII огляді Східної Європи, трактат про козаків графа д'Аво та інші матеріали⁹⁶. Не менше їх у бібліотеках та архівах інших країн Заходу, особливо Італії й Німеччини, стосунки яких з козаками й Україною в зазначений період були більш широкими, ніж Франції. Не зайвим буде тут нагадати, що аналогічні джерела з російської та польської історії у великій мірі давно вже зібрані й опубліковані,— українські ж лежать «непіднятою цілиною».

Розглянуті джерела дозволяють не тільки встановити основні обриси проблеми, але й зробити деякі обґрунтовані висновки. Незважаючи на тяжкі історичні обставини, український народ наприкінці XVI й на початку XVII ст. зумів знайти в собі сили для рішучої відсічі турецько-татарській агресії, розгорнути активну боротьбу, яка мала загальноєвропейське значення. В період, коли ця боротьба досягла апогею, тобто в 10—20-і роки XVII ст., козаки відволікали основні сили Османської імперії, зокрема майже весь її флот, сковували її агресивну ініціативу і тим самим істотно впливали на політичну ситуацію в Європі. Як свідчать наведені матеріали, козакам належить велика заслуга в розвінчанні легенди про «всемогутню Порту», в падінні її високого воєнно-політичного престижу. Більше того, оскільки козаки відіграли вирішальну роль і в Хотинській битві, з повною правдою можна сказати, що український народ вніс величезний (і до цього часу належно ще не оцінений) вклад у той перелом у багатовіковій боротьбі Європи з турками, який стався на рубежі XVI—XVII ст., коли була покладена край османській експансії, і «всемогутня Порта» перейшла до оборони. Такою постає героїчна боротьба України з турецько-татарською агресією в плані загальноєвропейської історії того часу.

Д. С. НАЛИВАЙКО

⁹⁵ М. Baudier. Назв. праця, стор. 928.

⁹⁶ І. Борщак. Звідомлення з дослідів в архівах Західної Європи.— ЗНТШ, т. СXXXIV, Львів, 1932, стор. 242—245.

Критика та бібліографія

В. Ф. ПАНІБУДЬЛАСКА. ДРУЖБА І СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ З БРАТНІМИ НАРОДАМИ СРСР.

1959—1965, вид-во «Наукова думка»,
К., 1967, 220 с.

Однією з найважливіших передумов успішного розвитку такої багатонаціональної країни, як СРСР, є неухильне зміцнення дружби народів. На Україні вийшло чимало брошур та статей, у яких певною мірою порушується дана проблема. Нарешті опубліковано і першу ґрунтовну монографію, що рецензується. Автор її В. Ф. Панібудьласка прагне охопити увесь діапазон дружби і співробітництва українського народу з іншими народами СРСР у 1959—1965 рр. Щоправда, він не розрізняє дружбу народів як соціалістичну форму відносин між ними, що виявляється у безкорисливій економічній, політичній, культурній та військовій взаємодопомозі, і звичайне співробітництво, що існує в будь-якій державі, незалежно від її національного складу й суспільно-політичного ладу.

Вступна частина книги (стор. 3—33) складається з власне вступу та розділу «Перемога соціалізму — фундамент дальшого зміцнення дружби та всебічного зближення народів СРСР», де стисло викладено розвиток співдружності українського народу та інших народів-братів за роки соціалістичного будівництва (1917—1958 рр.). У монографії правильно зазначається, що Велика Жовтнева соціалістична революція, добровільне об'єднання Української РСР з братніми радянськими республіками відкрили для неї широкі перспективи економічного, політичного і культурного розвитку. На великому конкретному матеріалі розкривається провідна роль Комуністичної партії, В. І. Леніна в розвитку національних відносин у Країні Рад.

Однак бракує глибокого авторського аналізу використаних джерел та літератури, зокрема праць, які безпосередньо стосуються даної теми, а також численних нарисово-публіцистичних збірників¹. Не

всюди чіткий виклад. Так, на стор. 5 сказано, що серед опортуністів, які на початку ХХ ст. шалено виступали проти лєнінських ідей з національного питання, були «українські націонал-соціалісти». Проте сучасному читачеві не цілком ясно, що автор має на увазі українських соціал-демократів та есерів. Розповідаючи про національно-територіальне розмежування в Середній Азії (стор. 14), В. Ф. Панібудьласка чомусь не згадав Таджикицької республіки, яка 1924 р. була утворена як автономна в складі Узбецької РСР, а 1929 р. перетворена на союзну республіку.

На стор. 24 правильно зазначено, що в 1940 р. трудящі Північної Буковини і трьох повітів Бессарабії возз'єдналися з Радянською Україною. Однак вище, на стор. 21, нечітко говориться, що з Молдавською АРСР «возз'єдналися і трудящі Бессарабії». Адже до утвореної в 1940 р. Молдавської РСР ввійшла не вся територія Молдавської АРСР, а лише 6 її районів з 14.

Як бачимо, автор недостатньо володіє тим конкретно-історичним матеріалом, що передє досліджуваному періоду. На наш погляд, доцільніше було б розширити вступ за рахунок основних теоретичних положень першого розділу і вже після цього безпосередньо перейти до обраної теми.

Два великі розділи відбивають дружбу народів СРСР за період 1959—1965 рр. Тут яскраво показано співробітництво в процесі створення матеріально-технічної бази комунізму. Коротко схарактеризовано розміщення продуктивних сил у Країні Рад, органічне поєднання галузевого й територіального планування. Висвітлюючи економічну взаємодопомогу народів СРСР, В. Ф. Панібудьласка розповідає про обмін промисловою продукцією між Україною та іншими республіками, цілком справедливо відзначає як вияв процесу зближення народів СРСР дедалі зростаючий обмін між ними людськими ресурсами, а отже — зростання багатонаціональності республік. Безумовно заслугою автора є його увага до співпраці і дружби представників різних національностей на великих будовах, в окремих установах, містах тощо. Зокрема, докладно розкритий вклад українського народу в освоєння цілинних та перелогівих земель.

Правильно наголошуючи, що за роки соціалістичного будівництва промисловий рівень колись відсталих республік різко піднявся завдяки допомозі з боку передо-

¹ Н. І. Ткач. У праці зміцнюється дружба, К., 1966; С. Ф. Захіров. Співробітництво узбецького та українського народів у галузі науки та культури (1959—1964 рр.), — «Український історичний журнал», 1965, № 7; Дружба не знає расстояний, Харьков, 1963; Дружбе крепнутъ, Донецк, 1963; Дружба, Ужгород, 1961 та ін.

вих, автор робить дещо поспішний висновок, коли говорить, що «в перехідний період від соціалізму до комунізму у вирішенні спільних народногосподарських завдань характерним стало відношення на нівельованій основі, бо всі республіки досягли високих економічних і культурних показників» (стор. 52). Що це ще не зовсім так, можуть свідчити Директиви XXIII з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1966—1970 рр., відповідно до яких це зростання передбачається в діапазоні від 1,5 до 1,8 раза, залежно від рівня економічного розвитку певної республіки та спеціалізації кожної республіки в окремих галузях виробництва.

Широко висвітлюється розвиток соціалістичного змагання робітників, колгоспників та службовців різних республік, розгортання руху за комуністичну працю. Міжреспубліканський обмін передовим досвідом переважно розкривається на фактичному матеріалі 1964—1965 рр. Автор прагне охопити якнайбільше галузей виробництва (він окремо пише і про гірників, і машинобудівників, і хіміків, і текстильників та багатьох ін.), внаслідок чого не має можливості виділити й схарактеризувати етапи обміну досвідом за семиріччя по всій республіці.

Цілком оригінальним є матеріал про розквіт і зближення соціалістичних націй у процесі суспільно-політичного життя. Характеризуючи національний склад КПРС, автор слушно зазначає, що в компартіях союзних республік питома вага комуністів корінної національності дедалі збільшується, проте, на жаль, докладно не розкриває причин цього явища: загалом прогресивного економічного і культурного розвитку республік, зростання національних кадрів робітничого класу, підвищення культурно-освітнього рівня та свідомості всього населення.

Розглядаючи національний склад депутатів Рад Української РСР у роки семиріччя, автор здебільшого обмежується статистичними відомостями. Значну увагу він приділяє діяльності профспілок, комсомолу, зокрема їх шефству над різними будовами. Новому цікавому питанню проявів дружби народів СРСР у спортивній роботі та в житті Збройних Сил СРСР, на жаль, відведено мало місця.

Автор справедливо зазначає, що в розвитку національних взаємовідносин дедалі більшу роль відіграє марксистсько-ленінське вчення — ідейна основа всебічного

розквіту соціалістичних націй, зміцнення їх дружби і дальшого зближення. На конкретному матеріалі розкриває він співробітництво народів у галузі науки. Щоправда, на стор. 143 допускає непослідовність викладу: «З метою підготовки спеціалістів вузи стали обмінюватись студентами. Так, з великим успіхом у Київському університеті прочитав спецкурс з геометрії професор Саратовського університету В. В. Варнер». Отже під положення про обмін студентами В. Ф. Панібудьласка підводить приклад про обмін викладачами.

В книзі коротко висвітлюються зв'язки працівників народної освіти та учнів Української РСР і братніх республік. Дружні взаємини в галузі літератури та мистецтва розкриваються переважно на матеріалі 1959—1960 й 1964—1965 рр. Події 1961—1963 рр. не відбито, за винятком параграфа, присвяченого тижням та декадам літератури і мистецтва — як новим явищам міжнаціонального духовного спілкування. Автор розподілив ці явища культурного життя за формальною ознакою: спочатку йдуть ті, які відбувались на Україні, а потім — тижні або декади української літератури та мистецтва в братніх республіках. Отже порушено послідовність проведення цих заходів і викликає подив те, що про важливу декаду українського мистецтва і літератури в Москві в 1960 р. мова йде в другій половині згаданого параграфа — на стор. 167—168, про відвідання України літераторами з Латвії в 1965 р. — на стор. 162—163, а про тиждень української літератури і мистецтва у Латвії в 1963 р. — аж на стор. 169—171 і т. д. Загалом розділ про культурні зв'язки побудований переважно на матеріалах газет, а через це має фактографічний характер і майже позбавлений узагальнень.

В книзі трапляються мовно-стилістичні огріхи. Наприклад, «розповсюдження знань» замість «поширення знань» (стор. 32), «Ясень» замість «Ясиню» (стор. 164), «Тираспіль» замість «Тирасполь» (стор. 164), «Андріян Якович Штогаренко» замість «Андрій Якович Штогаренко» (стор. 199) та ін.

Загалом же монографія В. Ф. Панібудьласки як перша спроба докладного дослідження дружби і співробітництва українського народу з братніми народами СРСР заслуговує позитивної оцінки. Вона є важливим кроком на шляху поглибленого вивчення великої проблеми.

А. В. САНЦЕВИЧ

СОЦІОЛОГІЯ НА УКРАЇНІ,
вид-во «Наукова думка», К., 1968, 200 с.

За останні роки на Україні сформувався ряд наукових колективів, які працюють у галузі соціології. Результати деяких досліджень у цьому напрямі опубліковані в рецензованому виданні, що є першим ви-

пуском спеціального щорічника. До нього ввійшло 14 статей українських науковців з різних соціальних проблем розвитку радянського суспільства.

П. Д. Коваль, розглядаючи роль соціологічних досліджень у висвітленні взаємодії політики та економіки, показує головні риси діяльності ленінської партії як керів-

ної і спрямовуючої сили соціалістичного суспільства при переході до комунізму і визначає завдання соціологів у зв'язку з політичним курсом КПРС на даному історичному етапі, зокрема в період нової п'ятирічки (1966—1970 рр.).

У статті Г. М. Доброва, В. М. Клименюка «Новим методам — нові технічні засоби» підкреслюється необхідність машинної обробки наукової інформації при конкретно-соціологічних дослідженнях. На Україні застосування машинної техніки в цій галузі ще не відповідає сучасним вимогам. Тому багато важливих матеріалів залишаються невикористаними. Зростаючий обсяг інформації потребує озброєння наукових установ новими технічними засобами, які дозволяють у короткі строки проводити дослідження на високому рівні. Автори спинаються на методиці машинної обробки матеріалів, дають практичні рекомендації.

Д. Д. Низовий і Л. О. Олесевич діляться досвідом у справі анкетного опитування студентів та знайомлять з деякими його результатами. Значний інтерес становлять дані про мотивацію вибору спеціальності, про ставлення студентів до своєї майбутньої професії, оцінку ними організації навчального процесу, а також ряд інших питань. Автори відзначають і недоліки опрацьованої ними анкети.

В дослідженні І. М. Назимова «Деякі соціально-психологічні фактори вибору професії школярами» висвітлено вплив цих чинників на учнів середнього шкільного віку. Їх професійні інтереси вивчалися з допомогою анкет, аналізу творів, написаних підлітками за складеним для них планом, а також шляхом вибірових бесід з учнями восьмирічних та середніх шкіл ряду міст і сіл республіки.

Важливим соціальним проблемам присвячено статті Ю. І. Ширяєва «Про структуру радянської інтелігенції», О. Я. Завадської «Вплив загальної освіти на зміну структури робітничого класу» та Б. К. Жука і Л. Л. Кагана «Деякі питання соціології міст». В останній автори на прикладі одного з найбільших промислових центрів України — Криворізького залізничного басейну з'ясовують причини міграції населення.

О. А. МАКАРЕНКО. ПРОВАЛ ІМПЕРІАЛІСТИЧНИХ ЗАМІРІВ ЩОДО УКРАЇНИ (1924—1929 рр.).

вид-во «Наукова думка», К., 1967, 251 с.

Рецензована монографія є спробою дослідити систему підступних імперіалістичних замірів щодо України та показати невідворотність і закономірність їх банкрутства. Зміст книги яскраво свідчить про те, що її автор цілком справився з поставленим перед собою завданням. У передмові до праці дано короткий, але змістовний

Я. С. Мостовий у статті «Раціоналізаторство як фактор формування нового типу працівника у сільському господарстві» розглядає соціальні функції сільських раціоналізаторів. Свої висновки він обґрунтував на матеріалах конкретно-соціологічного дослідження, проведеного шляхом анкетування та інтерв'ю 112 спеціалістів, які працюють у різних областях України в колгоспах, радгоспах, майстернях «Укрсільгосптехніки».

Ю. Ф. Бухалов, О. О. Якуба простежили розвиток громадських засад в управлінні виробництвом, Е. К. Самборський показав активність колгоспного селянства. В збірнику вміщено цікаву розвідку А. В. М'яловицького, де характеризуються основні тенденції в розвитку сімейно-шлюбних відносин на сучасному етапі.

В статті «З досвіду конкретно-соціологічного дослідження злочинності неповнолітніх та організації боротьби з нею» М. М. Михеєнко і В. В. Леоненко висвітлюють завдання, прийоми і результати вивчення цього явища та шляхи його ліквідації, запропоновані групою наукових працівників Сектора держави і права АН УРСР.

Критиці буржуазної соціології присвячена стаття М. В. Гончаренка, в якій показується докорінна відмінність соціально-культурних наслідків дії масових засобів зв'язку в соціалістичному і капіталістичному суспільствах. В. Ф. Карабут, В. О. Курганський дослідили тему «Деякі соціологічні питання гуманізму і сучасна ідеологічна боротьба». Аналізуючи праці представників неопрейдизму і екзистенціалізму, зокрема їх погляди на соціологічні проблеми гуманізму, відчуження, свободи людини та інші, автори викрили псевдогуманістичну суть цих немарксистських теорій.

Підготовлений на високому науковому рівні перший збірник українських соціологів заслуговує позитивної оцінки. Однак слід було видати його більшим тиражем, оскільки він становить інтерес не тільки для фахівців, але й для істориків, пропагандистів, партійних і радянських працівників, широких кіл громадськості, які цікавляться соціологічною проблематикою.

О. В. МАРКЕВИЧ

огляд історіографії питання, обґрунтовано актуальність теми.

У книзі висвітлюються досягнення українського народу в період післявоєнного відбудови народного господарства, а також переходу до соціалістичної індустріалізації країни, здобуті під керівництвом більшовицької партії та завдяки героїчним зусиллям трудящих усієї нашої країни. На конкретних прикладах показано успіхи українського народу в культурному будівництві, в українізації радянського, партійного, профспілкового і господарського апарату, в підготовці національних кадрів.

Автор підкреслює, що ЦК КП(б)У і уряд республіки здійснювали рішучі заходи по забезпеченню прав та інтересів населення інших національностей. На жаль, перші два розділи книги написані головним чином на загальносоюзному матеріалі, український же матеріал в них поданий слабо.

У праці детально проаналізовано процес зміцнення міжнародного становища Радянського Союзу в період відбудови народного господарства, розкрито причини, які змусили уряди капіталістичних країн перейти від політики інтервенції, ізоляції і блокади до визнання СРСР, встановлення з ним дипломатичних і торгових відносин.

На багатому фактичному матеріалі викрито імперіалістичні плани відновлення єдиного фронту проти Країни Рад, відторгнення України, Білорусії та Грузії від Союзу РСР. Щоправда, автор говорить про намагання створити єдиний фронт, але нам здається, що мова може йти саме про його відновлення оскільки він був створений ще у період громадянської війни та воєнної інтервенції. Автор ґрунтовно характеризує антирадянську, антиукраїнську спрямованість «плану Дауеса» і Локарнських угод, цих наріжних каменів у підготовці другої світової війни.

Значний інтерес становлять розділи книги, у яких викриваються агресивні підступи імперіалістів щодо України. Аналізуючи інтервенціоністські плани американських, англійських, французьких та німецьких імперіалістів, автор показує, що вони вбачали в Радянській Україні не тільки об'єкт для колонізації, але й важливий плацдарм для дальшої агресії проти СРСР. На основі широкого кола не тільки радянських джерел, але й праць зарубіжних авторів, розвінчані агресивні плани щодо України урядів панської Польщі, боярської Румунії, буржуазної Чехословаччини, Угорщини та царської Болгарії. Імперіалістичні кола Польщі, Чехословаччини, Румунії, як відомо, намагалися утримати в своїх руках насильно відторгнуті західні області України та Білорусії. Імперіалізм придушував революційний рух робітників і національно-визвольну боротьбу українських, білоруських та молдавських трудящих за возз'єднання з своїми єдинокровними братами в Українській і Білоруській радянських республіках. На конкретних прикладах в книзі розкрито реакційну суть колонізації загарбаних територій на «кресах», румунізації, полонізації та чехізації українського населення.

Заслугою автора є те, що в книзі на конкретних фактах показано характер і ру-

шійні сили національно-визвольної боротьби народних мас Західної України за возз'єднання з Радянською Україною. Особливо наголошується, що робітники і селяни західних областей України виступали проти польської, румунської і чеської реакції пліч-о-пліч з трудящими поляками, румунами, чехами, молдаванами, литовцями, німцями, євреями тощо. В авангарді цієї боротьби виступав робітничий клас.

На основі широкого кола джерел в праці висвітлюється героїчна боротьба Комуністичної партії Західної України, що діяла у складних умовах підпілля. Аналізуються помилки в роботі КПЗУ, піддано критиці необґрунтоване рішення виконкому Комітету від 28 лютого 1928 р. щодо Компартії Західної України. Але незважаючи на те, що завдані в 1927—1928 рр. удари по КПЗУ заподіяли їй великої шкоди, пише О. А. Макаренко, незважаючи на складність роботи в умовах підпілля, КПЗУ залишилась вірною марксизму-ленізму, принципам пролетарського інтернаціоналізму.

В книзі міститься також багатий матеріал про всебічну допомогу трудящих Радянської України своїм єдинокровним братам з Західної України, Бессарабії та Буковини, які знемагали в армії чужоземних загарбників, наводяться конкретні факти боротьби трудящих проти реакційних урядів своїх країн, які намагалися зірвати будівництво соціалізму в СРСР.

У багатьох розділах своєї книги О. А. Макаренко з позицій марксизму-ленізму піддає досить гострій критиці антирадянську діяльність українських буржуазних націоналістів не тільки за кордоном, але й на Україні. На основі фактичного матеріалу він показує тісний зв'язок українських буржуазних націоналістів з їх хазяями — реакційними колами імперіалістичних країн. В книзі читач знайде детальну характеристику шпигунсько-шкідницьких організацій, що діяли в 1926—1927 рр. на території республіки.

Цікаві дані з радянських і зарубіжних джерел наводяться для характеристики підготовки до антирадянської інтервенції капіталістичних держав, що межували з Україною та Білорусією. З великим інтересом читається останній розділ книги, у якому висвітлено боротьбу Союзу РСР за роззброєння і безпеку народів.

В цілому книга О. А. Макаренка є серйозним дослідженням. Вона може бути поправкою для викладачів історії КПРС, історії України, студентів вузів та вчителів.

І. В. ГАНЕВИЧ, В. М. РОМАНЮК

**ЗАРУБІЖНІ ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТИ
В РЯДАХ БОРЦІВ ЗА ВЛАДУ РАД
НА УКРАЇНІ,
вид-во «Наукова думка», К., 1967, 343 с.**

Останнім часом, особливо у зв'язку з 50-річчям Великого Жовтня, виконано значну роботу по вивченню й висвітленню участі трудящих зарубіжних країн у боротьбі за перемогу Радянської влади в нашій країні. Виявлення нових документів і фактів братерської інтернаціональної солідарності, написання змістовних праць на цю тему — одне з найважливіших і почесних завдань радянських істориків. Праці з цієї тематики мають велику наукову цінність, відіграють значну роль у справі інтернаціонального виховання народу, особливо молоді. Рецензована книга — перше в українській радянській історіографії узагальнююче дослідження з даної проблеми*.

Безпосередня участь зарубіжних інтернаціоналістів у збройній боротьбі за Радянську владу на Україні, як і в інших районах нашої країни, була яскравим виявом пролетарського інтернаціоналізму, однією з найактивніших і дійових форм міжнародної пролетарської солідарності.

Трудящі капіталістичних країн сприйняли перемогу Жовтневої революції як свою кровну справу. Рух на захист батьківщини Жовтня від імперіалістичних інтервентів набрав широкого розмаху й різних форм, найбільш поширеною з яких було формування інтернаціональних військових частин. Уже на кінець 1918 р. до лав Червоної Армії влилося близько 50 тис. бійців-інтернаціоналістів. У наступні роки їх кількість значно збільшилась.

Перший розділ рецензованої монографії — «Великий Жовтень і зарубіжні інтернаціоналісти на Україні» дає загальну картину виникнення й розвитку руху зарубіжних інтернаціоналістів. Тут наведено чимало цікавих даних, принципіальних оцінок і узагальнень. Наприклад, зазначено, що напередодні революції на Україні проживало близько 600 тис. німців, понад 500 тис. поляків, близько 200 тис. болгар, близько 100 тис. чехів і словаків, а також греки, турки, серби, албанці, представники інших національностей (стор. 7). З розгортанням революційних подій чимало представників цих національностей, усвідомивши свій високий інтернаціональний обов'язок, стали згуртовуватися в революційні загони, в яких вони боролися з ворогами Радянської влади аж до повного очищення української землі від контрреволюції та інтервентів.

У наступних семи розділах книги відбито участь у боротьбі за владу Рад на Україні поляків, чехів, словаків, югославів, болгар, угорців, румунів, німців.

* Редакційна колегія: П. М. Калениченко, І. М. Кулнич, І. М. Мельникова (відповідальний редактор), С. М. Пархомчук, П. С. Сохань, Ф. П. Шевченко.

Післямова підсумовує діяльність революційних організацій і бойових військових частин зарубіжних інтернаціоналістів на Україні, зокрема підкреслює, що для революціонерів усього світу ставлення до Країни Рад стало пробним каменем пролетарського інтернаціоналізму.

Автори монографії докладно показали роль Комуністичної партії та її вождя В. І. Леніна в справі подання всебічної допомоги рухові інтернаціоналістів. Читач знайде немало хвилюючих сторінок, що відбивають багаторічну роботу В. І. Леніна по вихованню й згуртуванню трудящих-інтернаціоналістів, по створенню єдиного фронту боротьби революціонерів усіх країн проти спільного ворога — імперіалізму.

Глибоко і всебічно відтворено в книзі значення створеної 1918 р. Комуністичної партії України у згуртуванні зарубіжних інтернаціоналістів, а також робота в цьому напрямку Харківського, Одеського, Катеринославського та інших партійних комітетів.

Створена в березні 1919 р. в Києві Федерація іноземних комуністичних груп працювала під безпосереднім керівництвом ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У та Південно-Російського бюро Комінтерну. Та і після її розпуску на початку 1920 р. діяльність зарубіжних інтернаціоналістів спрямовували РКП(б) та КП(б)У, зокрема спеціальні секції та відділи іноземних комуністів при місцевих партійних органах.

Славні імена кращих бійців-інтернаціоналістів, які своїм самовідданим служінням, а часто і пролиттю кров'ю, скріпили революційний братерський союз трудящих, навичко вписані до героїчного літопису боротьби за торжество великої справи Жовтня. Радянські люди ніколи не забудуть таких інтернаціоналістів, як поляки Фелікс Кон, Юліан Лещинський (Ленський), Іполит Фіалек, Ян Тарвацький, Ян Гжелак, Болеслав Скарбек; чехи і словаки Славояр Частек, Франц Гашек, Адольф Шилек, Юліус Хораз; югослави Олеко Дундич, Данило Сердич, Максим Чанак, Густав Барабаш; болгарі Стоян Джоров, Койчо Касалов, Асен Христов, Марин Цухлев, Лазар Белоречки, Егор Константинов; угорці Бела Кун, Лайош Гавро, Тібор Самуелі, Мате Залка; румуни Михайл Бужор, Іон Мунтяну, Георге Строїч, Альтер Залік; німці Освальд Мюллер і Фріц Шварц; французи Жанна Лябурб та Жак Садуль; турок Мустафа Субхі та ін. Відшукано сотні нових імен героїв інтернаціоналістів. Загалом у книзі їх названо понад 700. Це велика заслуга авторського колективу.

Слід особливо підкреслити широку й різнобічну джерелознавчу базу монографії: опублікована література, періодична преса, спогади, інші різноманітні матеріали. Виявлено багато нових документів у центральних, республіканських та обласних партійних і державних архівах, а також у архівах Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі та інших країн.

Слід сказати, однак, що не всі розділи монографії рівнозначні за широтою охоплення та глибиною розкриття подій і фактів піввікової давності. Найбільш ґрунтовно (більш як на 70 сторінках) показано діяльність польських інтернаціоналістів. Інші розділи, на жаль, — менш докладні.

Радянський народ назавжди збереже пам'ять про яскраву сторінку, вписану інтернаціональними борцями в історію Жовтневої революції. У дні всенародного свята 50-річчя Великого Жовтня ЦК КПРС, Президія Верховної Ради СРСР та Рада Міністрів СРСР звернулися з словами сердечної подяки до своїх зарубіжних братів: «Ми пам'ятаємо і ніколи не забудемо подвиги бійців-інтернаціоналістів, які стали з нами пліч-о-пліч у важку пору громадянської

війни... Вам, дорогі зарубіжні товариші і друзі, ми висловлюємо нашу палку вдячність за ваші інтернаціональні почуття до першої в світі країни соціалізму, за вашу безкорисливу і самовіддану підтримку»¹.

Понад 300 сторінок рецензованої монографії переконливо і яскраво розкривають велич подвигу іноземців-інтернаціоналістів, зробленого в ім'я торжества справи комунізму. Можна не сумніватися, що книгу належно оцінить вдячний читач.

Г. Л. НІКОЛЬНИКОВ

¹ До радянського народу, до всіх трудящих Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1967, стор. 13.

**А. Д. САВЧУК. ИСТОРИЯ ЗАВОДА
им. ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ,
Одесса, областное изд-во «Маяк», 1967,
186 с.**

В історії підприємства, — відзначала Н. К. Крупська, — як у дзеркалі, відбивається економіка і політичний уклад країни, класова структура суспільства, взаємини між різними класами, ступінь свідомості, організованості робітничого класу. «Історія заводу — це живий кусок історії, барвистий, яскравий»¹. Ця характеристика може бути цілком віднесена і до одного з найстаріших підприємств сільськогосподарського машинобудування на Півдні України — Одеського заводу ім. Жовтневої революції.

Книга О. Д. Савчука — наукове дослідження, викладене в популярній формі. Проаналізувавши великий архівний і опублікований матеріал, автор переконливо показав, що в історії заводу відбулись зародження та розвиток робітничого класу Півдня України. О. Д. Савчук розкриває історію заводу, багату на революційні та трудові традиції, цікаві факти і події, досліджує наполегливу боротьбу одеських машинобудівників проти царського самодержавства і буржуазно-поміщицького ладу, те, як робітники заводу «Гена і Ко» брали активну участь у революційному русі в 1905—1907 рр., у період Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. і буремні дні Великого Жовтня. Уважно простежується процес зростання революційної свідомості й організованості робітників. Автор розкриває рушійні сили, джерела мужності та героїзму робітників у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в Одесі.

Після перемоги Великого Жовтня робітники заводу «Гена і Ко», за порадою В. І. Леніна, вирішили назвати своє підприємство іменем Жовтневої революції.

Досить широко показана в книзі участь заводського колективу в соціалістичному будівництві. Автор наводить багато фактів, що висвітлюють перетворювальну силу Радянської влади. Простежується, як зростав завод, реконструювався й оснащувався новою технікою в роки довоєнних п'ятирічок, як докорінно вдосконалювалася продукція — сільськогосподарські машини.

О. Д. Савчук висвітлює участь працівників заводу в розгромі німецько-фашистських загартників під час Великої Вітчизняної війни. В перші ж дні війни чимало робітників пішли на фронт, щоб із зброєю в руках захистити великі здобутки Жовтня, відстояти честь і незалежність Радянської держави. У книзі показано, що, здійснивши евакуацію найважливішого устаткування заводу в глибокий тил, колектив підприємства, згуртований бойовою партійною організацією, на пустирі збудував новий завод, швидко освоївши випуск важливої для фронту продукції. Розповідається і про патріотичні справи робітників заводу, які, залишившись на тимчасово окупованій території, нехтували смертельною небезпечкою і виводили з ладу верстати та машини, ховали інструменти, різні матеріали, поширювали зведення Радянського Інформбюро, надавали допомогу військовополоненим.

Досліджено боротьбу колективу заводу за відбудову і дальший розвиток підприємства в післявоєнні роки, за здійснення величких планів семирічки, історичних рішень XXII і XXIII з'їздів КПРС. Автор докладно висвітлює розвиток творчої ініціативи й активності трудівників, широкий розмах соціалістичного змагання, рух за комуністичну працю. Багато уваги приділено людям — творцям нової сільськогосподарської техніки.

До недоліків праці О. Д. Савчука можна віднести те, що, хоч автор і показав в цілому пафос соціалістичного будівництва в довоєнні роки, але про конкретних ініціаторів славних творчих починань, героїв перших п'ятирічок він розповів недостатньо.

Загалом же автор цілком справився з

¹ І. П. Пиллявин. Завод ім. Леніна, М.—Л., 1933, стор. 5.

поставленим завданням. Він написав змістовний, насичений цікавими фактами нарис історії заводу. Праця є цінним внеском у розробку історії фабрик та заводів Української РСР і, безперечно, буде корисною для пропагандистів, агітаторів, викладачів

середніх шкіл, де краєзнавчий матеріал є невід'ємною частиною учбової програми з історії нашої Батьківщини.

О. С. РОДИЧЕВ, А. Г. ГОРБУНОВ

**І. О. ГУРЖІЙ. УКРАЇНА В СИСТЕМІ
ВСЕРОСІЙСЬКОГО РИНКУ
60—90-х РОКІВ XIX СТ.,**

вид-во «Наукова думка», К., 1968, 192 с.

Рецензована монографія є логічним продовженням ряду праць І. О. Гуржія, присвячених соціально-економічному життю України¹. В ній учений продовжує дослідження закономірностей розвитку економіки й товарного виробництва України. Розширення хронологічних рамок обраної теми є безперечною заслугою автора. Це потрібно тим більше, що західна буржуазна історіографія, розробляючи теми, що охоплюють кілька століть, намагається всіляко затушувати зміни соціально-економічного життя країн, які ставали на шлях капіталізму. Книга побудована на основі соціальних джерел — опублікованих матеріалів і, значною мірою, нових, знайдених в архівах ЦСРП і УРСР.

Автор розглядає найважливіші проблеми соціально-економічного життя України другої половини XIX ст., відтворює правдиву картину швидкого розвитку промисловості, сільського господарства, транспорту, а також видатну роль України в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст., зазначаючи, що це залучення у сферу внутрішнього ринку різко посилювало внаслідок його поширення після реформи 1861 р.

З книги випливає, що глибокі структурні зміни в промисловості другої половини XIX ст. виявлялися в скороченні або зміні старих галузей (наприклад, сукноробство) і виникненні нових (наприклад, цукроваріння). Зростала кількість підприємств, удосконалювалась техніка, формувалася фабрично-заводський пролетаріат. Україна зайняла одне з головних місць у галузі машинобудування, виробництва заліза, сталі, видобутку вугілля, солі, цукру, спирту, тютюну та ін.

І. О. Гуржій чітко розкриває багатогалузевий характер сільського господарства України, підкреслює його значення в економічних зв'язках з іншими районами Росії. В системі економіки Росії наприкінці XIX ст. Україна займала перше місце по виробництву пшениці (68% загального збирання урожаю в європейській частині країни). Це був важливий центр, який забезпечував зерном, борошном, крупою цент-

ральні промислові райони Росії, Білорусії, Прибалтики й Кавказу. Основну частину товарного хліба давали поміщицькі й куркульські господарства. У другій половині XIX ст. розширювались посівні площі під технічні культури: цукрові буряки, картоплю, тютюн, льон, коноплю. Україна була найбільшим районом вирощення цукрових буряків, на переробці яких працювало багато селян, що переростали в сільськогосподарський пролетаріат. Все це свідчить про перетворення землеробства в капіталістичне виробництво.

Автор переконливо показав, що густа мережа залізниць, яка вкрила Україну в 60—90-х роках XIX ст., зумовила згортання чумацького промислу. Розширювався морський і річковий транспорт. Будівництво залізниць, розвиток інших видів транспорту мали великий вплив на розміщення виробничих сил, на географію промисловості, сільського господарства й торгівлі. Все це сприяло зміцненню російсько-українських економічних зв'язків, підвищувало роль України на всеросійському ринку.

Україна не тільки постачала всеросійський ринок сільськогосподарськими продуктами, але й стала значним споживачем промислових товарів Росії.

І. О. Гуржій справедливо підкреслює, що економічні зв'язки України з Росією виявились у розвитку внутрішньої торгівлі, що охоплювала дедалі нові райони. При цьому чимало колишніх торгових центрів втрачали своє значення, а на зміну їм виникали нові. У зв'язку з цим відзначено розширення магазинно-крамничної торгівлі, особливо в промислових центрах. Як і в дореформений період, велике значення у внутрішній торгівлі мали базари, де продавались сільськогосподарські й промислові товари.

Розвиткові торговельних зв'язків у межах всеросійського ринку сприяли ярмарки, на яких дедалі більше розгорталася реалізація товарів оптом. Активізація внутрішньої торгівлі вела до збільшення питомої ваги України у зовнішній торгівлі Росії через морські порти й сухопутні митниці. Таким шляхом вивозилось багато хліба (особливо пшениці), худоби, вовни і т. ін. Наприкінці XIX ст. 70% російського експорту становили зернові культури України (а пшениця і ячмінь — 80%). У літературі поширена думка, нібито Україна була постачальницею на зовнішній ринок тільки сільськогосподарських продуктів. І. О. Гуржій переконливо показав, що вона експортувала багато промислових товарів: цукор, спирт, сукно, вірвовки, канати, мило.

Україна 60—90-х років XIX ст. стано-

¹ І. О. Гуржій. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст., К., 1954; його ж. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні з кінця XVIII ст. до 1861 р., К., 1962.

вила органічну складову частину у системі всеросійського ринку. Економічна єдність сприяла зближенню інтересів українського й російського народів у боротьбі проти російського царизму, поміщиків і буржуазії.

Книга І. О. Гуржія викриває антинаукові твердження сучасних буржуазних та націоналістичних істориків, які виступають проти великої дружби українського й російського народів, перекидаючи їх економічні, політичні і культурні зв'язки.

На великому конкретному матеріалі автор яскраво показує, що в економічному відношенні Україна не була колонією Росії. Однак у вступі він торкається гнобительської політики російського царизму щодо України в галузі культури. Хоча це питання прямо і не стосується даної праці, однак у зв'язку з тим, що воно набуло дискусійного характеру, авторові необхідно було детальніше зупинитися на ньому. Якщо І. О. Гуржій докладно висвітлює

важливу роль України у проведенні ярмарків, то торгівлю в магазинах показує дещо побіжно, хоч саме остання дедалі розширювалась у другій половині XIX ст. Так само стисло сказано про фірмову торгівлю, яка була характерною для економіки України другої половини XIX ст.

У книзі чітко відтворено продаж товарів України в Білорусії, Прибалтиці. Але ввезення їх з Білорусії й Прибалтики на Україну майже обійдено.

Праця І. О. Гуржія «Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст.» є серйозним науковим дослідженням. Багата на фактичний матеріал, вона показує економічні основи віковичної дружби українського і російського народів. Книга буде з інтересом зустрінута не тільки істориками, але й широкими колами читачів, які цікавляться минулим нашої Батьківщини.

В. О. МАРКІНА

**НАУКОВИЙ ЗБІРНИК
МУЗЕЮ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
У СВИДНИКУ, т. 3,
Прийшів, 1967, 453 с.**

Громадськість нашої республіки виявляє глибокий інтерес до життя українського населення за межами Радянської України, зокрема в Чехословаччині, Польщі, Югославії та Румунії. Додержання принципів рівноправності народів забезпечує українському населенню в сусідніх соціалістичних державах можливість зберігати і збагачувати свої національні традиції, примножувати культурні здобутки всього українського народу.

Яскравим свідченням цього є наукові збірники Свидницького музею української культури в Пришеві на Словаччині. Третій том, присвячений 95-річчю з дня народження і 40-річчю з дня смерті академіка Володимира Гнатюка, видатного українського фольклориста й етнографа, мовознавця і літературознавця, громадського діяча, вийшов у світ наприкінці 1967 р. Значне місце в діяльності вченого посідали проблеми соціального та національного розвитку закарпатських українських земель. У зв'язку з тим, що саме ця частина наукової спадщини В. Гнатюка досліджена найменше, упорядники збірки мали рацію, зосередивши увагу на проблематиці його творчості, пов'язаній із Закарпаттям. Це тим важливіше, що окремі напрямки дослідницької роботи В. Гнатюка, особливо питання національної належності закарпатського населення, його літературної мови тощо, ще й сьогодні не втратили своєї актуальності.

У збірнику вміщено неопубліковану до цього часу статтю В. Гнатюка «В справі літературної мови підкарпатських русинів», написану в 1924 р. для празького журналу «Слованський преглед». Тут розвинуто думки попередніх його праць про приналеж-

ність жителів Закарпаття до українського народу. «Розвиток національно-культурного життя на Україні, — писав він, — не може лишитися без впливу на ті етнографічні українські землі, що полишилися в інших державах, отже в Польщі, Румунії, Чехословаччині. Ніякі граничні стовпи і ніякі заборони не придадуться тут ні нащо, бо ідеї не опиняться на них». В. Гнатюк закликав демократичну громадськість Чехословаччини і закарпатську інтелігенцію усвідомити свою відповідальність і зробити все, щоб забезпечити місцевим українцям умови національно-культурного розвитку. Досягнути цього, на його думку, можна було «тільки в рідній мові населення, отже українській, яка повинна стати мовою уряду і школи».

В. Гнатюк до останніх своїх днів продовжував пильно стежити за суспільно-політичним і культурним життям Закарпаття, використовував усі доступні йому засоби, щоб поліпшити становище населення краю. Про це красномовно свідчать опубліковані в збірнику листи вченого до відомого мовознавця Івана Панькевича та стаття Миколи Мушинки «Кореспонденція Володимира Гнатюка з Іваном Панькевичем».

Франтішек Главачек — відомий чеський науковець і громадський діяч, великий поборник дружби українського і чеського народів, у своїх спогадах «Мої зв'язки і співпраця з Володимиром Гнатюком» висвітлює наукову діяльність останнього наприкінці XIX — на початку XX ст. На особливу увагу заслуговують ті місця, де вказується на роль Івана Франка, Михайла Драгоманова, Володимира Гнатюка, Михайла Павлика та інших діячів у формуванні суспільно-політичних поглядів і зокрема національної самосвідомості прогресивної частини української інтелігенції Закарпаття (Ісидор Стрипський, Юрій Жаткович та ін.).

Як видно з цих матеріалів, наші славетні письменники і науковці — І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк та інші, завдяки своєму справді інтернаціоналістському ставленню до інших народів, глибокій повазі до їх історії, національно-культурних здобутків, уміли завоювати для українського народу вірних друзів і гарячих поборників його національної свободи.

Наочно підтверджувала це наукова і громадська діяльність самого Ф. Главачека, який своїми перекладами творів українських письменників, зокрема Івана Франка, та численними статтями успішно популяризував культуру і визвольні традиції нашого народу. Особливо активно чеський вчений виступав на захист національних прав українських трудящих Закарпаття. Як генеральний секретар народно-демократичної партії він на знак протесту проти шовіністичної політики голови цієї партії К. Крамаржа щодо українського населення краю вийшов у 1931 р. з її рядів.

Спогади Ф. Главачека, одного з найстаріших громадських діячів Чехословаччини, якому в 1966 р. минуло 90 років, є визначним вкладом у вивчення чесько-українських культурних, наукових і політичних взаємин.

Великий інтерес викликає стаття Миколи Мушинки «Володимир Гнатюк — визначний дослідник фольклору Пряшівщини». Автор детально зупиняється на шістьох етнографічних експедиціях В. Гнатюка у так звану Угорську Русь, під час яких він вивчав народну прозу — найменш досліджену ділянку закарпатського фольклору. Наслідком цієї титанічної роботи В. Гнатюка була публікація шеститомного збірника «Етнографічні матеріали з Угорської Русі». Слід зважити на те, що всі експедиції провадилися у винятково несприятливих умовах, викликаних переслідуваннями властей і цькуванням з боку частини місцевої москвофільської інтелігенції, яка вороже ставилась до українського етнографу. Всі поїздки він здійснював на власний кошт. Тому не можна не погодитися з твердженням М. Мушинки, що це був справжній подвиг видатного вченого в ім'я збереження культурних здобутків нашого народу. При нагоді хочеться звернути увагу громадськості на те, що в республіці мало зроблено для всебічного і глибокого вивчення та популяризації наукової спадщини й громадської діяльності академіка В. Гнатюка.

В першій частині рецензованого збірника вміщено також статті Йосифа Шелепе-

ца — «Діалектичні дослідження В. Гнатюка», Івана Ребошапки — «Слідами Володимира Гнатюка в Банаті», Фрانتішека Тихого — «Слідами Володимира Гнатюка в Бачці та Сремі», в якій зокрема опубліковано записи народних пісень українських колоній в Югославії. Завершується ця частина книги бібліографією понад 100 праць В. Гнатюка про Угорську Русь.

Друга частина присвячена різним питанням історії, літературознавства, фольклористики, етнографії і мовознавства. Для істориків значний інтерес мають статті А. Шлепецького про мукачівського єпископа А. Бачинського — письменника середини XVIII ст., борця проти темряви і національного гніту; В. Матули про А. Врховського — представника так званого «молодословацького» руху, про його зв'язки з українськими прогресивними діями, зокрема з Іваном Головацьким; А. Штеця про газету «Слово народу», що виходила українською мовою в Східній Словаччині на початку 30-х років, а також інші праці.

Збірник завершується змістовною хронікою, присвяченою українській літературі та науковим публікаціям на Пряшівщині за 1965 р., і звітами про діяльність Музею української культури у Свиднику, Культурної спілки українських трудящих у Чехословаччині, кафедр української мови та літератури Пряшівського університету ім. Шафарика, Українського народного театру, Піддукальського українського народного ансамблю та інших установ.

Вихід рецензованого збірника — значна подія в науковому і суспільно-політичному житті українського населення Східної Словаччини. Він є чудовим подарунком до наступного VI Міжнародного з'їзду славистів, який має відбутися цього року в Празі.

У вступному слові до цього видання М. Мушинка пише: «Разом з деякими радянськими рецензентами ми жаліємо, що наш збірник не може потрапити на книжковий ринок Радянського Союзу, та вирішити це питання ми не в силі». Хочеться вірити, що компетентні органи республіки прислухаються до голосу нашої громадськості і нарешті позитивно розв'яжуть питання про доступ до наших книгарень не тільки збірника Свидницького музею української культури, але й усієї наукової продукції та періодики, що видається українськими політичними, культурними і науковими установами та товариствами в братніх соціалістичних державах.

Ю. Ю. СЛИВКА

Хроніка та інформація

ЮВІЛЕЙ ЧЕРКАСЬКОГО МУЗЕЮ

Після встановлення в Черкасах влади Рад за рішенням повітового ревкому в лютому 1918 р. тут було засновано краєзнавчий музей, який з перших днів свого існування став бойовим пропагандистом соціалістичного будівництва. Його стенди, експозиції, виставки розповідають про встановлення в повіті Радянської влади, демонструють твори мистецтва, знаряддя виробництва та предмети побуту трудящих, висвітлюючи їх героїчну працю і трудові досягнення.

Під час Великої Вітчизняної війни музей втратив до 5 тис. цінних експонатів, частину з них загарбники вивезли до Німеччини, а решту полсували. У повоєнні роки працівники музею — І. І. Кравець, З. П. Гуріненко, Р. М. Архіпова, І. К. Петров, І. І. Шаповаленко, В. Я. Туречек та інші — доклали всіх зусиль, щоб відновити його роботу.

Експозиція за останні роки значно розширилась, зазнала докорінної перебудови. Історичний відділ знайомить нас з пам'ятками минулого, зразками сучасної промислової та сільськогосподарської продукції, з досвідом передовиків виробництва та успіхами трудящих області у виконанні рішень XXIII з'їзду КПРС і п'ятирічного плану. У відділі присвячено зразки корисних копалин, урідки, експонати дають уявлення про рослинний і тваринний світ.

Нині Черкаський музей — центр краєзнавчої роботи в області. У його фондах близько 20 тис. експонатів. Він подає методичну й практичну допомогу в створенні

районних музеїв, музейних кімнат і куточків у клубах і школах. Зараз їх працює на громадських засадах більше двохсот.

З нагоди ювілею в музеї протягом двох днів проходила наукова конференція-семінар, на якій було заслухано й обговорено доповіді і наукові повідомлення з музеєзнавства, з історії Черкащини та розвитку її культури за роки Радянської влади. Учасники конференції також обмінялися досвідом проведення культурно-масової роботи з відвідувачами музеїв та музейних кімнат. Досвідчені краєзнавці М. Ф. Пonomarenko (м. Золотоноша), О. В. Ткаченко (м. Звенигородка), О. Г. Пушкар (с. Суботово, Чигиринського району) розповіли, як організовано поповнення фондів новими експонатами.

До відкриття конференції-семінару співробітники музею підготували ювілейну виставку «Черкаському краєзнавчому — 50 років», у якій відбили минуле й показали майбутнє цього закладу.

У заключному слові заступник завідувачого відділом пропаганди і агітації обкому КП України М. С. Ліхцов дав характеристику краєзнавчій діяльності в області й намітив чергові заходи щодо поліпшення культурно-масової роботи музеїв, підкреслив їх позитивну роль у вихованні трудящих в дусі радянського патріотизму, а також відзначив успіхи Черкаського музею протягом усіх 50 років його існування у розвитку краєзнавчої та музейної справи.

Г. І. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ

УНІВЕРСИТЕТ ЮНОГО МАРКСИСТА

В системі комуністичного виховання радянських школярів важливе місце належить гурткам політичної освіти. Це справді лєнінський університет для старшокласників, де вони здобувають певну суму політичних знань, вчать бути будівниками комунізму. Політзаняття, що допомагають їм формувати переконання, гартувати волю, характер, становлять основу всієї виховної роботи учнівської комсомольської організації.

У шкільній практиці останнім часом широкою популярністю користуються гуртки: поточної політики, по вивченню Програми КПРС, історії ВЛКСМ, «Два світи —

дві юності», «Комунізм — практичне завдання нашого покоління», «Ім'я Леніна — в серці кожного!», «Разом з партією в комунізм», «Моральний кодекс — закон життя молоді», університети юного марксиста, різні лекторії тощо.

В Ярунській середній школі на Житомирщині вже кілька років працює університет юного марксиста, відкритий за ініціативою старшокласників при допомозі партійної та комсомольської організацій школи. До університетської ради, крім активних учнів-комсомольців, увійшли вчителі історії М. М. Печенюк та М. І. Кондратюк. Створено чотири секції: філософії —

для учнів-випускників; основ марксистсько-ленінської етики й естетики — для дев'ятикласників; вивчення життя та діяльності видатних борців за комунізм — для школярів VIII—IX класів та історії ВЛКСМ — для восьмикласників.

Курс розрахований на два роки. Заняття починаються 15 жовтня і проводяться двічі на місяць. В плані роботи університету передбачено лекції з актуальних питань філософії, міжнародного і внутрішнього становища нашої країни, дружніх соціалістичних держав; бесіди, присвячені життю та діяльності видатних керівників Комуністичної партії, Радянської держави та міжнародного комуністичного і робітничого руху; диспути, семінари з питань політики, ознайомлення учнів з основами марксистсько-ленінської етики й естетики та ін.

Так, вчитель історії М. М. Печенюк виступив в університеті юного марксиста з лекцією «Філософія як наука. Філософське вчення про світ та його пізнання». Старшокласники з великим інтересом слухали цю розповідь про одну з найдавніших наук світу, про основне питання філософії і матеріалістичне його розв'язання. На черговому занятті вивчалися основні закони та категорії марксистської діалектики і теорія пізнання діалектичного матеріалізму.

Після цього учні вирішили провести семінар на тему: «Що ми дізнались про марксистсько-ленінську філософію?» В обговорення активно включились переважна більшість присутніх на семінарі. Характер відповідей на поставлені запитання свідчив про те, що старшокласники добре засвоїли певні положення марксизму-ленізму.

Крім вчителів, перед школярами часто виступають представники громадськості села, передовики місцевих колгоспів ім. Куйбишева та ім. Калініна. Слухачі переглядають кінофільми та діафільми, беруть участь у колективних читаннях книг і т. д. Вивчаючи матеріал про світову соціалістичну систему та її розвиток, про будівництво комунізму в нашій країні, школярі під керівництвом вчителів М. М. Печенюка та А. Ф. Янчука провели в сільському Будинку культури вечір на тему «За єдність і згуртованість комуністичного руху».

Старшокласники з великим ентузіазмом готувались також до першого заняття, присвяченого вивченню життя та діяльності видатних борців за комунізм. Учитель М. І. Кондратюк поставив перед учнями кілька завдань: прочитати деякі книги й спогади про К. Маркса і Ф. Енгельса, дібрати цікаві матеріали і написати розповідь про життєвий та революційний шлях великих вождів. Окремим школярам було доручено вивчити напам'ять уривки з поеми В. В. Маяковського «В. І. Ленін». Піс-

ля вступного слова вчителя один з слухачів зробив доповідь про юність К. Маркса, підкресливши велику любов його до праці ще в юнацькі роки. Одна з учениць дала характеристику дружбі Карла Маркса і Женні Вестфален. Під час двох наступних занять обговорювались доповіді про життя і діяльність Ф. Енгельса та книга Л. Видгопа й Я. Сухотіна про чудову дружбу творців наукового соціалізму, засновану на єдності поглядів і відданості справі пролетаріату. Учні доповнили виступи своїми товаришів читанням уривків з «Маніфесту Комуністичної партії», а також художніх творів, зокрема фрагментів з книги Г. Серебрякової «Похищение огня».

Така організація навчання в університеті юного марксиста підвищує інтерес старшокласників до програмного матеріалу, пробуджує у них бажання думати, мріяти, працювати і, найголовніше, активно прилучає їх до великих ідей комунізму. Вчителі суспільствознавства, історії і літератури у викладанні цих дисциплін спираються на знання учнів, які вони здобули в університеті. Як правило, такі уроки викликають інтерес у шкільної молоді, розвивають її ініціативу і самодіяльність, а педагогам дають можливість застосовувати різні методи викладу нового матеріалу. Наприклад, М. М. Печенюк під час вивчення теми «Марксистсько-ленінське вчення про державу» використав відомі учням дані, з якими вони ознайомились, опрацьовуючи в університеті твір В. І. Леніна «Про державу». Викладач підсумував самостійні виступи старшокласників і дав свої пояснення до теми.

Велику роль у процесі підготовки до семінарів, теоретичних конференцій відіграють практичні завдання. У цьому ще раз переконує досвід роботи Ярунської середньої школи, де приділяється велика увага не тільки ідейно-політичній освіті старшокласників, але й виховується у них уміння поєднувати теорію з практикою.

Слухаці університету юного марксиста в Ярунській школі позитивно оцінюють його діяльність. Про це свідчать зібрані серед них анкети й проведені бесіди. Учні відзначають, зокрема, що вони поглибили свої знання, краще почали розуміти політику Комуністичної партії, орієнтуватися в прочитаній літературі і передусім у творах класиків марксизму-ленізму. Змагаючись за високі показники в навчанні, юнаки й дівчата виявляють велику активність і творчу ініціативу.

Отже, університет юного марксиста — потрібна й корисна форма політичного виховання старшокласників, що цілком виправдала себе на практиці.

С. Я. ДЕМ'ЯНЧУК